

PRAVNI FAKULTET
UNIVERZITETA U NIŠU

Pravne studije roda

Zbirka radova

Niš, 2014.

Uvodne napomene

Ova publikacija predstavlja zbirku autorskih radova, čiji je izbor motivisan potrebom da se studentima/kinjama pruži relevantan izvor znanja o rodnim odnosima i pojavama koje se na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu izučavaju u okviru nastavnog predmeta „Pravne studije roda“. U radovima su sadržane raznovrsne interpretacije, kritička promišljanja i pristupi u sagledavanju rodnih režima i uzroka i pojava oblika rodne diskriminacije. U tom smislu ova zbirka je početni material čijim se proučavanjem studenti/kinje osposobljavaju za razmatranje pravnih instituta iz rodne perspektive, za kritičko sagledavanje pravne stvarnosti i prepoznavanje osnovnih prepreka na putu ka pravednom društvu zasnovanom na rodnoj ravnopravnosti, koje ženama i muškarcima pruža jednaka prava i jednake mogućnosti.

POL I ROD*

Pojmovi "pol" i "rod" najčešće se definišu na sledeći način:

"Pol" se odnosi na biološke razlike između žena i muškaraca. One su uglavnom trajne i univerzalne.

"Rod" se odnosi na društveno konstruisane uloge žena i muškaraca. Na koji način jedno društvo vidi ulogu žene i muškarca i šta od svakog od njih očekuje (društvena očekivanja vezana za rodne uloge) zavisi od niza faktora: kulturnih, političkih, ekonomskih, društvenih i religioznih. Na njih poednako utiču i običaji, pravo, klasna i etnička pripadnost, kao i predrasude raširene u datom društvu. Stavovi i ponašanja prema rodu su naučeni i mogu se menjati.

Razlike u poimanju društvenih uloga muškaraca i žena mogu se uočiti u različitim kontekstima:

Društvenom	Različita očekivanja od društvenih uloga žena i muškaraca: muškarac kao glava porodice i onaj koji zarađuje; žena kao ona koja rađa, hrani i neguje (decu i stare).
Političkom	Razlike u načinima na koje žene i muškarci stiču i dele moć i autoritet: muškarci su više prisutni u nacionalnoj i visokoj politici, žene više na lokalnom nivou i u lokalnoj politici povezanoj sa njihovim ulogama u domaćinstvu.
Obrazovnom	Razlike u mogućnostima sticanja obrazovanja i različitim očekivanjima od devojčica i dečaka: porodica usmerava obrazovanje dečaka pre nego devojčica; devojčice odlaze uglavnom na manje prestižne smerove.
Ekonomskom	Razlike u mogućnosti sticanja karijere, kontroli finansija i drugih produktivnih vrednosti; krediti i zajmovi; vlasništvo nad zemljom.

Rod je prema definiciji Saveta Evrope „*društveno konstruisana definicija muškarca i žene. To je društveno oblikovanje biološkog pola, određeno shvatanjem zadataka,*

* Preuzeto iz: *Spol i rod pod povećalom*, navedeno prema Lithander; 2000). Priprema: Glas razlike - grupa za promociju ženskih političkih prava, glas.razlike@sezampro.yu. Tekst je preštampan iz Priručnika koji je Misija OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori 2005. godine pripremila za Seminar o rodnoj diskriminaciji na tržištu rada, namenjenom zaposlenicima Nacionalne službe za zapošljavanje.

delovanja i uloga pripisanih muškarcima i ženama, u društvu u javnom i privatnom životu. To je kulturološki specifična definicija femininosti i maskuliniteta i prema tome promenljiva u vremenu i prostoru. Konstrukcija i reprodukcija roda zauzima mesto i na individualnom i na društvenom nivou. Obe su jednako važne. Individualno ljudska bića oblikuju rodne uloge i norme kroz svoje aktivnosti i reprodukuju ih konformišući se sa očekivanjima. Postoji rastuća svest da rod treba uzeti u obzir na političkom i institucionalnom nivou. Rod nije samo društveno konstruisana definicija muškarca i žene, to je i društveno konstruisana definicija odnosa između polova, Konstrukcija sadrži nejednak odnos moći s muškom dominacijom i ženskom subordinacijom u većini životnih područja. Muškarci i njihovi zadaci, uloge, ponašanje i vrednosti koje im se pripisuju su u mnogim aspektima vrednosti više nego žene i ono što se uz njih veže. Sve se više prepoznaje ta karakteristika društva da je pristrasno, pod uticajem muškog: muška uloga je preuzeta kao norma za društvo kao celinu, što se reflektuje u politici i strukturama. Politika i strukture često nenamerno reprodukuju rodnu nejednakost.“

RODNE ULOGE

Biološke razlike između žena i muškaraca se uglavnom ne menjaju; ljudi su ili žene ili muškarci. Ipak, karakteristike koje im se pripisuju i uloge i odgovornosti koje im se dodeljuju, razlikuju se među kulturama, društvima i istorijskim periodima.

Rodne uloge su aktivnosti koje se dodeljuju muškarcima i ženama na osnovu pretpostavljenih razlika. "Podela rada" je termin koji se koristi u literaturi koja se bavi rodom. Koristi se radi označavanja uloga i zadataka pripisanih ženama i muškarcima na osnovu pretpostavljenih karakteristika i atributa, umesto sposobnosti i veština.

Uloge muškarca

U najrazvijenijim zemljama sveta postoji sve je manji broj poslova koji se prepoznaju kao tipično muški ili ženski. Ipak, u svim manje razvijenim društvima muškarci imaju daleko vidljivije i priznatije uloge od žena. One su, po pravilu, daleko više vrednovane, uglavnom zato što su muškarci plaćeni za svoj produktivni rad, a žene ne. U tim društvima, uloge muškaraca uglavnom uključuju poslove koji se kvalifikuju kao društveno značajniji i ekonomski produktivniji. Muškarci obično ne rade domaće i kućne poslove. Ako su angažovani u javnim poslovima, onda je to najčešće rad u okviru političkih organizacija i menadžmentu.

Trostruka uloga žene

Ženske uloge danas u mnogim društvima spadaju u tri kategorije:

- produktivne (koje se odnose na proizvodnju dobara za potrošnju i zarade kroz posao van kuće),
- reproduktivne (odnose se na domaće i poslove u kući povezane sa stvaranjem i negovanjem dece i porodice),

- javni poslovi (odnose se na zadatke i odgovornosti koji se izvršavaju za dobrobit čitave zajednice, ali uglavnom su to poslovi organizacije i podrške, dok odlučivanje i evaluacija nisu gotovo nikada u njihovom delokrugu).

Zadaci na kojima su žene obično angažovane u sve tri kategorije u najvećem broju slučajeva im ne donose zaradu. Žene se uglavnom definišu isključivo u terminima njihove reproduktivne uloge, koja se uglavnom tiče aktivnosti vezanih za njihovu reproduktivnu funkciju. Ove uloge, zajedno sa njihovim radom u zajednici, vide se kao prirodne. Ali pošto ove uloge ne zarađuju, one se ne prepoznaju i ne vrednuju kao ekonomski produktivne. Doprinos žena nacionalnoj ekonomiji i razvoju se zbog toga ne vrednuje visoko i ostaje nevidljiv.

U mnogim društvima, žene takođe rade u produktivnoj sferi održavajući manje zemljišne parcele u porodičnim sistemima. Ovi zadaci se često ne smatraju radom i nisu plaćeni. Žene takođe mogu da imaju i druge uloge koje inače nose zaradu i u formalnim i neformalnim ekonomskim sektorima, ali ekonomske produktivne uloge žene za razliku od muških su često manje vrednovane i manje priznate.

Rodne uloge i odgovornosti se razlikuju od kulture do kulture i mogu se menjati vremenom. Npr. u Indiji, nekvalifikovani rad se smatra „ženskim radom“ dok je u Africi to „muški rad“. U Evropi i Americi, doprinos koji muškarci daju domaćim poslovima postaje sve više bitan i vidljiv.

ZAŠTO JE VAŽNA RODNA RAVNOPRAVNOST?*

Argumenti:

Jedna od najvažnijih stvari u procesu uključivanja rodnih aspekata u razvojne projekte je razvijanje ubedljivih argumenata za rodnu ravnopravnost. Ovi argumenti treba da jasno i precizno pokažu svu važnost rodne ravnopravnosti: kako će usvajanje ove strategije doprineti rešavanju problema, koje će koristi doneti viadi i građanima - i muškarcima i ženama.

Argumenti za uvođenje i promovisanje rodne ravnopravnosti u sve razvojne projekte i planove mogu se podeliti na nekoliko kategorija:

- Pravednost i jednakost
- Kredibilitet i odgovorna vlast
- Efikasnost i održivost razvoja (makro dimenzija)
- Kvalitet života (mikro dimenzija)
- Savezi
- Lančana reakcija

Pravednost i jednakost

* Preuzeto: Gender Mainstriming, UNDP.

Ovaj argument naglašava vrednosti demokratskih principa i osnovnih ljudskih prava, koji zahtevaju rodnu ravnopravnost. Pravednost je argument za traženje porednake zastupljenosti i participacije oba pola u različitim kontekstima (političkim, mestima gde se donose odluke...)

Većina zemalja su potpisnice međunarodnih dokumenata u kojima je rodna ravnopravnost jedna od fundamentalnih principa (npr. Konvencija za eliminaciju svih oblika diskriminacije protiv žena, Pekinška platforma za akciju i sl.). Države potpisnice su dužne da ispune ono na šta su se obavezale, naročito kada su i u njihovim ustavima ugrađeni isti demokratski principi. Ovaj argument podseća vlade da su deo internacionalne zajednice sa kojom dele zajedničke vrednosti.

Kredibilitet i odgovorna vlast

Ovaj argument se zasniva na činjenici da polovinu stanovništva jedne zemlje čine žene. Nijedan program ili politika koja se ne bazira na potrebama oba pola neće imati kredibilitet - izostaviće pola stanovništva. Argument je koristan za zastupanje rodne analize uticaja (studije koje ispituju kako su muškarci i žene drugačije afektirani nekom akcijom ili situacionim faktorima) i važan je za zahtevanje rodnog balansa u donošenju odluka.

Argument koji se zasniva na traženju odgovorne vlade/vlasti koristan je za podsećanje vlade na njenu odgovornost za uspostavljanje socijalne pravde i održivog razvoja i odgovornosti prema svim građanima - i muškim i ženskim. Raspodela budžeta i socijalnih davanja trebalo bi da budu takva da uzimaju u obzir sve članove društva i njihove potrebe.

Efikasnost i održivost razvoja

Ovaj argument jasno ističe neborivu činjenicu: od ravnopravnog uključivanja žena i muškaraca u sve aspekte razvoja i društva, korist će imati država kao celina. Države ne mogu dozvoliti sebi da ignorišu doprinose (i ekonomske i socijalne) muškaraca i žena u svim sferama. Ovaj argument se odnosi na makro aspekt razvoja - dobrobit i prosperitet države kao celine. Argument se zasniva na činjenici da se ulaganja u rodnu ravnopravnost isplate državi na duži rok.

Kvalitet života

Pažnja posvećena rodnoj ravnopravnosti poboljšaće lični život žena i muškaraca. U demokratskom društvu baziranom na principima socijalne pravde, svaka individua ima pravo na najbolji kvalitet života. Pored toga što se zna da žene imaju dobrobit od rodne ravnopravnosti, ovaj argument naglašava da dobrobit imaju i muškarci i porodice, znajući važnost socijalnih odnosa i međuzavisnost socijalnih uloga. Osnaživanje žena ima za posledicu osnaživanje i onih oko nje, kao što u obrnutom slučaju, nejednakost i teškoće sa kojima se susreću žene pogađa i ostale socijalne aktere.

Argument koji ističe kvalitet života je koristan u promovisanju programa prevencije socijalnih problema. Pojave kao što su samoubistva, alkoholizam i hronični stres povezani su sa promenom rodni uloga i odnosa u društvu, kao i nedovoljne sposobnosti individua da se nose sa ovim promenama. Argument naglašava kako rodna perspektiva

može da prevenira ove pojave i time poboljša kvalitet života članova društva. Ovaj argument se odnosi na mikro aspekt razvoja i roda, tj. kako rod utiče na individue u okviru razvojnih procesa. On ima takođe veze sa prethodnim argumentom efikasnosti: ako su individue srećnije i zdravije biće i produktivnije, pa će samim tim doprinosti efikasnijem i prosperitetnijem društvu.

Savezi

Ovaj argument naglašava rodnu ravnopravnost kao neophodan uslov za ulazak u saveze, unije i partnerstvo sa drugim razvijenim zemljama. Ulazak u Evropsku Uniju je nemoguć bez postizanja pune rodne ravnopravnosti.

Lančana reakcija

Svi navedeni argumenti su povezani i međuzavisni. Rodna ravnopravnost može proizvesti lančanu reakciju dobrobiti za građane, kao što se efekat nejednakost prenosi sa individue na porodicu i društvo.

RODNA RAVNOPRAVNOST*

Demokratizacija društva zasniva se na obezbeđivanju ravnopravnosti njenih članova i članica. Jedan od najvažnijih aspekata ravnopravnosti je ravnopravnost po polu: Postizanje demokratije pretpostavlja stvarno partnerstvo između žena i muškaraca u vođenju poslova društva u kojemu rade u uslovima jednakosti i komplementarnosti, uzajamno se obogaćujući svojim razlikama (Univerzalna deklaracija o demokratiji).

Ravnopravnost po polu ne znači jednostavno uključivanje poednakog broja žena i muškaraca u sve društvene aktivnosti niti tretiranje žena i muškaraca na istovetan način.

Ona podrazumeva strategiju uključivanja ženskih i muških interesa i iskustava u razvojne programe u svim političkim, ekonomskim i društvenim sferama tako da je dobrobit i za muškarce i za žene poednak a nejednakost nije obnovljena (UN, 1997.)

Uspostavljanje ravnopravnosti po polu nije samo pitanje socijalne pravde već je neophodno za postizanje društvenog razvoja na delotvoran i efikasan način.

Uspostavljanje ravnopravnosti po polu je jedan od neophodnih koraka u eliminaciji siromaštva.

Uspostavljanje ravnopravnosti po polu je integralni deo razvojne politike zasnovane na poštovanju ljudskih prava.

* Priprema: *Glas razlike - grupa za promociju ženskih političkih prava.*

KAMENI TEMELJCI UJEDINJENIH NACIJA ZA POBOLJŠANJE POLOŽAJA ŽENA*

1945	Preambula Povelje Ujediwenih nacija reafirmiše „u svemu osnovna ljudska prava... u jednaka prava muškaraca i žena“.
1946	Ustanovljena je Komisija za status žena sa mandatom da izučava status žena i Generalnoj skupštini daje predloge iz "oblasti qudskih prava koja se posebno tiču prava žena"
1948	Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima se suprotstavlja diskriminaciji nad ženama.
1951	Međunarodna organizacija rada (ILO) usvaja Konvenciju o jednakim naknadama za muškarce i žene radnike za rad iste vrednosti.
1952	Međunarodna konvencija o političkim pravima žena prva na globalnom nivou uvodi u zakon jednaka politička prava za oba pola.
1963	Generalna skupština UN poziva na usvajanje Deklaracije o eliminaciji svih vidova diskriminacije nad ženama. Ova konvencija, poznata kao CEDAW, usvojena je 1979.godine.
1975	Međunarodna godina žena. Održana je i Prva svetska konferencija o ženama u Meksiko Sitiju. Generalna skupština proglašava narednu deceniju prvom Decenijom za žene: jednakost, razvoj, mir.
1976	Osnivaju se UN Razvojni fond za žene - UNIFEM i UN Međunarodni institut za istraživanje i edukaciju za poboljšanje položaja žena - INSTRAVV.
1980	Održana je Druga svetska konferencija o ženama u Kopenhagenu na kojoj je usvojen Program akcije.
1985	Održana je Treća svetska konferencija o ženama u Najrobiju; usvojene Strategije za poboljšanje položaja žena; poziva se na povećanu participaciju žena.
1986	Objavljeno je prvo svetsko istraživanje UN o ulozi žena u razvoju.
1990	Svetski samit za decu (Njujork) ukazuje na prepreke sa kojima se susreću devojčice.
1991	"Žene sveta: trendovi i statistički podaci", u izdanju UN.
1992	Konferencija UN o Okolini i razvoju (UNCED), održana u Rio de Žaneiru, ukazuje na značaj uloge žena u održivom razvoju.
1994	Međunarodna konferencija o stanovništvu i razvoju (ICPD) u Kairu promovise osnaživanje žena kao osnovni uslovza stabilizaciju stanovništva i održivi razvoj.
1995	Održana je Četvrta svetska konferencija o ženama (Peking) koja poziva vlade sveta na ispunjenje i preuzimanje obaveza u vezi sa poboljšanjem položaja žena.

* Izvor: Gender Equity - Concepts and Tools for Development, The Centre for Development and Population activities (CEDPA), Washington USA 1996. Priprema: *Glas r azlike - grupa za promociju ženskih politickih prava*

ROD I RAZVOJ*

Način na koji su se razvijali ženski programi kretao se od neposrednih i praktičnih razvojnih ciljeva ka ravnopravnosti i osnaživanju žena. Razumevanje roda razvijalo se iz problema koji su imali više veze sa polom i biološkim razlikama nego sa društvenim ulogama i odnosima. Takav pristup je osnova koncepta "Žene i razvoj" (Women In Development/WID). Žene su konstantno podređivane i obeležavane kao inferiorne u svojim ulogama i poslovima, a njihove potrebe su razmatrane izolovano iz šireg konteksta. "Rod i razvoj" se okreće stavu da su žene i muškarci integralni deo svake dugoročne razvojne strategije.

Pojava koncepta "Rod i razvoj" (Gender and Development/GAD) 80-ih obeležila je revoluciju u shvatanju ravnopravnog i održivog razvoja.

	ŽENE I RAZVOJ	ROD I RAZVOJ
PRISTUP	Pristup koji želi da integriše žene u procese razvoja.	Pristup koji želi da ojača žene da <i>menjaju nejednake odnose među polovima</i> .
FOKUS	Žene	<i>Odnosi između muškaraca i žena</i>
PROBLEM	Isključivanje žena iz razvojnih procesa.	Nejednaki <i>odnosi moći bogati/siriomašni, muškarci /žene</i>) koji sprečavaju jednak razvoja i jednako i potpuno učešće žena
CILJ	Efikasniji i efektivniji razvoj	Jednakost i <i>održivi</i> razvoj gde žene i muškarci dele odgovornosti, odluke i moć.

* Priprema: *Glas razlike - grupa za promociju ženskih političkih prava.*

STRATEGIJA	<ul style="list-style-type: none"> • Ženski projekti • Ženske komponente Integrirani projekti • Povećanje produktivnosti žena i njihovih zarada • Povećanje sposobnosti žena da vode domaćinstva. 	<ul style="list-style-type: none"> • Identifikovanje i obraćanje kratkoročnim potrebama koje su žene i muškarci odredili da bi poboljšali svoj položaj. • U isto vreme, obraćanje muškim i ženskim dugoročnijim interesima.
------------	---	---

Rod i razvoj uključuje tri osnovna polazišta:

- Muškarci i žene čine i održavaju društvo i postojeću **podelu rada**. Ipak, oni u različitoj meri imaju od toga koristi i u različitoj meri pate. Veća pažnja se mora staviti na položaj i ulogu žene jer su one u daleko lošijoj poziciji.
- Muškarci i žene prolaze drugačije puteve **socijalizacije** i često funkcionišu u različitim sferama društvenog života, kojima se ipak ne može odreći međuzavisnost. Rezultat toga su različiti prioriteti i perspektive, različite rodne uloge. Istim tim rodnim ulogama muškarci mogu da sputaju ili prošire mogućnosti izbora za žene.
- Razvoj različito utiče na muškarce i žene jer ni njihove **polazne pozicije nisu iste**, te će to imati različite uticaje na razvojne projekte. I jedni i drugi moraju biti uključeni u identifikaciju problema i rešenja da bi interesi čitavog društva bili uzeti u obzir.

Rod i Razvoj se okreće **strateškim interesima** žena, a žene i muškarci moraju raditi zajedno prema zajedničkim ciljevima i većoj jednakosti. Oni koji se bave razvojnim programima moraju uzeti u obzir oba pola.

Praktične potrebe i strateški interesi

Potrebno je napraviti razliku između strateških interesa i praktičnih problema. Zbog toga što su uloge muškarca i žena različite u različitim društvima i sredinama i njihove potrebe su različite. Osnovna podela je sledeća:

Praktične rodne potrebe su osnovne životne potrebe: snabdevanje hranom, vodom, sigurnost, zdravstvena zaštita, smeštaj. Praktične potrebe se definišu kao **kratkoročne** potrebe i predstavljaju pristup resursima,

- Strateške rodne potrebe su usmerene na promene rodnih odnosa u obrazovanju, ekonomiji, moći, svesti, informisanju. Strateške potrebe se definišu kao **dugoročne** potrebe i znače **kontrolu nad resursima**.

Praktični problemi ne mogu biti rešeni bez rešenja na strateškom nivou, a strateški interesi ne mogu biti zadovoljeni ako se praktičnim potrebama ne udovolji.

Praktične potrebe - kratkoročne

- odgovori na neposredne potrebe
- izvode se iz konkretnih uslova
- izvode se iz položaja žena u okviru rodne podele rada

- ne menjaju podređeni položaj žena iako iz njega potiču
- izviru iz i održavaju reproduktivne i proizvodne rodne uloge žene

Npr: obezbeđivanje pijaće vode, zdravlje, zarade za namirnice, održavanje domaćinstva i izgradnja neophodnih struktura, proizvodnja hrane; Ove potrebe imaju svi članovi porodice, ali se one identifikuju kao specifično ženske jer žene najčešće preuzimaju odgovornost za ove potrebe.

Strateške potrebe - dugoročne

- kada se zadovoljavaju, ove potrebe bi trebalo da menjaju rodnu podelu rada
- one menjaju prirodu odnosa između muškaraca i žena
- vode prevazilaženju ženske potčinjenosti

Npr: ukidanje podele rada po polu, podela rada u kući, ukidanje institucionalizovanih oblika diskriminacije kao što su pravo na posedovanje zemlje i imovine, pristup kreditima i ostalim sredstvima, sloboda izbora na rađanje, mere protiv nasilja i kontrole nad ženama.

„ROD I RAZVOJ“ (Gender and development-GAD) želi da osigura jednake mogućnosti, raspodelu sredstava i koristi različitim marginalizovanim grupama, a naročito ženama, primenom određenih intervencija. Primenom ovog modela može se pomoći onima koji planiraju programe da identifikuju važne razlike u ulogama muškaraca i žena i njihovih odgovornosti i da iskoriste ove informacije i planiraju efikasnije i korisnije programe i projekte.

RODNA ANALIZA KAO METOD*

„ROD I RAZVOJ“ pristup je zasnovan na *harvardskom analitičkom modelu* i jedan je od prvih metoda analize rodne zastupljenosti. „ROD I RAZVOJ“ koristi model **rodne analize** da istraži i analizira razlike između rada koji izvode žene i muškarci u određenim društvenim, kulturnim i ekonomskim okolnostima. Da bi se identifikovale razlike između muških i ženskih uloga, odgovornosti i nagrađivanja, ovaj metod zahteva odgovore na tri važna pitanja, eksplicitno ili implicitno, na svim nivoima planiranja, stvaranja, primene, praćenja i evaluacije projekta ili intervencije:

KO RADI KOJE POSLOVE i kojim sredstvima: Ovo pitanje identifikuje različite aktivnosti koje rade muškarci i žene u ciljnoj populaciji (produktivni, reproduktivni i javni poslovi). U projektu u seoskoj sredini neprimerene intervencije mogu samo još više da opterete žene, i vremenski i fizički.

KO IMA PRISTUP sredstvima, dobiti i mogućnosti: Ovo pitanje se odnosi na identifikovanje grupe koja može da koristi postojeća sredstva i mogućnosti ili ona koja će biti generisana iz projekta a odnose se na zemlju, novac, kredite i obrazovanje.

KO KONTROLIŠE sredstva, dobit i mogućnosti: Ovo pitanje je bitno kao mera razlike u mogućnosti grupe muškaraca i žena da odlučuju kako će se raspolagati dostupnim sredstvima (zastupljenost na mestima odlučivanja).

* Priprema: *Glas razlike - grupa za promociju ženskih političkih prava* glas.razlike@sezampro.yu

Rodna analiza je model za razumevanje kuiturnih obrazaca i normi propisanih za muškarce i žene i njihova različita iskustva. Rodna analiza trebalo bi da bude deo rutinske analize prilikom dugoročnog planiranja i planiranja programa.

RODNA ANALIZA

ULOGE	ODGOVORNOSTI
Šta žene/muškarci rade?	Produktivne uloge (plaćeni posao) Reproduktivne uloge (rad u domaćinstvu, briga i nega dece i starijih i bolesnih članova)
Gde? (lokacija/mobilnost)	Doprinos zajednici (volonterski rad za dobrobit zajednice)
Kada? (dnevni raspored)	Učešće u politici (donošenje odluka o zajednici, predstavljanje zajednice)
RESURSI	VRSTE RESURSA
Kojim resursima imaju pristup žene/muškarci?	Ljudski resursi (zdravstvena zaštita, obrazovanje, znanje, veštine) Ekonomski resursi (posao, imovina, zemlja) Socijalni resursi (mreže socijalnih odnosa)
Koja ograničenja se sreću?	Fizički resursi (transport, komunikacije) Finansijski resursi (kapital, zarada, kredit)
MOĆ I DONOŠENJE ODLUKA	NIVOI
Učešće u donošenju odluka žene/muškarci	Nivo porodice (npr. odluke o kućnom budžetu)
Koje odluke kontrolišu žene/muškarci?	Nivo lokalne zajednice
Koja ograničenja sreću?	Državni nivo
POTREBE, PRIORITETI I PERSPEKTIVE	
Koje su potrebe i prioriteti muškaraca i žena?	Praktične potrebe strateške potrebe

Koje perspektive imaju za postizanje svojih ciljeva?	Perspektive za poboljšanje
--	----------------------------

OSNAŽIVANJE

Nivo osnaživanja	Opis
KONTROLA	Žene i muškarci imaju jednaku kontrolu nad faktorima koji utiču na proizvodnju i raspodelu koristi (beneficija), bez dominacije i subordinacije.
PARTICIPACIJA-UČEŠĆE	Žene imaju jednako učešće u procesima donošenja odluka u svim programima i na svim političkim nivoima.
RAZVIJENA SVEST	Žene veruju da se rodne uloge mogu promeniti i da je jednakost moguća.
PRISTUP	Žene imaju pristup resursima, kao što su zemlja, radna snaga, kredit, obrazovanje, prekvalifikacija, tržište, javni servisi i imaju koristi na istoj osnovi, kao i muškarci. <i>Reforme zakona i prakse</i> su preduslov za takav pristup.
SOCIJALNA POMOĆ	Ženske materijalne potrebe, kao što su hrana, zarada/ prihod/ imovina i zdravstvena zaštita su zadovoljene.

INSTITUCIJE I RODNA RAVNOPRAVNOST*

Strategija Gender mainstreaming predstavlja integrisanje rodne ravnopravnosti u sve razvojne politike, strategije i intervencije. Ova složena strategija podrazumeva promene u zakonima, mere i mehanizme kao i promene u institucijama sistema,

Neophodni koraci za uvođenje rodnog aspekta u institucije su:

- vođenje statistike razdvojeno po polu
- primena metoda rodne analize
- izgradnja kapaciteta institucija za uvođenje rodne ravnopravnosti
- razvijanje rodno osetljivih planova i programa

Statistički podaci razdvojeni po polu

Podaci razdvojeni po polu su **kvantitativne statističke informacije** o razlikama i nejednakostima između žena i muškaraca. Statističko prikupljanje podataka trebalo bi

* Izvor: Fred L Pincus, in: Adams, M., Blumenfeld, W, Castaneda, R., and others, *Readings for Diversity and Social Justice*, New York and London: Routledge, 2000. Priprema: Glas razlike - grupa za promociju ženskih političkih prava. S engleskog prevela mr Sladana Jovanović.

zato da se rutinski razdvoja po polu. Dobijeni podaci moraju biti razdvojeni po polu da bi se dobila realna slika o svim aspektima odnosa žena i muškaraca, npr. podaci o političkoj zastupljenosti žena, podaci o polnoj strukturi vlasništva, polnoj strukturi nezaposlenih itd. jasno ukazuju na postojanje neravnopravnosti.

Primena metoda rodne analize

Analitičke informacije o rodu su kvalitativne informacije o rodnim razlikama i nejednakostima. Rodna analiza je model za razumevanje kulturnih obrazaca i normi propisanih za muškarce i žene i njihova različita iskustva. Rodna analiza identifikuje razlike i neravnopravan položaj između muškaraca i žena i služi kao sredstvo za identificiranje različitih uloga i različitih potreba žena i muškaraca, različitih prioriteta i prepreka. Ona bi trebala da bude deo rutinske analize prilikom dugoročnog planiranja i planiranja programa.

Izgradnja kapaciteta institucija za uvođenje rodne ravnopravnosti

Strategija integracije rodnih aspekata zavisi od znanja, veština i posvećenosti onih koji rade u institucijama (planiraju i implementiraju programe). Razvijanje odgovarajućeg razumevanja problema i implementacije tog znanja je dugoročan cilj razvoja institucija. Odgovarajuća obuka trebalo bi da bude deo dugoročne politike razvoja institucija.

Razvijanje rodno osetljivih planova i programa

Usvajanje politike rodne ravnopravnosti kao politike institucije predstavlja okvir. Programi i aktivnosti institucije trebalo bi da se analiziraju iz rodne perspective, a rodno osetljivi programi trebalo bi da budu norma institucije. Planiranje podrazumeva primenu kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja nejednakosti i obavezno učešće žena i muškaraca u kreiranju programa, praćenju implementacije i proceni efekata.

Rodna ravnopravnost u institucijama — nivoi uključenosti

Kod procene koliko institucija svojim programima i delovanjem promoviše i uspostavlja rodnu ravnopravnost možemo se služiti lestvicom od 5 stupnjeva

Rodna perspektiva:

- **Formalno:** Postoji samo deklarativno u dokumentima, ne koristi se u radu;
- **Informisanost:** vrši se rodna analiza, ali se ona ne koristi za dizajniranje intervencija;
- **Institucionalizacija:** rezultati rodne analize uključeni u neke aspekte dizajna intervencija;
- **Implementacija:** rodna analiza uključena u sve aspekte; intervencija koja se primenjuje
- **Evaluacija:** programi se procenjuju sa aspekta roda.

Dr Marina Blagojević

**PROMENA VREDNOSTI I RODNI REŽIMI
U ZEMLJAMA U "TRANZICIJI": KOMPARATIVNA PERSPEKTIVA
Misli o neuhvatljivom***

Kao i ostala društva na poluperiferiji Srbija je ispresecana dijahronicitetom. U njoj paralelno egzistiraju premodernost, modernost i postmodernost. Rodni režimi, kao relativno strukturirani odnosi među rodovima, koji uključuju i odgovarajuće rodne identitete, odgovarajuće rodne uloge i odgovarajuće rodne performanse, i sami su premoderni, moderni i postmoderni, u zavisnosti od toga koji segment populacije se posmatra. Čak i unutar istog segmenta, unutar jedne dominantne matrice mogu postojati, i najčešće postoje, raznorodni elementi koji predstavljaju neku vrstu mešavine različitih slojeva istorijskog vremena, na nivou individualnih ili grupnih vrednosti, stavova i praksi. Stoženost i nekonzistentnost rodni režima koji postoje u Srbiji samo su, međutim, i jedan deo problema u pokušaju njihovog razumevanja i predviđanja pravca njihove promene. Drugi problem predstavlja činjenica da postoji odsustvo teorijske paradigme unutar koje bi poluperiferija o "sebi umela da misli", odnosno da ne postoji artikulirani naučni diskurs kojim bi se ova empirijska raznorodnost, kao suštinska karakteristika stanja poluperiferije adekvatno teorijski procesirala.

Na kraju, empirijska heterogenost i nekonzistentnost rodni režima dovodi u pitanje i sam pokušaj pronalazanja dominantne matrice, odnosno dominantnog tipa rodni režima. Postoji, naime, realna mogućnost, da su, unutar Srbije, razlike veće od sličnosti, te da je svako konstituisanje modela i koncepata teorijsko nasilje nad stvarnošću, ukoliko se ne iskorači u pravcu uspostavljanja novih paradigmi.

Jednom rečju, naučno mišljenje o rodovima i rodni režimima na poluperiferiji, gde se nalazi i Srbija, ograničeno je samom dinamikom promene na toj poluperiferiji koja se odvija na različitim nivoima istorijskog vremena, razvija u različitim pravcima, i počiva na heterogenosti, nekonzistentnosti, slučajnosti i samoodređivanju. Naučno mišljenje treba da izbegne i zamke utopijskog mišljenja, ali i zamke neoliberalnog privida determinacije, te da uspostavi vertikalnu povezanost individualnog iskustva tranzicije, sa kolektivnim gubicima i dobicima tranzicije i još uvek nedovoljno strukturiranim procesima globalizacije. To je težak posao.

Rodni režimi na poluperiferiji

Čini se da je najproduktivniji izlaz iz teorijskog vakuuma koji obeležava stanje na poluperiferiji poredenje različitih zemalja u "tranziciji" odnosno poredenje konkretnih društvenih promena koje se događaju pre svega na nivou svakidašnjeg života. Takav pristup omogućava da se uoči da Srbija, iako ima specifičnu dinamiku promene, ipak nije nikakav naročiti izuzetak. Dominantni društveni procesi su, u svojoj dubini, veoma slični u svim zemljama poluperiferije, i razlike među zemljama su više kvantitativne nego kvalitativne, čak i u slučajevima kada se radi o zemljama koje se nalaze u različitim fazama

* Tekst je preuzet iz priručnika OEBS-a, Misija u Srbiji i Crnoj Gori, "Sastanak o strategijama i aktivnostima u domenu rodne ravnopravnosti u Narodnoj Skupštini Republike Srbije", Beograd, 2004.

priključivanja EU. Kada se poređenje fokusira na rod, rodne režime ili još konkretnije na "položa žena", onda sličnosti postaju još vidljivije.

Bez obzira na veoma različite putanje "tranzicije", u zemljama poluperiferije sličnost rodni režima - dominira. Odnosno, **sličnosti u rodni režimima su veće od razlika koje su izazvane i/ili produbljene procesom transformacije tih društava.** To je verovatna posledica nekoliko relevantnih socioloških činjenica:

- U ovim društvima je pre socijalizma postojala agrarna tradicija koja je (izuzev u muslimanskom delu stanovništva - Albanci na Kosovu, npr.) angažovala žene bar koliko i muškarce. Rodne uloge žena i muškaraca su bile komplementarne, i postojao je visok stepen međuzavisnosti.
- U socijalizmu je porodica egzistirala u shizofrenoj raspolućenosti između ideologije jednakosti i evidentne nejednakosti u trošenju ljudskih resursa muškaraca i žena (pre svega putem neplaćenog domaćeg rada) u privatnom domenu.
- Ideologija jednakosti je bila opredmećena u postepenom **brisanju razlika u obrazovanju** između muškaraca i žena, što verovatno predstavlja najznačajniji doprinos "emancipaciji žena" u socijalizmu, zajedno sa visokom zaposlenošću i različitim socijalnim beneficijama usmerenim ka ženama, pre svega majkama.
- "Tranzicija" iako veoma različita u različitim društvima, ipak sadrži nekoliko bitnih zajedničkih imenitelja, kao što su: **restrikcija državnih budžeta, smanjivanje sigurnosti zaposlenja, opšti drastični pad standarda za veliku većinu stanovnika, stihijski proces privatizacije koji stvara nove elite, dramatična erozija položaja srednjih slojeva, i pogoršanje položaja sektora u kojima je zaposlenost žena bila izrazito visoka** (javni sektor, pre svega obrazovanje i zdravstvo).
- Procesi "globalizacije", a pre svega **globalizacije kulture, doprinose približavanju vrednosnih sistema različitih kulturnih konteksta**, odnosno dalje smanjuju razlike između rodni režima, naročito u mlađim generacijama.
- I na mikro i na lokalnom (nacionalnom, regionalnom) i na globalnom nivou evidentno je stanje **"implozije patrijarhata"** (Blagojević, 1999), odnosno "kraja patrijarhata" (Castells, 1999). Radi se o prestrukturiranju rodni režima kao rezultatu više međusobno povezanih procesa: jačanja individualizacije, urušavanjem modela nuklearne porodice, pojačanom korišćenju ženskih resursa na nivou porodice u ekonomijama preživljavanja ili u siromašnim delovima populacije, pojačanom "backlas-u" kao posledici pojačane konkurencije na tržištu koje funkcioniše u neoliberalnom ključu, i brisanju ili smanjivanju rodni razlika na nivou uloga, **identiteta i performansa.**

Na teorijskom nivou ovakvo stanje, s jedne strane visoka heterogenost početnih pojava i tačaka, kulturnih konteksta, te procesa i ishoda tranzicije, a s druge, visoka sličnost postojećih rodni režima i pravaca njihove dalje transformacije, može se razumeti relativno iako **ukoliko se fokus stavi na nivo svakidašnjeg života.** Na tom nivou se upravo omogućuje kontinuitet obrazaca, koje nazivam "žrtvovanje žena". Suština ove društvene pojave u društvima "tranzicije" jeste njena funkcionalna i ideološka koherentnost, koja proizilazi iz iluzije **"približavanja" centru**, koji je uvek neka vrsta "pokretne mete", neko nikad do-stignuto stanje, stanje koje nikad u suštini i ne može da se dostigne, jer centar formira poluperiferiju ne premasvojoj slici, već premasvojim potrebama (M. Lazić,

1995). "Žrtvovanje žena" je otud jedno "logično" stanje većitog prelaska, koje se ostvaruje intenzivnim trošenjem ženskih ljudskih resursa, s jedne strane, i visoko ideologizovanim "opravdanjem" tog trošenja, kao jednim mogućim, uzvišenim, neophodnim, nezamenljivim i u krajnjoj liniji - privremenim, dok se ne ostvari neki bolji balans. Pojačana zavisnost od ženskih resursa proizvodi **hroničnu nestabilnost patrijarhata**, koja je pojačana i destabilizacijom maskuliniteta, kao rezultata ratnih sukoba i/iii neokolonijalnih strategija. Upravo zbog te hronične nestabilnosti patrijarhata neophodna je snažna ideologizacija "žrtvovanja žena", što se ostvaruje **pojačavanjem mizoginije** u javnoj i privatnoj sferi (Blagojević, 2000; Blagojević 2002).

Iz perspektive ovog dominantnog modela "žrtvovanja žena" na poluperiferiji, mogu se sagledati i ostale sličnosti rodni režima u zemljama u "tranziciji", koje s njim stoje u najčvršćoj vezi. To su:

- **porast nasilja** nad ženama,
- **porast straha, nesigurnosti i neizvesnosti**
- **naglo snižavanje ekonomske moći žena**
- **isključenost iz institucionalne politike** ("demokratija" bez žena),
 - aktrviranje žena u **nevladinim organizacijama** kao reakcija na institucionalnu isključenost i pokušaj animiranja žena od strane međunarodnih agenasa (donatorskih organizacija)
- postojanje "**samo-žrtvujućeg mikro matrijarhata**"
- **retradicionalizacija i repatrijarhalizacija** vrednosti,
 - jačanje etničkih identiteta i instrumentalizacija žena,
 - postojanje izraženih **međugeneracijskih razlika među samim ženama**,
 - protivrečnost između **materijalne realnosti i medijske realnosti**.

Iako svaki od navedenih trendovazaslužuje dublje i sistematično obrazloženje. zadržaću se za ovu priliku na komentarisanoj samo nekih najkarakterističnijih elemenata.

Porast nasilja nad ženama se događa u kontekstu opšteg i drastičnog porasta nasilja u zemljama u tranziciji", kao njihova svojevrsna "varvarizacija". Porast nasilja u celini povezan je uglavnom sa kolapsom institucija prethodnog režima i izvesnog institucionalnog vakuuma unutar koga se uspostavljaju nova „pravila igre", uglavnom u formi "prava jačega". Ali, porast kriminala je povezan i sa jačanjem mafije na globalnom svetskom nivou (Casteils, 1999). Na mikronivou porast nasiljanad ženama u porodici je najčešće povezan sa "implozijom patrijarhata", odnosno sa "krizom maskuliniteta" (Nikolić-Ristanović, 2002).

Osnovna karakteristika ekonomskog stanja u „tranziciji" je **pad porodičnog standarda**, kao rezultat ekonomske "krize" (sve do 1997. godine u svim zemljama Iranzicije" nigde državni proizvod nijedostigao nivo od 1989, dakle pre početkatranzicije izuzevu Poljskoj: izvor: Šilović, 2000). Gubitnici tranzicije su i sami stratifikovani: najviše je pogođena radnička klasa, zatim srednja klasa, porodice sa decom, naročito one samohranih majki, kao i seoska populacija ili etničke manjine (Romi). Žene su usvim ovim slučajevima najčešće dupli gubitnici.

Privatizacija je za žene imala mnogo negativnih efekata. Pre svega, privatizacija se uglavnom odvija na način koji je omogućavao redistribuciju u korist novih elita, što znači dajeobim "dobštnika" drastično sužen, i naravno uglavnom sveden namanji broj muškaraca, odnosno njihovih porodica. Porast siromaštva je naročito pogodilo domaćinstva koja se sastoje od žena, i to naročito porodice samohranih majki Teret

biološke reprodukcije, i ekonomski i fizički, je tokom tranzicije svaljen na žene, što je rezultiralo u drastičnom padu fertiliteta u veoma kratkom periodu. Privatizacija je **podstakla i seksizam i "ejdžizam"**, odnosno diskriminaciju zasnovanu na starosti.

Intenzivno trošenje ženskih ljudskih resursa na mikro nivou, u privatnoj sferi, kako bi se ublažile negativne posledice transformacije javne sfere u neoliberalnom ključu, naročito u generaciji žena koje su već zasnovale porodice, odnosno koje su zbog svog sopstvenog biološkog ciklusa "zatečene" "tranzicijom", rezultira u modelu rodnog režima koji se može nazvati "samo-žrtvujući mikro-matrijarhat" (Blagojević, 1995). Osnovna karakteristika ovog modela rodnog režima je da se ženska moć artikuliše pre svega u privatnoj sferi, i to kroz ambivalentan proces samo/žrtvovanja. Različita istraživanja potvrđuju postojanje ovog modela i u ne-balkanskim kulturama (npr. "Polish mother" sindrom) kao i u dubijim istorijsko/antropološkim slojevima balkanskih kultura ("crypto-matriarchy").

Sve zemlje u "tranziciji" su prošle i još uvek prolaze kroz veoma složene i međusobno povezane procese **re-tradicionalizacije i re-patrijarhalizacije javnih diskursa i javnog mnjenja**. U periodu opšte nestabilnosti i neizvesnosti potraga za sigurnošću u otkrivanju "pravih", "trajnih", "večnih" vrednosti je najčešće prevedena u niz veoma konzervativnih stavova, koji opravdavaju seksizam i isključivanje različitih oblika "Drugosti". Ne radi se, naravno, ni u kom slučaju o jednostavnom "vraćanju unazad", već pre o nostalgiji izazvanoj drastičnim osećanjem razočarenja i gubitka. Čak i u zemljama koje se mogu smatrati "uspešnim slučajevima tranzicije", ali iofunkcionalnom, često i političkom, korišćenju nasledai tradicije u izmenjenom kontekstu, pa i o učitavanju novih potreba i značenja u tradicionalne forme. **Re-tradicionalizacija je, dakle, pre prilagođavanje tradicij'e novom kontekstu, nego što je zaista povratak unazad.** Slično je i sa **re-patrijarhalizacijom koja afirmiše mskuline vrednosti i maskulnost kao vrednost po sebi**, ali pre svega na diskurzivnom nivou, prilagođavajući se novom post-socijalističkom i post-modernom kontekstu. Re-patrijarhalizacija na diskurzivnom nivou odgovara "matrijarhalizaciji" i na nivou ekonomije preživljavanja (Blagojević, 2000).

Zemlje "tranzicije" ulaze u globalni kontekst u vreme kada su **politike identiteta** u punom jeku. Sasvim je jasno da je globalizacija usko povezana sa fragmentacijom, kao i da je nacionalizam jedan od oblika otpora globalizaciji u njenom neoliberalnom ključu koji objektivno pojačava isključivanje velikog dela stanovnika zemalja u "tranziciji". **Jačanje etničkih identiteta usko je povezano sa instrumentalizacijom žena.** Nove nacionalne ideologije potpuno podrazumevaju podvođenje interesa žena interesima nacije, što je naročito vidljivo u **demografskom diskursu**, često povezanom sa **reliгиозnim diskursom**, kada je reč o populaciji, odnosno o fertilitetu. Politika reprodukcije je u zemljama tranzicije veoma važan deo politike uopšte. Gal i Kligman, tako, npr. identifikuju četiri načina na koji "reprodukcija pravi politiku": javne diskusije preoblikuju odnos između države i stanovnika: reprodukcija određuje "naciju" i njene granice; debate o reprodukciji služe kao kodirani elementi za političku legitimizaciju države i određivanja njene "moralnosti" (npr. debata između Zapadne i Istočne Nemačke); te debate konstituišu žene kao političke aktore (Gal, Kligman, 2000). U suštini ove debate bi se moglo svesti na pitanje da li su **žene građanke u građanskoj državi**, ili su **"majke nacije"**, u **nacionalnoj državi**. Različita istraživanja pokazuju da žene same o ovome imaju veoma jasne stavove: one su građanke i majke (ako jesu) svoje dece, a ne "nacionalne dece" (Blagojević, 1997; Irene Dolling, Daphne Hahn, Sylka Scholz, 2000). U svakom slučaju,

potpuno je zapanjujuća sličnost argumenata i njihove artikulacije u korist "povratka žena" porodici, ili u anti-abortus kampanjama koje se odigravaju u zemljama tranzicije.

Svaka duboka društvena promena, u krajnjoj liniji **realizuje se kao razlika između generacija**. Kako je "tranzicija" izuzetno brza i duboka promena linije razdvajanja različitih generacija su veoma izražene. Generacije majki su u bivše socijalističkim zemljama u koji-ma je postojao model potpune zaposlenosti pokušavale da u velikoj meri usklade različite zahteve dve često međusobno suprotstavljene sfere: porodice i zaposlenosti. Istraživanje u Poljskoj Mire Marody i Anne Giza-Poleszczuk su razliku u identitetima između mlađih i starijih žena označile kao prelaz od **"samo-žrtvujuće žene ka samo-investirajućoj ženi"** ("from the self-sacrificing to the self-investing woman"). U veoma suptilnoj i hermeneutičnoj analizi diskursa o ženskosti u poljskim medijima i njihovim promenama, autorke pokazuju kako je već sama "tranzicija", uspostavljanjem drugačijih sistema vrednosti, naknadno obesmislila sve napore majki (Marody, Giza-Poleszczuk, 2000).

Mlađe generacije žena u zemljama u "tranziciji" suočene su sa situacijom **kreiranja novog rodnog identiteta**, koji obeležava nesporazum i distanciranje, kako u odnosu na majke, tako i u odnosu na muškarce, koji i sami prolaze kroz intenzivno redefiniisanje identiteta. Na pojavnom nivou, ovo proizvodi veoma mnogo veoma različitih modaliteta i generacijskih i rodnih odnosa, **koji relativiziraju sve fiksne kategorije: od roda, preko generacije, do porodice**. Ipak, valja naglasiti, da se ovo uspostavljanje novih identiteta, ako je uopšte reč o tome, ne odvija u vakuumu, već u prostoru koji je omeđen procesima globalne integracije u neoliberalnom, pa i u neokolonijalnom ključu.

Svi ovi aspekti tranzicije povezani sa rodnim režimima pokazuju da se radi o kompleksnoj dinamici koja ne mora nužno da ima jednostavan ishod. Promena u velikoj meri ide **u pravcu implozije rodnih razlika, s jedne strane, ali i pojačavanja rodnih razlika, pa čak i antagonizma, s druge strane. Razlike koje postaju sve značajnije su sve više u sferi reprezentacije: političke i kulturne**. Otuda je moguć jedan sasvim novi model, tako raširen u svim postkomunističkim zemljama - model u kome na nivou stavova, obrazovanja, profesionalnih šansi, ima sve manje razlika između muškaraca i žena mlađih generacija. Ipak, smanjivanje razlika na jednoj liniji, ne znači njihovo ukidanje, već sasvim moguće, njihovo premestanje na neko drugo polje: iz institucija, na primer u vaninstitucionalne mreže, od institucionalne diskriminacije, na suptilnu diskriminaciju. Ostaje otvoreno pitanje, da li se sa rodnim razlikama urušavaju i **sami rodovi**, ili će one, što je sasvim moguće, **postati revitalizovane novom ekonomijom na poluperiferiji?**

A Evropa?

EU pred zemlje poluperiferije postavlja jasne zahteve o sprovođenju politike "gender mainstreaming-a", odnosno politike rodne jednakosti. Za sve zemlje koje se priključuju, uključujući i novih deset članica, karakteristično je da iako imaju razvijeno zakonodavstvo u prilog jednakosti imaju veoma nizak stepen implementacije tih zakona, tj. **visok stepen stvarne nejednakosti**, kao i da se različiti dobici za vreme komunizma ubrzano gube, a šire nove nejednakosti. To se verovatno najbolje može ilustrovati činjenicom da su nove članice kandidovale mnogo manji procenat žena za Evropski parlament nego što je postojeći nivo (oko 30%), čime su ozbiljno dovele u pitanje teško postignute rezultate u zastupljenosti žena u politici u zemljama centra. **Međuzavisnost centra i periferije** kada je

reč o rodnim politikama još je vidljivija u sferi trafikovanja žena (sa istoka na zapad). Ove relativno nove činjenice će nesumnjivo usloviti mnogo jači pritisak i kontrolu u prilog rodne jednakosti u zemljama poluperiferije, nego što je to do sada bio slučaj. Rodna jednakost biće, najverovatnije, sve značajniji lakmus papir" za ispitivanje prihvaćenosti tzv. evropskih vrednosti, a time i podobnosti zemalja da postanu deo EU. Ipak, budućnost Srbije, uključujući i postizanje rodne jednakosti, je pre svega naš sopstveni lokalni projekat. Od naše sopstvene hrabrosti da mislimo neuhvatljivo projektujući optimalno zavisi i uspeh tog projekta.

Reference:

- Blagojević, Marina (1995): "Svakodnevnica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost", u: Silvano Bolčić (prir.): *Dnjštvnenepromene isvakodnevnizivot: Srbija početkom devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd
- Blagojević, Marina (1997): *Roditeljstvo i fertiitet u Srbiji 90-ih*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd
- Blagojevic, Marina (1999): Feminizam na kraju veka: lekcije o različitosti, u: Savić, Svenka (prir.J: *Feministička teoiogija*, Futura publikacije, Novi Sad
- Blagojević, Marina (prir.) (2000): *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Beograd: AŽIN
- Blagojević, Marina (2002): Mizoginija: kontekstualnai/ili univerzalna? *Novasrpskapoii-tička misao, posebno izdanje br. 2/2002*, Beograd
- Castells, Manuel (1999): The Powerof Identity: The Information Age", *Economy, Society andCulture* (InformationAge2.), Blackwell Publishers
- Dolling Irene, Hahn Daphne, Scholz Sylka, (2000): "Birth Strike in the New Federai States: is Sterilization an Act of Resistance?", in: Susan Gal and Gail Kligman (eds.): *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after Socialism*, Princeton Universitv Press, Princeton, New Jersey
- Gal, Susan and Kligman, Gail (2000): *ThePolitics ofGenderAfterSocialism*, Princeton, Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- Kende, Anna and Nemeny, Maria (1999): Two Generations' Perceptions of Femininity in Post-SociaJistHungary",in: Peto A. and Rasky B. (eds.): *Construction/Reconstruc-tion:Women, Family, Poiitics in Central Europe, 1945-1998*, OSI Network VWomen's Program, New York/Budapest, CEU The Program on Gender and Culture, Budapest, Osterreichisches Ost- und Sudosteuropa-Institut, Aubenstel, Budapest
- Kereny, Szabina (2001): *Izveštaj za projekat: Institutions and Networks in Gender Per-spective.*, CEU, Budapest
- Kovacs, Katalin and Varady Monika (2000): "Women's Life Trajectories and Class For-mation in Hungary", in: Susan Gal and Gai! Kligman (eds.): *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Ufe afterSocialisrp*, Princeton Universitv Press, Prince-nton, New Jersey.

DISKRIMINACIJA KAO DRUŠTVENA POJAVA*

1. Diskriminacija kao društveni odnos

Šta je diskriminacija

Reč *diskriminacija* znači pravljenje razlike između osoba/grupa ljudi na osnovu njihovih ličnih svojstava. Do nedopuštene diskriminacije dolazi kad je osoba (ili grupa osoba) tretirana nejednako i na svoju štetu samo zato što pripada određenoj grupi ljudi. Diskriminacija nepravedno opterećuje ili oduzima mogućnosti pojedincima/pojedinkama ili grupama na irelevantnim osnovama, kao što su: rasa/boja kože, nacija/etničko poreklo, državljanstvo, jezik, religija, pol, porodični/bračni status, fizički ili mentalni invaliditet, političko uverenje, seksualna orijentacija, određene bolesti (HIV pozitivni), imovno stanje, starost, izgled itd. Koliko god ovaj spisak izgledao dug, njemu se uvek može dodati još nešto zato što, praktično, svako lično svojstvo može biti osnov za diskriminaciju.

Diskriminacija rezultira nejednakošću, podređenošću i/ili oduzimanjem političkih, obrazovnih, društvenih, ekonomskih i kulturnih prava određenim grupama ljudi.

S obzirom na to da se diskriminacija vrši po različitim osnovama i da joj mnoge grupe ljudi mogu biti izložene, razvijena je terminologija kako bi se te veoma različite grupe označile jednim imenom. Neki od najčešćih izraza koji se upotrebljavaju su:

- *marginalizovane grupe* – jer se smatra da su gurnute na društvene margine,
- *manjinske grupe* – jer su često, mada ne uvek, u manjini u određenom društvu,
- *ranjive grupe* – jer nisu podložne jednakom tretmanu,
- *diskriminisane grupe* – jer su izložene diskriminaciji.

Slično, za osobe koje ne pripadaju tim grupama upotrebljavaju se izrazi:

- *dominantne grupe*,
- *većinske grupe*.

Posebno je važno razumeti nekoliko važnih činjenica:

- *Osobina koja izaziva nejednakost ne može se promeniti.* To znači da ljudi ne mogu izmeniti činjenicu da su Romi, da imaju invaliditet, da su ženskog pola, da imaju određeni broj godina i drugu seksualnu orijentaciju ili da boluju od neke bolesti. Ono što se MOŽE izmeniti, jeste stav o tome.
- *Diskriminacija nije samo aktivno delovanje već i pasivno dopuštanje da se diskriminacija desi.* Ako smo prisutni ili svesni akta diskriminacije i ne učinimo ništa da na njega skrenemo pažnju ili ga sprečimo, i sami postajemo učesnici u diskriminaciji.

* Tekst predstavlja deo rada koji je pod istoimenim nazivom objavljen u: Sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije (ur. Nevena Petrušić), Pravosudna akademija, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2012.

– *Osobama iz diskriminiranih grupa ne treba staranje i zaštita, već jednake mogućnosti da kontrolišu svoj život, koje imaju i osobe koje nisu ili su manje diskriminirane.*

Zašto se treba boriti protiv diskriminacije

Pored različitih ličnih problema, pitanje diskriminacije često izgleda kao nevažno ili nešto što se ne tiče svakoga od nas lično. Dakle, zašto je važno da se svako uključi u borbu protiv diskriminacije?

Diskriminacija ili nejednak tretman ljudi je opasna pojava. Iako se čini da može biti bezazlena, dovodi do gubitka ljudskih života – bilo da su to pojedinačni primeri (npr. skinhedsi koji su u nekoliko navrata ubijali Rome u Srbiji), ili masovna ubistva, pogrom i genocid (milioni Jevreja i Roma koji su izgubili život u koncentracionim logorima). I danas ljudi svakodnevno gube život ili su izloženi fizičkom nasilju jer su pripadnici/e grupacije koja je diskriminirana.

Diskriminacija uzrokuje gubitak vrednih doprinosa za celo društvo, pa i ljudski rod u celini. Kada se pojedincima/kama onemogući da ispune svoj potencijal kao ljudska bića, gubi celo društvo. Možemo se zapitati, koliko je Stivena Hokinga izgubljeno jer mnogi ljudi sa invaliditetom nisu mogli da prevaziđu prepreke koje su im postavljene? Koliko je Marija Kiri izgubljeno jer ženama vekovima nije bilo dozvoljeno da se školuju? Dakle, diskriminacijom drugih gubi svako od nas kao deo ljudskog društva.

Diskriminacija pogađa veliki broj ljudi. Mišljenje da pogađa zanemarljiv broj u odnosu na jednu naciju ili čovečanstvo obična je zabluda: žene čine polovinu ljudske vrste, osobe sa invaliditetom najmanje deset odsto, gej osobe oko deset odsto, samo u našoj zemlji je više od pola miliona Roma; osim toga, u našoj zemlji živi veliki broj pripadnika/pripadnica nacionalnih manjina i starijih osoba. Kada saberemo te brojke, sigurno je da je samo u našoj zemlji više od polovine stanovništva diskriminirano po nekom osnovu, što je daleko od zanemarljivog.

Koliko god osoba smatra da je bezbedna, svako je potencijalna meta diskriminacije. Imajući u vidu da gotovo svaka lična osobina može biti osnov za diskriminaciju, svako od nas joj je u određenoj situaciji izložen. Podsetimo se poslednjih dvadesetak godina svoje istorije: kad je veliki broj ljudi iz bivše Jugoslavije napustio zemlje porekla, automatski su postali lako podložni diskriminaciji jer spadaju u veliku grupu došljaka/imigranata, koji imaju drugačije običaje ili religiju ili jednostavno lošije govore jezik zemlje u koju su dospeli. Svakome, kojoj god grupi da pripada, može se desiti da dođe u situaciju u kojoj će biti izložen/izložena diskriminaciji zbog karakteristike koju ne može da promeni.

Zato je važno da svako od nas pokuša da sagleda sopstvene stavove prema diskriminaciji i razvije empatiju prema drugima; drugim rečima, potrebno je da pokušamo da razumemo položaj drugih. Zapitajmo se: koga tretiram drugačije i zašto? Kako bih se ja osećao/osećala u istoj situaciji? Kakve posledice može imati moj postupak/odluka? Borba protiv diskriminacije znači preuzeti odgovornost za sopstvene postupke, kako u svakodnevnom životu tako i na poslu koji radimo, i samim tim za oblikovanje sveta u kome živimo.

2. Uzroci i načini ispoljavanja diskriminacije

Stereotipi i predrasude kao uzroci nejednakosti

Uzroci diskriminacije su stereotipi i predrasude.

Izraz *stereotip* bukvalno znači *čvrst utisak* – od grčkih reči *stereos* (čvrst) i *typos* (utisak). Stereotipe možemo definisati kao *široko prihvaćene, ali veoma pojednostavljene imidže ili ideje o određenim osobama ili stvarima*.¹ Drugim rečima, *imati stereotipe znači smatrati da će se svi pripadnici/pripadnice određene grupe ljudi ponašati na određen način i/ili imati iste osobine za koje se veruje da ih imaju*.

Stereotipi su, dakle, slika, često opšteprihvaćena ili prihvaćena od većine u određenom društvu, o određenim grupacijama ljudi. Najčešće je negativna, kao npr. "Cigani su prljavi", "Žene su glupe", "Muslimani su teroristi". U slučajevima kad je slika izrazito negativna, kao u prethodno navedenim primerima, jasno je zašto je to uzrok diskriminacije.

Međutim, neki stereotipi na prvi pogled nisu negativni; na primer, u našem okruženju može se čuti: "Niko nije pravio kolače kao Šiptari" ili "Cigani najbolje sviraju". Iako ovi stereotipi deluju kao pozitivni, oni i dalje predstavljaju verovanja koja izazivaju, podstiču i održavaju diskriminaciju, jer impliciraju da su pripadnici/pripadnice određene grupe ljudi "dobri" samo za određene stvari/zanimanja, obično manje cenjena i/ili manje plaćena. Ispitivanja javnog mnjenja u Srbiji ovo jasno potvrđuju (o tome pod 1.4).

U stereotipe se ulazi kad god se pokuša s generalizacijom ili uopštavanjem, drugačije rečeno, svaki put kad se izgovori nešto što počinje sa "svi". Generalizacije su opasne jer su lake: njima se uopštava mišljenje o određenim grupama ljudi i tako se, na način koji ne zahteva preterano udublјivanje, objašnjavaju određene pojave u društvu. Drugim rečima, mnogo je lakše svrstati osobe sa invaliditetom u "nesposobne" za normalan život i rad nego razmišljati o tome kakve uslove društvo treba da obezbedi kako bi im normalan život i rad bili omogućeni; mnogo je lakše objasniti položaj Roma time da su "svi lenji i ne žele da rade" nego se baviti identifikovanjem prepreka koje društvo postavlja pred romsku populaciju. Tako se stereotipi održavaju i tako, nažalost, kontinuirano "hrane" diskriminaciju.

Stereotipi, takođe, održavaju i "hrane" *predrasude*. Reč *predrasuda* potiče od latinske reči *praejudicium*, nastale od *prae* (unapred) i *judicium* (prosuditi), u značenju *prosuđivanje unapred*. Predrasude možemo definisati kao *unapred stvoreno mišljenje neutemeljeno na razumnim osnovama ili stvarnom stanju stvari*.² Dakle, *imati predrasude znači imati stav/mišljenje/procenu koji nisu bazirani na poznavanju stvari ili ozbiljnom promišljanju*.

Predrasude uzrokuju diskriminaciju jer predstavljaju (uglavnom) negativne stavove o određenim grupama ljudi, iako ti stavovi nisu bazirani na činjenicama, a često nije postojao ni osnovni kontakt ili iskustvo. Tako su česte predrasude o osobama homoseksualnog opredeljenja (da su perverzne ili bolesne) ili pripadnicima/pripadnicama druge rase (npr. da su pripadnici crne rase manje inteligentni) iako takva mišljenja nisu

¹ OxfordDictionariesonline (<http://oxforddictionaries.com/definition/english/stereotype>)

² OxfordDictionariesonline (<http://oxforddictionaries.com/definition/english/prejudice>)

zasnovana na činjenicama, a često nije postojao ni kontakt s pripadnicima ovih grupa ljudi.

S druge strane, neko može imati svakodnevne kontakte s nekom grupom osoba, ali i dalje gajiti predrasude. To je čest slučaj kad je reč o ženama. Većina ljudi ima oformljene stavove o ženskoj inteligenciji ili sposobnosti da se bave određenim zanimanjima a da zapravo nikad nije ozbiljno razmislila o tome kako su i na osnovu čega formirali takve stavove, tačnije, da li su ti stavovi zasnovani na činjenicama.

Uzroci predrasuda i stereotipa

Iako predrasude prema određenim grupama postoje veoma dugo, postoje razlozi zašto ih svaka nova generacija lako usvaja i produbljuje. Najčešći uzroci predrasuda su: neznanje, moć, ranjivost/strah, vaspitanje i konformizam (Clements, Spinks, 2000: 9).

Neznanje predstavlja uvrežene stavove i mišljenja o određenim grupama koji najčešće nisu utemeljeni na poznavanju činjenica. S obzirom na to da saznavanje činjenica zahteva vreme i trud, većina pribegava lakšem putu odnosno interpretiranju na osnovu poznatih stereotipa i predrasuda. Zapitajte se, npr., koliko zaista znate o određenoj kulturi ili religiji o kojoj imate određen stav.

Moć je mogućnost da se ostvari dominacija sopstvenih ciljeva, interesa i vrednosti nad drugima. Mogućnost da se ostvari dominacija potiče iz našeg socijalnog položaja: svaka od naših karakteristika je identitet, a svaki od naših identiteta nosi sa sobom određeni socijalni položaj i, shodno tome, određen stepen moći/nemoći ("Ja sam majka", "Ja sam direktor/direktorka", "Ja sam heteroseksualan/heteroseksualna"). Ako zahvaljujući bilo kom od naših identiteta pripadamo dominantnoj grupi u društvu, to uvećava našu moć. Moć koja potiče od pripadanja nekoj dominantnoj grupi nosi pripadnost određenom krugu koji ima privilegije. Na primer, biti bele rase, biti muškarac, biti fizički i psihički zdrava osoba, biti heteroseksualnog opredeljenja, biti pripadnik/ca većinske religije znači pripadati određenim grupama i imati određene beneficije u odnosu na one koji su druge rase, manjinske vere, koji imaju invaliditet ili su homoseksualnog opredeljenja.

Zloupotreba bilo kog oblika moći može dovesti do nejednakog tretmana nekih grupa ljudi, a posebno onih za koje su vezane predrasude i stereotipi. Istovremeno, predrasude i stereotipi daju "objašnjenje" zašto osobe/grupe koje su izvan kruga s privilegijama tamo treba i da ostanu, odnosno zašto treba da budu nejednako tretirani. Zato "žene nisu za politiku", "homoseksualci ugrožavaju opstanak ljudske vrste", "Cigani krađu", "islam je agresivan", a „muslimani su fanatici".

Ranjivost/strah je reakcija na jednu od osnovnih ljudskih potreba, a to je potreba za osećanjem sigurnosti (bilo da se radi o uslovima za život kakav se želi, poslu, porodici itd). Iz potrebe za sigurnošću proizilaze strahovi da će nas "drugi" nekako ugroziti (porodicu, posao, položaj u društvu). Kako bismo objasnili strah kao uzrok diskriminacije, najlakše je upotrebiti primere iz bliske prošlosti i okruženja: za vreme rata veliki priliv izbeglica postao je pretnja, a izbeglice izložene diskriminaciji jer "oni su dolazili s velikim parama, a uzimali humanitarnu pomoć i naše poslove dok smo mi živeli od dve marke". Slično, predrasude vezane za Albance, npr. "oni imaju veliki natalitet i sve će nas progutati", izraz su straha da će se stvari promeniti i da će oni koji su srpske nacionalnosti postati manjina.

Vaspitanje, jer roditelji – i svesno i nesvesno – prenose svoje stavove i shvatanja na decu. Zato su naši stavovi, mišljenja i shvatanja (koji ne moraju imati veze samo s predrasudama) često slični ili isti kao stavovi unutar okruženja koje nas je "vaspitavalo" – primarne porodice, a zatim i škole. Stavovi i mišljenja preuzeta rano, u detinjstvu, često se nikad i ne preispitaju, već se uzimaju zdravo za gotovo, kao nešto što se podrazumeva.

Konformizam je ponašanje konzistentno s normama i očekivanjima relevantne društvene grupe, a povezan je s predrasudama jer odgovara takođe na jednu od osnovnih ljudskih potreba – potrebu za pripadanjem, odnosno potrebu da se bude prihvaćen/prihvaćena. U tom smislu, ako grupa ljudi sa kojima je osoba u svakodnevnom bliskom kontaktu izražava rasizam, seksizam ili neku drugu vrstu predrasuda, velike su šanse da će osoba u tom okruženju izražavati isti ili sličan stav, odnosno da to, čak i kada misli drugačije, neće glasno reći.

3. Načini ispoljavanja diskriminacije

Pošto je diskriminacija duboko ukorenjena u predrasudama koje postoje u određenom društvu i/ili kulturi, često ima oblike koji nisu tako jasni i lako uočljivi, ali ipak rezultiraju nepravednim tretmanom određene grupe ljudi. Načine ispoljavanja diskriminacije zato možemo podeliti na: 1) govor, 2) ponašanje i 3) direktno ugrožavanje/oduzimanje prava.

Koji god da je način ispoljavanja, postoji osoba/osobe koje sprovode diskriminaciju, osoba/osobe koje su diskriminirane, ali i osoba/osobe koje ne reaguju na diskriminaciju. Osobe koje ne reaguju ili koje su u poziciji da kazne diskriminatora a to ne čine takođe učestvuju u diskriminaciji.

Diskriminacija govorom

Poslednjih godina kod nas se, barem u javnosti, mnogo više pažnje obraća na govor odnosno izraze koji se upotrebljavaju u vezi s marginalizovanim grupama (tzv. politički korektan govor). Insistiranje na drugačijem govoru često izaziva nezadovoljstvo jer se smatra nepotrebnim. Zašto onda menjati jezik, odnosno voditi računa kako se govori o marginalizovanim grupama?

Govor može da vređa. Nazivi/imena kojim se uobičajeno označavaju marginalizovane grupe toliko dugo su se koristili u negativnom smislu da su poprimili značenje uvrede. Razmislite koliko ste puta čuli/izgovorili: "Nemoj da se cigančiš", "Prljav/Prljava si kao Ciganin/Ciganka", "Ma nemoj da si peder", "Baš su slepci" i tako dalje. Dakle, određene reči nose sa sobom toliko negativnih konotacija da, kada se upotrebe u redovnoj komunikaciji da bi označili osobu ili grupu, praktično predstavljaju uvredu (bilo da je ona namerna ili ne).

Govor može da jača i potvrđuje predrasude. Mnoge reči i konstrukcije koje upotrebljavamo kada govorimo o marginalizovanim grupama jačaju stereotipe, a samim tim i predrasude. To ćemo najlakše razumeti ako razmislimo o asocijacijama na određene reči: šta je prvo što vam padne na pamet kad kažete bogalj, invalid, Ciganin, peder? Upotrebljavajući određene reči i konstrukcije, ljudi i nesvesno potvrđuju i jačaju stereotipe; zato što se neprekidno ponavljaju u svakodnevnom životu, stereotipi postaju

tako jaki da nam onemogućavaju (ili nam veoma otežavaju) objektivne sudove o osobi koja pripada određenoj grupi.

Jedan od najčešćih argumenata protiv promene jezika jeste stav da nije u redu menjati jezik ili da je to teško, ili da nove reči/kovanice zvuče ružno, nezgrapno i kvare jezik (taj argument se često poteže kada određene imenice treba prebaciti u ženski rod). Ovakav stav podrazumeva da je jezik kruta pojava, koja se nikad ne menja. Međutim, mi danas svakako ne govorimo kao naši preci. Ne samo da žargon nije isti već se i književni jezik s vremenom menja, jer jezik je živa tvorevina koja se menja u skladu s promenama u ljudskom društvu. Na primer, s razvojem tehnologije pojavile su se potpuno nove reči koje su prilagođene gramatici ili se sama gramatika prilagodila njima. Danas svi koriste reč lift ili kompjuter jer su jednostavno prinuđeni da ih koriste; te reči podležu svim gramatičkim pravilima. Kad su se prvi put pojavile, bilo je potrebno stvoriti nova pravila ili prilagoditi postojeća, i svakako su zvučale nezgrapno onima koji su tek morali da se priviknu na njih.

Na kraju, "osim što mi govorimo jezik, jezik govori nas" (Lovrić Jović, 2002), što znači da su jezik koji upotrebljavamo i način na koji govorimo odraz našeg doživljaja sveta oko nas. Menjanje jezika pokazuje menjanje stava i ličnog doživljaja nekih pojava. Naravno, promena jezika, ukoliko nije praćena ostalim promenama (promenom ponašanja i promenom ugrožavanja prava), neće dovesti do ukidanja diskriminacije, ali ona jeste jedan od koraka koji su neizbežni ukoliko hoćemo da suzbijemo nejednak tretman.

Diskriminacija ponašanjem

Način na koji tretiramo druge ljude, kako se prema njima ponašamo, ukazuje na to kakav je naš stav prema njima, na stepen poštovanja ili ličnog dopadanja. Na primer, možemo izbegavati određenu osobu, ili izbegavati da joj se obratimo, ili joj se možemo obratiti uvredljivim tonom; možemo reći nekome drugom loše stvari o toj osobi. Međutim, ako ponašanjem izdvajamo određenu grupu ljudi koja se po nečemu razlikuje od većinske grupe, ili ako ponašanjem izdvajamo osobu koja pripada manjinskoj grupi, to je ponašanje kojim diskriminiramo. Postoji mišljenje da ponašanje nije diskriminacija jer to nije direktno oduzimanje prava. Zašto je onda važno da ga budemo svesni i da ga promenimo?

Diskriminatorsko ponašanje vodi ka jačanju stereotipa i predrasuda. U diskriminatorsko ponašanje spada veliki deo postupaka koji se mogu podvesti pod "nepisana pravila", "stvari koje se podrazumevaju" ili "običaj". Može biti običaj da neko ko je drugačije boje kože ili druge vere neće biti pozvan na određena socijalna dešavanja; ili je nepisano pravilo da će im se drugačije obraćati na ulici, u prodavnici, u institucijama; ili se podrazumeva da će se izbegavati druženje sa njima na javnim mestima i slično. S obzirom na to da se o "nepisanim pravilima, običajima i onome što se podrazumeva" retko diskutuje ili se to ne preispituje, takvo ponašanje se stalno ponavlja i tako jača stereotipe i predrasude. Dodatno, nepisana pravila i običaji veoma teško se regulišu zakonom i teže ih je kazniti, pa ih je zato najteže i promeniti.

Diskriminatorsko ponašanje vodi ka socijalnom isključivanju. Ponašanje kojim oni koji su u većini/ili imaju više moći lošije tretiraju one koji su u manjini ili imaju manje moći, ugrožava celu manjinsku grupu jer vodi ka potencijalnom isključivanju iz velikog dela društvenog života, odnosno stigmatizaciji i marginalizaciji.

Stigmatizacija je negativno "obeležavanje" osoba (ili grupa osoba) bazirano na svojstvima koje ih izdvajaju od drugih članova/ca društva.

Stigmatizacija vodi *marginalizaciji*, procesu kojim se osoba ili grupa osoba isključuje iz učestvovanja u političkim, obrazovnim, zdravstvenim, socijalnim i drugim društvenim procesima i na taj način gura na margine društva. Na taj način, nešto što na prvi pogled može izgledati bezazleno, ili kao da nema veze s društvenim odnosima, u celini zapravo postaje moćna alatka u podrivanju prava svih na jednak tretman i mogućnosti.

Primeri ponašanja koje diskriminiše svima su poznati: u neke restorane, klubove ili prodavnice ne primaju osobe koje pripadaju određenim grupama (kod nas su to često Romi); kada na ulici vide nekoga ko ima vidljiv fizički invaliditet, roditelji će često brzo skloniti decu da takvu osobu ne vide; pojedinci će izbeći da zaposle i biraju za određene funkcije osobe druge nacionalnosti ili neće želiti da im pruže isti kvalitet usluga itd. Ovo su samo neki od primera koji vode socijalnom isključivanju.

4. Diskriminacija prema određenim grupama – pojmovi i definicije

Seksizam

Da bismo definisali seksizam, potrebno je da razumemo pojmove *pol*, *rod* i *rodne uloge*.

Pol se odnosi na biološke razlike između žena i muškaraca. *One su uglavnom trajne i univerzalne*. Žene imaju grudi, a muškarci ne – to je odlika pola. Žene rađaju decu, a muškarci ne – to je takođe polna odlika.

Rod se odnosi na psihološke, kulturološke i društvene razlike između žena i muškaraca, za koje se smatra da su naučene, odnosno nametnute od društva. Na koji način jedno društvo vidi ulogu žene i muškarca i šta od svakog od njih očekuje (društvena očekivanja vezana za rodne uloge), zavisi od niza faktora: kulturnih, političkih, ekonomskih, društvenih i religioznih. *Stavovi i ponašanja prema rodu su naučeni i mogu se menjati*. Uobičajena podela poslova – žene brinu o deci i kući, a muškarci zarađuju – *rodne su uloge*, odnosno ono što društvo očekuje od nas. Nametanje jakih, društveno prihvaćenih uloga muškaraca i žena jeste ono što podstiče i stvara *seksizam*.

Seksizam je stav/mišljenje/ponašanje kojim se jedan pol (obično ženski) smatra/tretira kao inferioran u odnosu na drugi. Takav stav može uključivati uvredljiv govor, omalovažavanje i različite oblike nepravednog tretmana jednog pola u odnosu na drugi, sve do otvorenog ispoljavanja mržnje i fizičkog nasilja. Kad se govori o nepravednom tretmanu, uglavnom se misli na nepravdu prema ženama. Mada se može diskutovati o nejednakom tretmanu muškaraca, podaci pokazuju da su u većini slučajeva žene te koje trpe posledice nejednakog tretmana.

Etnička diskriminacija, rasizam i rasna segregacija

Etnički dolazi od grčke reči *ethno*, što znači pleme, a klasifikacija ljudi može se vršiti po rasnom, nacionalnom, plemenskom, jezičkom, religijskom i kulturnom određenju i poreklu.

Etnička diskriminacija – nepravedan tretman osoba baziran na njihovom etničkom poreklu, odnosno na stavu/mišljenju da etničko poreklo podrazumeva superiornost ili

inferiornost ili određene osobine. Često se ispoljava kao stav da su određene nacije/etničke grupe inferiorne – da su manje sposobne, manje inteligentne ili da imaju negativne osobine.

Rasa – termin koji se koristi da se označi podela ljudske rase prema osobinama koje su nasledne i dovoljno specifične da ih okarakterišu kao različite *tipove*, dakle, odnosi se na grupu ljudi sa specifičnim osobinama koje su jasno prepoznatljive. Uobičajeno je da se označavaju prema boji kože, pa se susrećemo s belom, žutom, crnom i crvenom rasom.

Rasizam – mišljenje/stav po kome neke od rasa imaju superiorne karakteristike u odnosu na druge rase (pametnije, sposobnije, više vrede). Najčešće se uočava stav da je bela rasa superiornija od drugih.

Rasna diskriminacija – nepravedan tretman osoba koje imaju drugu boju kože, a bazira se na rasizmu.

Rom, Romi – naziv za narod koji potiče iz Indije. Reč Rom dolazi od reči *roaman (shib)*, koja znači čovek, odnosno ljudi koji govore romski. *Cigani* – termin potiče od grčke reči *athigganien*, koja znači ne dirati, inače je uvredljiv naziv za romsku etničku grupu.

Diskriminacija prema Romima – ne postoji poseban naziv za ovu vrstu diskriminacije, već se koristi termin rasizam. Ova diskriminacija predstavlja nepravedan tretman osoba koje pripadaju romskoj etničkoj grupi, baziran na stavu da su Romi manje vredna ljudska bića.

Rasna segregacija – akt kojim se osoba odvaja od drugih osoba zbog pripadnosti određenoj rasi. Odvajanje se odnosi na svakodnevne aktivnosti, poput pristupa restoranima, javnim toaletima, javnim česnama, prevoznim sredstvima, bioskopima, ali i školama, univerzitetima, zdravstvenim i socijalnim ustanovama i/ili institucijama sistema.

Rasna segregacija može biti stavljena van zakona, ali se i dalje primenjivati u praksi. Na primer, u Srbiji, u kojoj je nelegalno uskratiti nekome obrazovanje na osnovu pripadnosti određenoj rasi, uobičajena praksa, koja se sada teško i vrlo sporo menja, bila je da se romska deca smeštaju u specijalne škole iako su imala sasvim normalan nivo inteligencije. Klasičan primer segregacije na svakodnevnom nivou je to što Rome ne puštaju na bazene, u restorane, klubove, sportske centre. I pored zakona i napora da se poveća svest o diskriminaciji i rasnoj segregaciji, u julu 2012. godine Romima nije bio dozvoljen ulaz u restoran „McDonalds“ u Novom Sadu.

Antisemitizam

Antisemitizam je određena percepcija Jevreja, koja može biti izražena kao mržnja prema tom narodu. Retoričke i fizičke manifestacije antisemitizma usmerene su prema Jevrejima ili osobama koje nisu Jevreji i/ili njihovoj imovini, institucijama jevrejske zajednice i verskim objektima.³

S obzirom na to da često nije jasno šta je sve antisemitizam, navodimo nekoliko primera:

- *retoričke manifestacije*: pozivanje na nasilje prema Jevrejima, jevrejskim zajednicama; poricanje Holokausta ili optuživanje Jevreja da su ga izmislili ili preuveličali; podsticanje ili jačanje ideje da postoji jevrejska svetska zavera;

³ European Union Agency for Fundamental Rights.

- *ponašanje*: Jevrejima se uskraćuju mogućnosti i/ili usluge dostupne drugima, bilo da se tiču pristupa određenim mestima ili isključivanja iz određenih zanimanja;
- *direktno ugrožavanje prava*: uskraćivanje i/ili nejednak tretman kada je reč o pristupu zdravstvenim, obrazovnim i/ili institucijama sistema, zapošljavanju, i fizičko nasilje – ugrožavanje života zato što pripadaju jevrejskoj zajednici i/ili imovine (zgrade, škole, sinagoge, groblja itd.) zato što su (ili se smatraju) jevrejskim ili u vezi s Jevrejima.

Homofobija i pojmovi vezani za nju

Seksualna orijentacija – izbor koji osoba pravi u odnosu na pol seksualnog i emotivnog partnera ili partnerke.

Lezbijka: žena koja bira žene za svoje emotivne, seksualne i životne saputnice i partnerke.

Gej muškarac: muškarac koji bira muškarce za svoje emotivne, seksualne i životne partnere i saputnike.

Gej je izraz za osobe homoseksualne orijentacije i može se koristiti za osobe oba pola (dakle, i muškarce i žene koji imaju sklonost ka istom polu), mada se kod nas koristi pretežno za muškarce. Reč *gay* je engleska i znači veseo.

Biseksualka/biseksualac: žena ili muškarac koji za svoje emotivne i seksualne partnere biraju i žene i muškarce.

Transseksualac/transseksualka: muškarci ili žene koji biraju da ili oblačenjem ili operacijama promene pol u odnosu na početni, biološki.

LGBT: lezbijke, gej muškarci, biseksualci, transseksualci – populacija koja bira da živi različito u odnosu na heteroseksualce.

Homofobija: mržnja, strah, neprijateljstvo i odvratnost prema osobama koji za partnere/partnerke biraju osobe istog pola. Homofobija rezultira nejednakim i nepravednim tretmanom osoba koje imaju drugačiju seksualnu orijentaciju od heteroseksualaca.

Ksenofobija

Ksenofobija je intenzivno i iracionalno iskazivanje mržnje prema strancima odnosno duboki strah ili mržnja prema stranom. Reč ksenofobija nastala je od grčkih reči *xenos* (stranac) i *phobos* (strah).

Ksenofobija se može pojaviti u obliku kulturne ksenofobije, kada se izražavaju netrpeljivost, strah ili mržnja prema elementima i/ili uticajima drugih kultura, kao što su običaji i/ili jezik. U drugom, agresivnijem obliku ksenofobija je usmerena ka pripadnicima/pripadnicama drugih etničkih i nacionalnih grupa – recimo ka imigrantima, ali i prema pripadnicima grupa koje su prisutne u društvu dugi niz godina.

Razlika između rasizma i ksenofobije ogleda se u tome što je rasizam baziran isključivo na rasi, a ksenofobija može biti bazirana na nizu aspekata (npr. običaji) koji se iz nekog razloga mogu smatrati stranim određenoj kulturi.

Islamofobija

Islamofobija označava predrasude, iracionalnu i duboku mržnju, strah i netrpeljivost prema islamu i muslimanima/kama.

Islamofobija se može iskazivati kao: predrasude prema islamu kao religiji, koji se označava kao nasilna politička ideologija umesto kao religija; diskriminacija muslimana/muslimanki u zapošljavanju i/ili obezbeđivanju usluga (kao što su zdravstvo i obrazovanje); isključivanje iz vodećih pozicija, političke participacije, redovnog zapošljavanja; nasilje, verbalno i/ili usmereno prema imovini, odnosno osobama (The Runnymede Trust, 1997).

Literatura:

- Clements, P. and Spinks, T. (2000) *The Equal Opportunities Handbook*, Kogan Page Limited, London, UK.
- European Union Agency for Fundamental Rights, <http://fra.europa.eu/fraWebsite/material/pub/AS/AS-WorkingDefinition-draft.pdf>, stranici pristupljeno 3.9.2012;
- Ipsos Strategic marketing, Ministarstvo rada i socijalne politike i Program Ujedinjenih nacija za razvoj, a uz finansijsku podršku Evropske unije, Javno mnjenje o diskriminaciji i nejednakosti u Srbiji, oktobar 2010.
- Jović Lovrić I. (2002) *Seksizam u jeziku: zamke i varke*, Kruh i ruže br.18, Ženska infoteka, Zagreb.
- Komitet pravnika za ljudska prava (YUCOM), Beogradski centar za ljudska prava (BCHR), uz podršku Delegacije Evropske unije u Republici Srbiji, Istraživanje o diskriminaciji u obrazovnom sistemu, http://www.yucom.org.rs/upload/vestgalerija_100_4/1343298122_GS0_Diskriminacija_u_srednjim_školama_prezentacija.pdf, stranici pristupljeno 3.9.2012;
- OxfordDictionariesonline <http://oxforddictionaries.com/definition/english/stereotype>, stranici pristupljeno 3.9.2012;
- OxfordDictionariesonline <http://oxforddictionaries.com/definition/english/prejudice>, stranici pristupljeno 3.9.2012;
- The Runnymede Trust, <http://www.runnymedetrust.org/uploads/publications/pdfs/islamophobia.pdf>, stranici pristupljeno 3.9.2012.

DISKRIMINACIJA IMA VIŠE OBLIČJA: INDIVIDUALNA, INSTITUCIONALNA I STRUKTURALNA*

Diskriminacija je ključni termin u razumevanju problema različitosti. I u devedesetim godinama, rasna i rodna diskriminacija prožimaju institucije i strukturu SAD, iako većina belaca u Americi vidi diskriminaciju kao nebitan problem.

Pre nekoliko godina, pisao sam da postoje tri oblika diskriminacije - individualna, institucionalna i strukturalna (Picus 1994). **Individualna** diskriminacija je ponašanje pojedinih članova rasne/etičke/rodne grupe sa namerom da se proizvede različita i/ili štetna posledica na članove druge rasne/etičke/rodne grupe. **Institucionalna** diskriminacija se odnosi na politiku(e) institucija dominantne rasne/etničke/rodne grupe, kao i na ponašanje pojedinaca koji kontrolišu ove institucije i primenjuju njihovu politiku, takođe sa namerom da se različito tretiraju i/ili da se proizvedu štetne posledice po pripadnike drugih rasnih/etničkih/rodnih grupa. **Strukturalna** diskriminacija se odnosi na politiku institucija dominantne rasne/etničke/rodne grupe i ponašanje pojedinaca koji primenjuju politiku i kontrolišu institucije, koji su u nameri rasno/etnički/rodno neutralni, ali za rezultat imaju različit i/ili štetan tretman manjinski rasnih/etničkih/rodnih grupa.

U ovim definicijama, pojam *dominantan/a* se odnosi na grupe koje imaju najviše moći u društvu. U SAD, ovo se odnosi na belce, posebno muškarce. Pojam *manjinski/a* se odnosi na grupe koje nemaju moć, bez obzira na njihovu brojnost. U tom smislu, u SAD rasne manjine i žene jesu manjinska grupa, kao što su to i pojedine religijske grupe (jevrejske ili muslimanske). Rasne manjinske grupe su takođe i broćano manjinske, ali žene nisu.

Individualna vs. institucionalna diskriminacija

Iako i individualna i institucionalna diskriminacija uključuju i nameru različitog tretiranja, pa i povređivanja, nivo ponašanja je bitno različit. Individualna diskriminacija uključuje aktivnosti/ponašanje pojedinca ili male grupe pojedinaca. Npr. jedan poslodavac koji odbije da zaposli crnca; vlasnik stana koji odbije da izda stan neudatoj ženi, policajac koji pretuče imigranta iz Meksika kao osumnjičenog, grupa tinejdžera koja nacrtala kukasti krst na sinagogi - sve su to primeri odnosa pojedinaca prema drugim pojedincima zbog njihove grupne pripadnosti.

Institucionalna diskriminacija, s druge strane, jeste diskriminatorski odnos ukorenjen u važnim društvenim institucijama. Npr. zakoni koji su jasno podvajali belce i crnce u svim sferama života. Godine 1933. Gallup Poll postavio je siedeće pitanje: Koliko je ozbiljan problem diskriminacije prema crncima u vašoj okolini? Skoro dve trećine belaca je odgovorilo da diskriminacija nije tako ozbiljan problem ili da je uopšte nema. Manje od jedne trećine je reklo da je prilično ili veoma ozbiljan problem. Odgovori crnaca su bili sasvim suprotni: dve trećine je videlo diskriminaciju kao

* Fred L. Pincus, in: Adams, M., Blumenfeld, W., Castaneda, R., and others, *Readings for Diversity and Social Justice*, New York and London: Routledge, 2000, *Glas razlike - grupa za promociju ženskih političkih prava* glas.razlike@sezampro.yu, s engleskog prevela mr Sladana Jovanović.

prilično ili veoma ozbiljnu, a manje od jedne trećine kao bezopasnu ili nepostojeću (Gallup 1993).

Zbivanja u vezi sa prebijanjem Rodneya Kinga od strane pet belih policajaca iz Los Angelesa 1991. godine i nemiri zbog tog događaja predstavljaju dobar šlagvort za diskusiju na ove teme. Da je prebijanje bilo jedan izolovan incident čiji su akteri nekoiiko brutalnih policajaca i osumnjičeni crnac kao njihova žrtva, nazvali bismo to individualnom diskriminacijom. Međutim, vremenom je postalo jasno da čelnici policije u Los Angelesu tolerišu, pa i odobravaju ovakve akcije protiv crnaca. Atmosfera je bila toliko opuštena da su policajci bili slobodni da koriste rasističke psovke i pošalice preko svojih prijemnika, iako su znali da se sve snima. Tako je ovo prebijanje zapravo institucionalna diskriminacija, jer uključuje politiku celog policijskog odeljenja.

Suđenje i oslobađanje od optužbe policajaca koji su učestvovali u prebijanju ilustruje institucionalnu diskriminaciju u sistemu krivičnog prava. Odbrana je tražila promenu mesne nadležnosti i suđenje se odvijalo u konzervativnoj, pretežno "beloj" zajednici Simi Valleya. Uprkos postojanju dokumentacije (jednog fotografa amatera) koja je svedočila o prebijanju, "bela" porota je na kraju oslobodila okrivljene. Teško je pronaći jasniji slučaj koji govori o tome kako institucionalna diskriminacija u sistemu krivičnog prava povređuje crnce. Pobune u Los Angelesu buknule su odmah posle donošenja oslobađajuće presude.

Ironično, veoma slična situacija desila se u Majamiju 1980. godine kada je nekoliko belih policajaca optuženo da su prebili na smrt crnog vozača motora Arthura McDuffeya. I ovo suđenje je premešteno u pretežno "belu" zajednicu: policajci su oslobođeni, a započeli su neredi.

Borba žena da uđu u Vojni institut Virginia je takođe dobar primer institucionalne diskriminacije, jer je ova institucija odbijala prijem žena do 1996. godine. Virginia je čak ustanovila "odvojen, ali isti" program za žene na Mary Baldwin Collegeu, privatnoj ženskoj ustanovi. Juna 1996. godine Vrhovni sud je ustanovio da je politika ("samo muškarci") Vojnog instituta neustavna, jer se institut finansira iz javnih fondova.

Međutim, institucionalna diskriminacija se ne dešava samo u javnom sektoru. Dva velika lanca restorana daju primere postojanja institucionalne diskriminacije i u privatnom sektoru. Shoney's Ine, sa preko 1800 restorana u 36 država imao je nepisanu politiku nezapošljavanja crnaca na mesta koja podrazumevaju kontakt sa gostima (kelneri, kelnerice, menadžersko osoblje). Izuzeci su činjeni samo u restoranima u crnačkim zajednicama. Vlasnik restorana je mislio da je ovo dobra odluka, jer je verovao da belci neće hteti da jedu u restoranima gde će imati posla sa crncima. Godine 1992, međutim, pristao je da plati 132.5 miliona dolara za vansudsko poravnanje da bi okončao spor zbog diskriminacije, kao i da ubuduće zapošljava više crnaca (Feagin i Vera 1995; Watkins 1993).

U drugom poznatom slučaju, vlasnik lanca restorana (Denny's) od preko 1500 restorana širom zemlje, pristao je na poravnanje vredno 46 miliona dolara. Godine 1993. šest poicajaca crnaca nisu bili usluženi u jednom od restorana i podneli su tužbu. Ovo bi bio primer individualne diskriminacije od strane jednog poslodavca. Međutim, pošto su čuli za slučaj, više od 4000 crnca se požalilo na tretman u ovim restoranima širom zemlje. Ovo bi bio primer institucionalne diskriminacije, jer je čitav lanac negovao. poitiku diskriminacije prema crncima. Osoblje u ovim restoranima je dobijalo uputstva da crne goste pita za plaćanje unapred.

Ko može biti diskriminator? Osoba iz bilo koje rase/etničke/rodne grupe može vršiti akte individualne diskriminacije. Poslodavka može odbiti da zaposii muškarca isto tako lako kao što belac može odbiti da zaposli Hispanoamerikanca. Slično, crnac može napasti Azijata samo zato što je Azijat, kao što Kju Kluks Klan može zapaliti krst ispred crnačke crkve. Ključna je *namera različitog/nejednakog tretmana* ili namera da se drugo lice povredi samo zbog pripadnosti određenoj grupi.

Institucionalna diskriminacija, s druge strane, obično se vrši od strane dominantne grupe protiv manjinske grupe, zbog toga što je dominantna grupa ta koja generalno kontroliše društvene institucije. Vladina politika ne diskrimintše belce, jer su oni kreatori politike i njeni impiementatori. Veliki poslodavci su prevashodno "beli", kao i vlasnici nekretnina ili banaka. Teoretski je, međutim moguće, da lokalna "crna" vlada insitucionalno diskriminiše belce.

Pitanje je da li pripadnici manjinske grupe mogu da se negativno odnose prema dominantnoj grupi i odgovor je - da. *Individualna diskriminacija* upravo pokazuje kako pripadnici i dominantne i manjinske grupe mogu biti nedobronamerni jedni prema drugima. Iako je moguće da žene i pripadnici manjinskih grupa vrše institucionalnu diskriminaciju prema belim muškarcima, to se dešava mnogo ređe nego individualna diskriminacija zbog toga što beli muškarci kontrolišu većinu društvenih institucija.

Institucionalna vs. strukturalna diskriminacija

Strukturalna diskriminacija je još kontroverzniji, ali i izazovniji koncept za diskusiju zbog toga što podrazumeva ponašanje koje je rasno ili rodno neutralno u nameri. U stvari, pitanje namere je ključno pitanje za razlikovanje između strukturalne i institucionalne diskriminacije. Mnogi čak ovo ne bi ni nazvali rasnom/etničkom/rodnom diskriminacijom. Međutim, čini se važnim istaći negativne efekte strukturalne diskriminacije na manjinske grupe...

Uzmimo za primer bankarske politike za odobravanje kredita. Bezbroj je dokaza za tvrdnju da crnci ili Hispanoamerikanci ređe dobijaju kredite nego belci. Nekoliko je objašnjenja za ovo, a neka od njih sugerišu postojanje institucionalne diskriminacije. Ministarstvo pravde SAD je tužilo dve banke za nedavanje kredita crncima i Hispanoamerikancima, iako su ovi ispunjavaii tražene usiove. Obe banke su pristale na vansudsko poravnanje (Labaton 1993).

Pored toga, kada su analizirane prijave za hipotekarne kredite (skoro 2000 prijava u području Bostona, 1990. godine) utvrđeno je da crnci i Hispanoamerikanci sa lošom "kreditnom prošlošću" imaju dva puta manje šanse da dobiju kredit u odnosu na belce sa takođe lošom "kreditnom prošlošću". Ovo se objašnjavalo "postojanjem kulturnog afiniteta između belih kreditora i belih kandidata za kreditiranje, kao i kulturnim jazom između belih kreditora i

pripadnika marginalnih manjinskih grupa" (Bradsher 1995, D18). Drugim rečima beli kreditori ne veruju pripadnicima manjinskih grupa kao potencijalnim dužnicima.

Međutim, čak i kada se banke odnose na rasno-neutralan način prema svojim klijentima ističući važnost samo njihove kreditne sposobnosti, crnci i pripadnici drugih manjinskih grupa će ipak ređe dobijati kredite u odnosu na belce, zbog nižih prihoda, te slabije kreditne sposobnosti u odnosu na belce. Ovakvu legalnu politiku kreditiranja nazvao bih *strukturnom diskriminacijom*, jer ima negativne efekte na manjinske grupe (sa nižim prihodima)...

Princip "senioriteta" u zapošljavanju takođe otvara problem strukturalne diskriminacije. Suočeni sa potrebom otpuštanja jednog dela radnika, mnogi poslodavci će otpustiti one koji rade samo nekoliko godina. Kako se pripadnici manjinskih grupa i teže zapošljavaju, najčešće će oni biti najbrojniji među otpuštenima. Tako je očigledno rasno-neutralni kriterijum senioriteta primer za strukturalnu diskriminaciju, jer ima negativnog uticaja na manjinsku populaciju.

Treba pomenuti i izbornu platformu Republikanske partije iz 1994. godine, takođe kao primer strukturalne diskriminacije. Predloženi rezovi u fondovima zdravstvene zaštite, bonovima za hranu, školskim obedima i u Programu ishrane žena, odojčadi i dece imali bi neproporcionalan negativan uticaj na siromašne rasne manjine i žene.

Ovo nas odvodi do priče o balansiranju budžeta na teret obezbeđenja pomoći siromašnima. Ima li načina da se izbegne povređivanje siromašnih? Možda smanjenje broja bombardera ili podmornica može biti alternativa?

Dobronamerni ljudi koji sprovode strukturalno diskriminatorsku politiku još uvek povređuju manjinske grupe. Biti rasno ili rodno neutralan nije dovoljno.

Praktične implikacije razlikovanja oblika diskriminacije

Neko će pitati: "Kakve veze ima da li je u pitanju institucionalna ili strukturalna diskriminacija?" Odgovor bi bio da su i te kako važne praktične implikacije razlikovanja ova dva koncepta. Ako bi se neko odučio na suprotstavljanje institucionalnoj diskriminaciji, neophodno bi bilo da ubedi nadležne/donosioce odluka u određenim institucijama da je loše (nemoralno, nezakonito) namerno tretirati manjinske grupe na određeni (sa negativnom konotacijom) način – npr. banke koje ne daju kreditno sposobnim crncima kredite ili Republikance koji otimaju hranu deci manjinskih grupa. Neko može pokušati i da osramoti diskriminatore razotkrivajući javno njihove diskriminatorske postupke.

Navedeno nije relevantno za eliminisanje strukturalne diskriminacije. Bankama bi trebalo objasniti da je jednakost isto tako važna kao i sticanje profita ili da mora postojati bolja ravnoteža između ta dva cilja. Republikance je neophodno suočiti sa negativnim posledicama njihovog programa. Ključno je da li su ciljevi rasno/rodno neutralne politike vredni negativnih posledica njene primene.

Iako su sva tri oblika diskriminacije još veliki problemi, teže je suprotstaviti se strukturalnoj nego ostalim oblicima diskriminacije. Ipak, strukturalna diskriminacija nije namerna, pa čak nije ni nezakonita. Suprotstavljanje strukturalnoj diskriminaciji zahteva preispitivanje bazičnih kuitumih vrednosti i fundamentalnih principa društvene organizacije. Zar nije to ono čemu obrazovanje treba da služi?

PET LICA DISKRIMINACIJE*

Mnogi ljudi u SAD ne bi izabrali termin diskriminacija radi imenovanja nepravde u društvu. Za savremene emancipatorske društvene pokrete, međutim - socijaliste, radikalne feministkinje, gej i lezbejske aktiviste i aktivistkinje i dr. – diskriminacija je centralna kategorija političkog diskursa. Ulazak u politički diskurs u kome je diskriminacija centralna kategorija podrazumeva usvajanje opšteg pristupa u analiziranju i cvaluiranju društvene strukture i prakse što nije svojstveno jeziku liberalnog individualizma koji dominira političkim diskursom SAD.

Veliki politički poduhvat za one koji se identifikuju sa nekim od navedenih društvenih pokreta jeste da ubede ljude da diskriminatorni diskurs ispunjava mnoga naša svakodnevna iskustva.

Diskriminacija kao strukturalni koncept

Razlog zbog koga mnogi ljudi ne koriste termin diskriminacija da bi opisali nepravdu u našem društvu jeste nerazumevanje termina na način koji je svojstven novim socijalnim pokretima. Diskriminacija takođe tradicionalno nosi jaku konotaciju osvajanja i kolonijalne dominacije. Novi levi društveni pokreti 60-ih i 70-ih, međutim menjaju koncept diskriminacije. U novoj upotrebi, termin diskriminacija označava nepovoljnu poziciju i nepravdu koju neki ljudi trpe ne zbog tiranije, već zbog svakodnevne prakse i politike dobronamernog liberalnog društva.

Diskriminacija se odnosi na sistemske uskraćenosti grupa koje nisu nužno rezultat tiranskih namera. Diskriminacija je u tom smislu strukturalna, pre no što je rezultat izbora nekoliko pojedinaca ili njihove politike. Njeni uzroci su ukorenjeni u normama koje se ne dovode u pitanje, običajima i simbolima, u pretpostavkama/predrasudama koje podupiru institucionalizovana pravila i drugim konsekvencama poštovanja ovih pravila. Ona predstavlja, kako je to navela Marilyn Frye, "splet sila i prepreka koje teže isključenju grupe ili kategorije ljudi" (1983,11). U tom "strukturalnom" smislu, diskriminacija podrazumeva duboku nepravdu koju neke grupe trpe kao posledicu često nesvesnih pretpostavki/predrasuda i reakcija dobronamernih ljudi u običnoj komunikaciji, medijskih i kulturnih stereotipa i strukturalnih karakteristika birokratske hijerarhije i tržišnih mehanizama – ukratko: dešavanja u svakodnevnom životu. Ne možemo eliminisati strukturalnu diskriminaciju eliminisući vlastodršce ili kreirajući nove zakone, zbog toga što se diskriminacija sistematski reprodukuje u najvažnijim ekonomskim, političkim i kulturnim institucijama...

Rasizam, seksizam, homofobija su razhčite forme diskriminacije sa sopstvenom dinamikom i pošto različiti faktori ili kombinacije faktora konstituišu diskriminaciju različitih grupa, nemoguće je dati jednu esencijalnu definiciju diskriminacije. Ali, odgovorimo najpre na pitanje: Šta je to "grupa".

* Young, I. M., "Fives Faces of Oppression", in: Amdams, M., Blumenfeld, W.J., Castaneda, R., and others, *Readings for Diversity and Socia! Justice*, New York and London: Routledge, 2000, p. 35-50), Priprema: *Glas razlike - grupa za promociju ženskih političkih prava*. S engleskog prevela mr Sladana Jovanović

Koncept društvene grupe

Društvenu grupu čine osobe koje se razlikuju od najmanje jedne druge društvene grupe po kulturnim normama, načinu života. Pripadnici grupe imaju poseban afinitet jedni prema drugima zbog sličnog iskustva ili načina života, što ih čini povezanijim među sobom nego sa onima koji se ne identifikuju sa grupom. Grupe su izraz društvenih odnosa; grupa postoji samo u odnosu sa bar još jednom grupom. "Grupna identifikacija" dolazi do izražaja u interakciji između društvenih kolektiviteta koji imaju različita iskustva u načinu života i formama povezivanja, pa čak i kada sami sebe smatraju pripadnicima istog društva. Društveni procesi u jednom istom društvu kreiraju različite grupe. Tako, rodna podjela rada, na primer, diferencira društvene grupe muškaraca i žena u svim poznatim društvima. Pripadnici svakog roda imaju određeni afinitet prema sopstvenom rodu zbog onoga što rade ili doživljavaju i razlikuju sebe od pripadnika drugog roda, iako se i jedni i drugi slažu da imaju mnogo toga zajedničkog i da pripadaju istom društvu...

Neki misle da je društvena grupa fikcija pojedinca koja ističe arbitrarne atribute. "Sa ove tačke gledišta, problemi sa predrasudama, stereotipima, diskriminacijom i isključenošću postoje samo zbog toga što neki ljudi pogrešno veruju da sama pripadnost grupi čini razliku u kapacitetima, temperamentu ili veštinama članova grupe. Ovaj individualistički koncept pretenduje da identifikuje diskriminaciju sa grupnom identifikacijom. Diskriminacija je, prema ovom stanovištu, nešto što se dešava kada se ljudi klasifikuju u grupe. Zbog toga što ih drugi identifikuju kao grupu, oni su isključeni i diskriminisani. Eliminisanje diskriminacije tako znači eliminisanje grupa. Ljudi treba da budu tretirani kao individue, ne kao članovi grupa, i slobodni da oblikuju svoje živote bez stereotipa ili pravila grupe.

Lica diskriminacije

Eksploatacija

Centralno određenje koncepta eksploatacije je da se ova diskriminacija dešava u procesu prenošenja rezultata rada jedne društvene grupe drugoj. Eksploatacija uvodi strukturalnu relaciju između društvenih grupa. Društvena pravila o tome šta je rad, šta ko radi za koga, kako se rad nagrađuje i društveni procesi u kojima se rezultati rada raspodeljuju služe da osnaže odnose moći i nejednakosti. Ovi odnosi su produkovani i reprodukovani u sistematskom procesu u kome se energija "onih koji nemaju" kontinuirano koristi da održi i uveća moć, status i bogatstvo "onih koji imaju".

Feministkinje nemaju poteškoća da pokažu da se diskriminacija žena sastoji delom u sistematskom i nerecipročnom transferu moći od žena ka muškarcima.

Diskriminacija žena se sastoji ne samo u nejednakosti statusa, moći i bogatstva zbog toga što ih muškarci isključuju iz privilegovanih aktivnosti. Sloboda, moć, status i samoostvarenje muškaraca je moguće prvenstveno zbog toga što žene rade za njih. Rodna eksploatacija ima dva aspekta: transfer plodova rada muškarcima i transfer usluga vezanih za ishranu i negu, kao i seksualnih usluga muškarcima.

Christine Delphy (1984) je opisala brak kao klasnu relaciju u kojoj muškarci uživaju u plodovima ženskog rada bez adekvatne nadoknade. Ona je učinila jasnim da suština eksploatacije nije samo u radu koji žene obavljaju u kući, jer to mogu biti raziičiti poslovi, već

u činjenici da se taj rad obavlja u korist nekoga od koga one zavise. Tako, u mnogim sistemima poljoprivredne proizvodnje, muškarci često odnose na pijacu ono što žene proizvedu, a prisvajaju dobijeni prihod i stiču određeni status.

Ann Ferguson je identifikovala još jednu formu transfera ženske energije muškarcima. Žene snabdevaju muškarce i decu emotivnom brigom, a muškarcima obezbeđuju seksualno zadovoljstvo, a kao grupa dobijaju relativno malo ili ništa od muškaraca. Rodna socijalizacija žena tera ih da budu uspešne u obezbeđivanju empatije i podrške osećanjima drugih i da smiruju tenziju u odnosima. I muškarci i žene gledaju na žene kao negovateljice, dok se žene često žale da od muškaraca ne dobijaju traženu emotivnu podršku (Easton, 1978).

Mnoge feminističke teorije rodne eksploatacije se koncentrišu oko institucionalne strukture patrijarhane porodice. U skorije vreme, feministkinje počinju da istražuju odnose rodne eksploatacije na radnom mestu i u drugim sferama. Carol Brovvn tvrdi da pošto muškarci sa sebe skidaju odgovornost za decu, mnoge žene zavise od pomoći države pošto one nastavljaju da nose skoro potpunu odgovornost za podizanje dece (Brovvn 1981, Boris and Bardaglio 1983, Ferguson 1984). Tako nastaje novi sistem eksploatacije ženskog kućnog rada u kome učestvuju i državne institucije, što Brown naziva javnim patrijarhatom.

U kapitalističkim ekonomijama XX veka, radna mesta na kojima su žene u većem broju služe kao dobar primer rodne eksploatacije. David Alexander (1987) tvrdi da tipično ženski poslovi uključuju zadatke sa rodnim podtekstom koji zahtevaju "seksualni rad", negovanje, pripremanje hrane, brigu o drugima ili "tešenje" i smirivanje tenzije. Ovako se ženska energija rasipa na poslove koji poboljšavaju položaj drugih, smiruju ili zadovoljavaju druge, obično muškarce. Ovi rodno obojeni radni zadaci kelnerica, službenica, medicinskih sestri i drugih negovateljica obično ostaju nezapaženi i nedovoljno nagrađeni.

Nepravda eksploatacije se nalazi u društvenim procesima koji prenose energiju jedne grupe drugoj da bi proizveli nejednaku raspodelu, kao i u načinima na koje društvene institucije omogućavaju akumuliranje dobara jednima, dok drugima tu mogućnost uskraćuje. Nepravda eksploatacije ne može biti eliminisana redistribucijom dobara, jer dok god institucionalizovane prakse i strukturalne relacije ostaju iste, nejednaka raspodela dobara i privilegija biće reprodukovana. Neophodna je reorganizacija institucija i prakse donosioca odluka, promene u podeli rado, kao i u sferi institucionalnih, strukturalnih i kulturnih obrazaca.

Marginalizacija

Marginalizacija je možda i opasnija forma diskriminacije od eksploatacije. Jedna kategorija ljudi je isključena iz uspešnog učešća u društvenom životu i tako potencijalno podvrgnuta teškoj materijalnoj deprivaciji, pa čak i uništenju. Uskraćenost materijalnih dobara koju marginalizacija uzrokuje je svakako nepravdna, posebno u društvu gde drugi imaju puno. Savremena napredno kapitalistička društva spoznaju ovu vrstu nepravde i preduzimaju izvesne korake u smislu socijalnih davanja i usluga. Ali ni široka lepeza ovih mera ne eliminiše veoma rasprostranjenu patnju i deprivaciju.

Uskraćenost materijalnih dobara, na koju se može odgovoriti redistributivnom socijalnom politikom nije, međutim, produžetak štete koju produkuje marginalizacija. Dve kategorije nepravde (izvan raspodele) su povezane sa marginalnošću u naprednim kapitalističkim društvima. Prvo, obezbeđenje socijalnih davanja proizvodi novu nepravdu onima koji ih

primaju uskraćujući im ona prava i slobode koji drugi imaju. Drugo, marginalizacija je nepravedna jer blokira mogućnost da se iskoriste kapaciteti na društveno definisane i prepoznate načine.

Liberalizam je ustanovio pravo na građanstva svim razumnim nezavisnim pojedincima. Rani buržoaski liberalizam je eksplicitno isključio iz prava na građanstvo sve one čiji je razum pod znakom pitanja ili nije razvijen u potpunosti, kao i one koji su zavisni. Tako su siromašni, žene, duševno bolesni i deca bili isključeni, a mnogi od njih su smeštani u ustanove koji liče na današnje zatvore: kuće za siromašne, azili za duševno obolele, sirotišta...

Danas je isključenje zavisnih/izdržavanih osoba iz prava na građanstvo jedva skriveno ispod površine. Biti zavisn u našem društvu znači biti legitimno podložan arbitrarnom i invazivnom autoritetu socijalnih službi i drugih javnih i privatnih administracija koje nameću pravila koja marginalizovani moraju slediti. Ove službe, u cilju da izađu u susret potrebama marginalizovanih, i same, uz pomoć relevantnih društvenih naučnih disciplina, kreiraju ove potrebe. Medicinske i socijalne službe znaju šta je dobro za njihove korisnike, pa marginalizovani i zavisni nemaju pravo da znaju šta je za njih dobro. Zavisnost u našem društvu tako nameće, kao što je u svim liberalnim društvima, dovoljan razlog za suspenziju osnovnih prava na privatnost, postovanje i individualni izbor.

Iako zavisnost proizvodi uslove za nepravdu u našem društvu, zavisnost sama po sebi ne mora da bude diskriminatorna. Niko ne može zamisliti društvo u kome neki ljudi neće zavisti od drugih bar neko vreme: deca, bolesni, porodilje, stari ljudi imaju moralno pravo da zavise od drugih u smislu izdržavanja i podrške.

Važan doprinos feminističke teorije morala je stavljanje znaka pitanja na duboko ukorenjenu pretpostavku da poslovna sposobnost i pravo na građanstvo podrazumevaju autonomiju i nezavisnost pojedinca. Feministkinje ističu da je ovakva tvrdnja neprimereno individualistička i izvedena iz posebnog, muškog iskustva u društvenim odnosima koje vrednuje takmičenje i uspehe pojedinca. Žensko iskustvo u društvenim odnosima proizašlo iz tipičnih ženskih "domaćih" poslova, brige o porodici, kao i plaćenih poslova koje obavlja većina žena, prepoznaje zavisnost kao osnovno ljudsko stanje. Pravedno društvo bi trebalo, koliko je to moguće, da pruža mogućnosti ljudima da budu nezavisni kao i da poštuje učesće u donošenju odluka i onih koji su nezavisni i onih koji to nisu. Zavisnost ne sme biti za uskraćivanje izbora i poštovanja i diskriminacija prema marginalizovanim bi bila u velikoj meri umanjena ukoliko bi prevladavao manje individualistički model prava.

Nemoć

Dobar koncept diskriminacije ne može ignorisati postojanje društvene podele reflektovane u kolokvijainom razlikovanju "srednje klase" i radničke klase", stručnjaka i onih koji to nisu. Stručnjaci su privilegovani zbog svoje pozicije u podeli rada i statusa koji ona nosi. Nestručni trpe uz eksploataciju, još jedan oblik diskriminacije: nemoć.

Nemoćni su oni koji nemaju autoritet, odnosno moć u širem smislu, oni nad kojima se moć sprovodi, bez mogućnosti da oni u njoj učestvuju; nemoćni primaju naredbe, često bez prava da ih daju. Nemoć takođe stvara određenu poziciju u procesu podele rada, ali i prateću društvenu poziciju koja daje malo mogućnosti za razvijanje i korišćenje sposobnosti. Nemoćni imaju malo ili nimalo samostalnosti u svom radu, nemaju autoriteta i ne zahtevaju poštovanje.

Poziciju nemoći je najbolje opisati negativno: nedostatak autoriteta, statusa i samopoštovanja, što stručnjaci obično imaju.

Kulturni imperijalizam

Iskusiti kulturni imperijalizam značiti iskusiti kako poimanje društva od strane jedne grupe nju čini nevidljivom dok se u isto vreme pripadnici druge grupe etiketiraju kao "drugi". Kulturni imperijalizam podrazumeva univerzalizaciju iskustva i kulture dominantne grupe i njihovo pretvaranje u norme. Produkti kulture takođe izražavaju tumačenja dominantne grupe kada su u pitanju događaji ili druge društvene grupe.

Susret sa drugim grupama često je obeležen zahtevima za uniformnošću od strane dominantne grupe. Dominantna grupa ojačava svoju poziciju dovodeći drugu grupu u okvire svojih društvenih normi. Posledično, različitost žena u odnosu na muškarce, američkih Indijanaca ili Afrikanaca od Evropljana, homoseksualaca od heteroseksualaca, radnika od inženjera, tumači se kao devijantnost i inferiornost.

Kulturno dominantni sprovode diskriminaciju, opterećeni predrasudama, a ipak nevidljivi. "Drugi" su obeleženi/etiketirani. Prema dominantnima, kao što je sigurno da se zemlja okreće oko sunca, tako svako zna i da je gej populacija promiskuitetna, da su Indijanci alkoholičari i da žene jedino umeju sa decom. Beli muškarci, s druge strane, mogu biti individue.

Oni koji žive pod kulturnim imperijalizmom osećaju da su etiketirani spolja, pozicionirani prema dominantnim pravilima koja dolaze „s neke druge strane“, od onih sa kojima se ne identifikuju i koji se ne identifikuju sa njima. Stereotipi i predrasude dominantne grupe moraju biti internalizovani od strane pripadnika inferiorne grupe bar u meri koja ih prinudjuje da reaguju na ponašanja pojedinaca inspirisana stereotipnim obrascima. Ovo stvara za kulturno diskriminisane osećaj koji W.E.B. Du Bois naziva "dvostruka svest" - "osećaj sialnog posmatranja sebe očima drugih, merenja sopstvene duše metrom sveta koji posmatra sa ljubopilljivošću, precizom ili sažaljenjem" (Du Bois 1969, 45). Dvostruka svest se pokreće kada diskriminisani odbijaju da se priklone potcenjivačkim, objektiviziranim, stereotipnim vizijama o sebi. Kada žele da budu prepoznati kao ljudi - sposobni za različite aktivnosti, puni nade - "drugi" dobijaju odgovor od dominantnih da su različiti, obeleženi ili inferiorni.

Grupa, definisana od dominantne kao devijantna, kao drugačija, kulturalno je različita u odnosu na dominantnu grupu, jer status drugosti stvara posebna iskustva, nedeljena sa dominantnom grupom, kao i zbog toga što su diskriminisane grupe često društveno segregirane i zauzimaju posebna mesta u procesu društvene podele rada. Pripadnici ovih grupa iznose stečena iskustva i poimanja sveta jedni drugima, razvijajući sopstvenu kulturu. Dvostruka svest otuda nastaje kada pojedinac shvati da mu je bitisanje definisano u dve kulture: dominantnoj i subordiniranoj,

Kulturni imperijalizam obeležava paradoks poimanja sebe kao nekoga ko je nevidljiv dok se u isto vreme drugi označava kao drugaciji. Nepravda kulturnog imperijalizma se sastoji u tome što iskustvo diskriminisanih grupa i njihov pogled na svet ne dotiče dominantnu kulturu, dok ista nameće diskriminisanim svoje iskustvo i svoje tumačenje društvenog života.

Konačno, mnoge grupe trpe diskriminaciju u vidu sistematskog nasilja. Pripadnici nekih grupa žive sa znanjem da moraju povremeno iskusiti neprovocirane napade na svoju ličnost ili imovinu, koji nemaju nikakvog motiva osim da oštete, ponize ili unište. U americkom društvu, žene, crnci, Azijati, Arapi, gej i lezbejska populacija žive pod takvim pretnjama

nasiljem, a u nekim oblastima Jevreji, Portorikanci i drugi Amerikanci hispano porekla moraju strahovati od nasilja takode. Fizičko nasilje nad ovim grupama je šokantno često, Centri koji pružaju pomoć silovanim ženama procenjuju da više od jedne trećine Amerikanki doživi bar pokušaj silovanja tokom života.

Ako znamo da je nasilje toliko učestalo u našem društvu, zašto teorije pravde ćute o tome? Izgleda da teoretičari ne smatraju ove nasilne akte kao pitanja socijalne pravde. Nijedan teoretičar moraia neće poreći da su ovi akti loši, ali se neće zapitati zašto bi trebalo da budu tumačeni kao simptomi društvene nepravde.

Ono što čini nasilje licem diskriminacije je manje sam nasilni akt, iako je on često zastrašujući, već društveni kontekst u kome se dešava, a koji ga čini mogućim, pa čak i prihvatljivim. Ono što čini nasilje društvenom nepravdom i nije samo moralna krivica pojedinca jeste njegov sistemski karakter, njegovo postojanje kao društvene prakse.

Nasilje je sistemsko jer je upereno protiv pripadnika određenih grupa, samo zbog toga što pripadaju tim grupama. Svaka žena, na primer, ima razloga da se plaši silovanja. Diskriminacija nasiljem se sastoji ne samo u direktnoj viktimizaciji, već u saznanju koje deli čitava diskriminisana grupa, a to je da su pripadnici grupe izloženi nasilju, samo zbog toga što jesu (pripadnici grupe). Život pod pritiskom pretnji nasiljem lišava diskriminisane slobode i dostojanstva i nepotrebno rasipa njihovu energiju.

Silovanje, prebijanje, ubijanje i maltretiranje žena, rasnih grupa, homoseksualaca i pripadnika drugih etiketiranih grupa je motivisano strahom ili mržnjom prema ovim grupama. Ponekad motiv može biti želja da se pokaže moć, da se viktimiziraju oni koji su obeleženi kao ranjivi zbog same okoinosti da su izloženi nasilju. U tom slučaju, motiv je sekundaran u smislu da se temelji na društvenoj praksi nasilja.

U slučaju da institucije i društvena praksa ohrabruju, tolerišu ili omogućuju nasilje nad pripadnicima određenih društvenih grupa, takve nepravedne institucije i praksu treba reformisati.

Takva reforma bi zahtevala redistribuciju resursa ili pozicija, ali na prvom mestu je promena kulturnih obrazaca, stereotipa i svakodnevnog reprodukovanja odnosa dominacije.

ŽENA SPRAM MUŠKARCA KAO PRIRODA SPRAM KULTURE?

Veliki deo onoga što je u antropologiji stvaralačko proističe iz napetosti između dve skupine zahteva: da objasnimo ljudske opštosti i da objasnimo kulturne posebnosti. Po ovom kanonu, žena nam pruža jedan od podsticajnijih problema za obradu. Drugorazredni položaj žene u društvu jedna je od istinskih opštosti, činjenica važeća za sve kulture* Ipak, unutar te opšte činjenice, specifična kulturna shvatanja i simbolizacije žene izvanredno su različiti i čak protivrečni. Povrh toga, stvarni postupak prema ženama i njihova relativna moć i doprinos ogromno se razlikuju u različitim kulturama i u različitim razdobljima istorije pojedinih kulturnih tradicija. Oboje univerzalna činjenica i kulturna varijacija - čine probleme koje valja objasniti.

Razume se, moje interesovanje za ovaj problem nije tek akademsko: ja želim da dođe do stvarne promene, do nastanka jednog društvenog i kulturnog poretka u kojem bi ženama bio dostupan podjednak raspon mogućnosti kao god i muškarcima. Univerzalnost podređenosti žene, činjenica da postoji u svakom tipu društvenog i ekonomskog uređenja, i u društvima svih stupnjeva složenosti, ukazuje mi da se tu suočavamo s nečim veoma dubokim, veoma upornim, s nečim što ne možemo razbiti prostim preraspoređivanjem nekoliko zadataka i uloga u društvenom sistemu, pa čak ni preuređenjem celokupne ekonomske strukture. U ovom radu pokušavam da otkrijem temeljnu logiku onog kulturnog mišljenja koje pretpostavlja manju vrednost žene; pokušavam da pokažem veoma ubedljivu prirodu te logike, jer da nije tako ubedljiva, ljudi je ne bi neprestano prihvatili. Ali, takođe pokušavam da ukažem na društvene i kulturne izvore te logike, da naznačim gde počiva mogućnost promene.

Veoma je važno razgraničiti razine problema. Zbrka ume da bude zapanjujuća. Na primer, u zavisnosti od toga koji aspekt kineske kulture posmatramo, možemo doći do jednog od nekoliko potpuno različitih nagađanja o položaju žene u Kini. U ideologiji taoizma, ženskom načelu, jing, i muškom načelu, jang, pridaje se podjednaka težina; "suprotstavljanje, smenjivanje i uzajamno dejstvo ove dve sile stvaraju sve pojave u svemiru" (Siju, 1968: 2). Na osnovu ovoga mogli bismo nagađati da se u opštoj ideologiji kineske kulture podjednako cene muškost i ženskost.⁴ Međutim, ako posmatramo društvenu strukturu, uočavamo jako naglašeno načelo izvođenja porekla po muškoj lozi, značaj sinova i apsolutni autoritet oca u porodici. Tako bismo mogli zaključiti da Kina predstavlja arhetipsko patrijarhalno društvo. Potom, posmatrajući uloge koje žene u kineskom društvu igraju, moć i uticaj koje imaju, i materijalne doprinose koje daju - a posmatranje pokazuje da su svi oni znatni - morali bismo reći da se ženama dodeljuje (ali ne izgovara) visok status u ovom sistemu. Ili bismo se pak mogli usredsrediti na činjenicu

* Tekst Šeri Ortner (Sherry Ortner) preveden je iz zbornika *Žena, kultura i društvo (Woman, Culture, and Society)*, prired. Michel-le Zimbalist Rosaldo i Louise Lamphere, Stanford University Press, Stanford 1974, str. 67-88). Prevod je preuzet iz knjige *Antropologija žene*, 2. izdanje, Beograd, 2003. str. 146-176.

⁴ Tačno je, razume se, jing žensko načelo, ima negativnu valenciju. Ipak, u taoizmu postoji potpuna komplementarnost yin i jang, uviđanje da opstanak sveta iziskuje podjednako dejstvo i uzajamno delovanje oba načela.

da je jedna boginja, Kuan Jin, središnje (najstovanije, najčešće prikazivano) božan-stvo kineskog budizma, te bismo mogli doći u iskušenje da kažemo - kao što su mnogi pokušali da kažu povodom kultura koje su štovale boginje u preistorijskim i ranijim istorijskim društvima - da je Kina zapravo neka vrsta matrijarhata. Ukratko, mora nam biti potpuno jasno šta pokušavamo da objasnimo pre no što to objasnimo. Možemo razlikovati tri razine ovog problema:

1. Univerzainu činjenicu kulturom dodeljenog drugorazrednog statusa žene u svim društvima. Ovde su važna dva pitanja. Prvo: šta time hoćemo da kažemo; šta su naši dokazi da je to univerzalna činjenica? I drugo: kako ovu činjenicu objašnjavamo pošto smo je utvrdili?
2. Specifične ideologije, simbolizacije i društveno strukturalne aranžmane u pogledu žena koji se veoma razlikuju od kulture do kulture. Na ovoj razini problem se sastoji u tome što svaki određeni kulturni kompleks treba objasniti činjenicama specifičnim za tu grupu - to je standardna razina antropološke analize.
3. Na terenu uočljive pojedinosti o delatnostima, doprinosima, moćima i uticaju žena, koje često odstupaju od kulturne ideologije (mada su uvek ograničene pretpostavkom da žene nikad ne mogu biti zvanično premoćne u ukupnom sistemu). Ovo je razina neposrednog posmatranja koje sad često usvajaju feministički orijentisani antropolozi.

Ovaj rad se pre svega bavi prvom od navedenih razina, problemom sveopšteg obezvređivanja žene. Ova analiza, stoga, ne zavisi od specifičnih kulturnih podataka već pre od analize "kulture" shvaćene generički: kao jedna posebna vrsta procesa u svetu. Razmatranje drage razine, problema razlika u shvatanjima i relativnom vrednovanju žena u različitim kulturama, povlačilo bi zamašno uporedno istraživanje kultura i mora se odložiti za neku drugu priliku. Što se tiče treće razine, biće očigledno na osnovu mog pristupa da bih smatrala pogrešnim poduhvat isključivog usredsređivanja na stvarne, mada kulturno nepriznate i necenjane, moći žena u ma kojem društvu, ukoliko se najpre ne shvate preovlađujuća ideologija i dublje pretpostavke dotične kulture koje takve moći čine beznačajnim.

Univerzalnost podređenosti žena

Šta mislim kad kažem da se svuda, u svim poznatim kulturama, žene smatraju u nekoj meri manje vrednim od muškaraca? Moram pre svega naglasiti da govorim o kulturnim procenama; tvrdim da svaka kultura, na vlastiti način i služeći se vlastitim kategorijama, pravi tu procenu. No šta bi činilo dokaznu građu o tome da određena kultura žene smatra manje vrednim?

Bila bi dovoljna tri tipa podataka: (1) elementi kulturne ideologije i izjave ispitanika koji izričito obezvređuju žene, pridajući njima, njihovim ulogama, njihovim poslovima, njihovim proizvodima i njihovim društvenim sredi-nama, manji ugled od onog što se pridaje muškarcima i muškim korelatima; (2) simbolična sredstva, kakvo je pridavanje svojstva prljanja, koja se mogu tumačiti kao implicitan iskaz o tome da se žene manje cene; i (3) društveno - strukturalni aranžmani koji isključuju žene iz učešća ili dolaženja u dodir s

nekim područjem gde se smatra da obitavaju najviše moći društva.⁵ Naravno, sva ova tri tipa podataka mogu, ali ne moraju, biti međusobno povezani u ma kojem određenom sistemu, Osim toga, svaki od njih obično će biti dovoljan da pokaže podređenost žena u datoj kulturi. Isključivanje žena iz najsvetijeg obrca ili najvišeg političkog veća svakako predstavlja dovoljan dokaz. Izričita kulturna ideologija koja obezvređuje žene (i njihove poslove, uloge, proizvode i tako dalje) svakako predstavlja dovoljan dokaz. Simbolični pokazatelji, kakav je shvatanje da žene prljaju, obično su dovoljni, mada se u malobrojnim slučajevima kada su, recimo, muškarci i žene podjednako zagađujući jedni spram drugih, iziskuje neki dodatni pokazatelj, koliko su moja ispitivanja utvrdila, uvek je dostupan.

Dakle, po svakoj od ovih tačaka, ja bih bez uvijanja tvrdila da ustanovljujemo da su žene podređene muškarcima u svim poznatim društvima. Traganje za istinski egalitar-nom, a kamoli matrijarhalnom, kulturom pokazalo se besplodno. Iiće dovoljan primer iz jednog društva za koje se tradicionalno smatralo da čini pozitivnu stavku u ovoj računskoj knjizi. Kao što ukazuje Louvi (Lowie, 1956), kod matrilinealnih Indijanaca Crow "žene su imale veoma počasne funkcije u Igru Sunca; mogle su postati voditelji Duvanskog obrca i u njemu su čak imale upadljiviju ulogu no muškarci; nekad su vršile dužnost domaćice Svetkovine kivanog mesa; nisu sprečavane da leče preznojavanjem, viđaju ili teže viziji" (str. 61). Pri svem tom, "žene su ranije [tokom menstruacije] jahale lošije konje i ova se očigledno ukazivala kao izvor zagađenja, jer im se nije dopuštalo da se približe ranjeniku ili muškarcima koji kreću u ratni pohod. I još se održava zabrana da se u tim razdobljima približavaju svetim predmetima" (str. 44). I dalje, baš pre no što će pobrojati prava žena da učestvuju u raznim gore spomenutim ritualima, Louvi pominje jedan određen svežanj s lutkom za Igru Sunca koji žena nije smela da odmota (str. 60). Sledeći ovaj trag, nalazimo: "Prema svim oba-veštavaocima iz Lodž Grasa i mnogim drugim, lutka koju je posedovalo Izborano Lice imala je prednost ne samo spram drugih lutaka već i svih ostalih čini plemena Vrane... Tom lutkom nije smela da rukuje žena" (str. 229)"⁶³.

Sve u svemu, Vrane su, verovatno, prilično tipičan slučaj. Jeste, žene imaju izvesne moći i prava; u ovom slučaju, i neka koja ih dovode na prilično visoke položaje. Ipak, na kraju se povlači granična linija: menstruacija je ugrožavanje ratovanja, jedne od najcenjenijih i za samodefinisanje Vrana središnjih plemenskih institucija, a ženama je zabranjeno da neposredno vide i dodirnu najsvetiji plemenski predmet.

Slični primeri mogli bi se umnozavati ad infinitum, ali mislim da više nije na nama teret dokazivanja da je podređenost žena opšta kulturna odlika; na onima Je, koji bi da to ospore, da iznesu suprotne primere. Ja ću uzeti univerzalni drugorazredni položaj žena kao dat, pa ću odatle ići dalje.

⁵ Izvesni antropolozi bi mogli smatrati da ovaj tip dokazne građe (društveno-strukturalni aranžmani koji izričito ili *de facto* isključuju žene iz izvesnih skupina, uloga ili statusa) čini podtip drugog tipa dokazne građe (simbolično formulacije manje vrednosti). Ja se ne bih protivila tom shvatanju, iako bi većina socijalnih antropologa verovatno odeljivala ova dva tipa.

⁶ Dok se još bavim temom raznovrsnih nepravdi, mogli bi-smo primetiti da je Louvi potajno kupio ovu lutku, najsvetiji predmet u inventaru plemena, od njegove čuvarke, udo\ice-Iz-boranog Lica. Tražila jc četiri stotinc dolara, ali je ta cena "dale-ko premašala [Louvijeva] sredstva" i on jc lutku napokon dobio za osamdeset dolara (str. 300).

Priroda i kultura⁷

Kako da objasnimo sveopšte obezvređivanje žena? Razume se, mogli bismo sve zasnovati na biološkom determinizmu. Postoji nešto genetski svojstveno mužjacima ljudske vrste, tako bi umovali biološki deterministi, što ih čini prirodno premoćnim polom; to "nešto" ženama nedostaje, te žene nisu samo prirodno podređene, već su uglavnom sasvim zadovoljne svojim položajem, jer im pruža zaštitu i priliku da do vrhunca uvećaju materinska uživanja, za njih najvećma zadovoljavajuća životna iskustva. Ne ulazeći u detaljno pobijanje ovog gledišta, mislim da je pravično reći da nije uspelo da se činjenično utemelji tako da zadovolji ikog u akademskoj antropologiji. To će reći, mi ne tvrdimo da su biološke činjenice nebitne ili da muškarci i žene nisu različiti, već da ove činjenice i razlike poprimaju značenje više vrednog/manje vrednog tek u okviru kulturno definisanih vrednosnih sistema.

Ukoliko nismo voljni da stvar zasnivamo na genetskom determinizmu, čini mi se da nam je otvoren samo jedan put. Moramo pokušati da podređenost žena tumačimo u svetlosti drugih univerzalija, činilaca ugrađenih u strukture najuopštenije situacije u kojoj se nalaze sva ljudska bića, u ma kojoj kulturi. Na primer, svako ljudsko biće ima materijalno telo i izvesno osećanje nematerijalnog duha, deo je društva drugih pojedinaca i baštinik jedne kulturne tradicije, a da bi opstalo, mora ući u neki, ma koliko posredovan, odnos sa "prirodom" ili područjem neljudskog. Svako ljudsko biće se rađa (rađa ga majka) i na kraju umire, za sva se pretpostavlja da su zainteresovana za lični opstanak, a društvo/kultura imaju vlastiti interes za kominuitet i opstanak (ili su bar tako usmerena) što prevazilaze živote i smrti konkretnih pojedinaca. I tako dalje. Na području takvih univerzalija ljudske sudbine moramo tražiti objašnjenje univerzalne činjenice obezvređivanja žena.

Drugim rečima, ja ovaj problem prevodim u sledeće jednostavno pitanje: šta bi to moglo biti u opštoj strukturi i uslovima bivstvovanja, zajedničkim svim kulturama, što svaku kulturu navodi da ženama pridaje manju vrednost? Određenje, moja je teza da se žena poistovećuje s nečim što svaka kultura obezvređuje, nečim što svaka kultura definiše kao da je nižeg reda postojanja no što je ona sama ili, ako hoćete, žena kao da je simbol tog nečeg. Dakle, izgleda da postoji samo jedna stvar koja bi odgovarala ovom opisu, a to je "priroda", u najuopštenijem smislu. Svaka kultura ili, generički, "kultura", uključena je u proces stvaranja i održavanja sistema smislenih oblika (simbola, rukotvorina i tako dalje) kojima ljudski rod prevazilazi datosti prirodnog postojanja, prilagođava ih svojim ciljevima, kontroliše ih u vlastitom interesu. Tako možemo, široko uzev, izjednačiti kulturu s pojmom ljudske svesti ili sa proizvodima ljudske svesti (to jest, sistemima mišljenja i tehnologije) kojima ljudski rod pokušava da uspostavi kontrolu nad prirodom.

Razume se, kategorije "priroda" i "kultura" su pojmovne kategorije - u stvarnom svetu ne možemo naći granicu između ova dva stanja ili područja postojanja. A neosporno je da neke kulture artikulišu mnogo izraženiju suprotstavljenost ove dve kategorije no druge - čak se tvrdilo da primitivni narodi (neki od njih ili svi) uopšte ne vide, ili ne opažaju, nikakvu razliku između ljudskog kulturnog stanja i prirodnog stanja. Ja bih, ipak, tvrdila da univerzalnost rituala obelčava u svim ljudskim kulturama i spoljavanje specifično ljudske sposobnosti delovanja na datosti prirodnog postojanja i njihovog

⁷ Uz svo poštovanje dužno Levi-Strosu (1969. *ipassim*).

regulisanja, a ne da se pasivno kreću naporedo s ovim datostima i da ih one pokreću. Ritualom, svrhovitim manipulisanjem datim oblicima zarad regulisanja i održavanja poretka, svaka kultura tvrdi da prikladni odnosi između ljudskog postojanja i prirodnih sila zavise od toga da li će kultura upotrebiti svoje po-sebne moći za regulisanje ukupnih procesa sveta i života.

Jedno područje kulturnog mišljenja gde se to često artikuliše jeste područje pojmova čistote i zagađivanja. Gotovo svaka kultura ima neka takva verovanja, koja se, izgleda, uglavnom (mada, razume se, ne i u potpunosti) bave odnosom kulture i prirode (vidi Ortner, 1973). Jedan do-bro znan aspekt verovanja u pogledu čistote/zagađenja u svim kulturama jeste prirodna "zaraznost" zagađenja; prepušteno sebi, zagađenje (koje se za ove svrhe, grubo uzev, izjednačuje s neregulisanim dejstvom prirodnih energija) širi se i savladava sve s čime dođe u dodir. Otud zagonetka: ako je zagađenje toliko moćno, kako se išta može pročititi? Zašto se činilac pročišćenja i sam ne zagadi? Odgovor, u skladu s ovim smcom razmišljanja, glasi da se pročišćenje obavlja u ritualnom kontekstu; ritual pročišćenja, kao svrhovita delatnost koja samosvesno (simbolično) delanje suprotstavlja prirodnim energijama, moćniji je od tih energija.

Bilo kako bilo, ja naprosto tvrdim da svaka kultura implicitno priznaje i potvrđuje razliku između dejstva prirode i delovanja kulture (ljudske svesti i njenih proizvoda); i, dalje, da se osobenost kulture temelji upravo na činjenici da, u većini okolnosti, može da prevaziđe prirodne uslove i iskoristi ih za svoje ciljeve. Tako se kultura (to jest, svaka kultura) na nekoj razini svesti iskazuje ne samo kao razlicita od prirode već i kao superiornija od prirode, a to osećanje različitosti i veće vrednosti počiva upravo na sposobnosti preobražavanja - "socijalizovanja" i "kultivisanja" prirode.

Ako se sada vratimo problemu žena, njihov drugorazred-nipoložaj u svim kulturama mogao bi se sasvim jednostavno objasniti postavkom da se žene poistovećuju ili simbolčki povezuju sa prirodom, nasuprot muškarcima koji se poistovećuju s kulturom. Pošto je uvek projekt kulture da potčini i prevaziđe prirodu, ako se žene smatraju delom prirode, onda bi kultura smatrala "prirodnim" da podređuje - da ne kažemo: ugnjetava - žene. Ipak, iako se može pokazati da ovaj argument ima znatnu snagu, on, izgleda, odveć uprošćava stvar. Dakle, formulacija koju bih želela da branim i dalje razradim u sledećem odeljku glasi: žene se sagledavaju "samo" kao bliže prirodi no što su to muškarci. To jest, kultura (koja se i dalje srazmerno nedvosmisleno izjednačuje s muškarcima) priznaje da su žene aktiv-ni učesnici u njenim posebnim procesima, ali ih, istovremeno, sagledava kao većma ukorenjene u prirodi ili neposrednije srodene s prirodom.

Ova ispravka može izgledati sitna ili čak beznačajna, ali mislim da daje tačniji prikaz kulturnih pretpostavki. Osim toga, obrazloženje izraženo ovim kategorijama ima nekoliko analitičkih prednosti u odnosu na jednostavnije formulacije; njih ću razmotriti kasnije. Ovde se može naprosto naglasiti da bi ovaj ispravljeni argument i dalje objašnjavao obezvređivanje žena u svim kulturama, jer, čak i ako se žene ne izjednačuju s prirodom, ipak se sagledavaju kao da predstavljaju jedan niži red postojanja, kao da u manjoj meri no muškarci prevazilazc prirodu. Stoga je sledeći zadatak ovog rada da razmotri zašto se sagledavaju na taj način.

Zašto se žena sagledava kao bliža prirodi?

Razume se, sve počinje od tela i prirodnih rasplodnih funkcija svojstvenih jedino ženama. Za potrebe našeg razmatranja možemo razgraničiti tri razine na kojima ova apsolutna fiziološka činjenica ima značaja: (1) ženino telo i njegove funkcije, koje su na duže vreme povezani sa "životom vrste", kao da ženu smeštaju bliže prirodi, nasuprot fiziologiji muškarca koja ovoga potpunije oslobađa kako bi se latio projekata kulture; (2) ženu telo i njegove funkcije stavljaju u društvene uloge koje se onda smatraju smeštenim u nižoj kategoriji kulturnog procesa no što su to muškarceve; (3) tradicionalne društvene uloge žene, nametnute zbog njenog tela i njegovih funkcija, onda ženi daju drukčiju psihičku strukturu, koja se, poput njene fiziološke prirode i njenih društvenih uloga, sagledava kao bliža prirodi. Redom ću razmotriti svaku od ovih tačaka, pokazujući najpre kako u svakom slučaju izvesni činioци ispoljavaju jaku sklonost da ženu svrstaju s prirodom, a potom ukazujući na druge činioce koji dokazuju njenu potpunu svrstanost u kulturu, tako da ovi spojeni činioци ženu stavljaju u jedan problematičan međupoložaj. Tokom ovog razmatranja razjasniće se zašto, nasuprot ovome, muškarci izgledaju manje posredni, u većoj meri čisto "kulturni" nego žene. A ponavljam da se bavim samo razinom kulturnih i ljudskih univerzalija. Svrha je ovih argumenata da važe za ljudski rod uopšte; oni izrastaju iz ljudske sudbine, kako je ljudski rod ovu doživljavao i s njom se suočavao sve do danas.

1. Fiziologija žene se sagledava kao bliža prirodi. Ovaj deo moje argumentacije anticipirala je, tanano, ubedljivo i s puno čvrstih podataka, Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir, 1982). Ona daje pregled fiziološke strukture, razvoja i funkcija ljudske ženke i zaključuje da je "ženka više nego mužjak žrtva vrste" (str. 94). Ona ukazuje da mnoga važna područja i procesi ženinog tela nemaju nikakve vidljive funkcije za zdravlje i stabilnost jedinke; naprotiv, dok vrše svoje određene organske funkcije, često su izvori neugodnosti, bola i opasnosti. Dojke su nebitne za lično zdravlje; mogu se odseći u svakom trenutku ženinog života. "Mnoga lučenja jajnika imaju za cilj ovulum, njegovo sazrevanje, prilagodavanje materice potrebama. Za čitav organizam to lučenje je više faktor neravnoteže nego što ima regulativnu moć. Žena je više prilagođena zahtevima ovuluma nego samoj sebi (str. 52). Menstruacija je često neugodna, ponekad bolna; često ima negativne emocionalne korelate i u svakom slučaju podrazumeva dosadne poslove pranja i uklanjanja otpadaka, i - De Bovoar to ne pominje - u mnogim kulturama prekida ustaljen život žene, dovodeći je u žigosano stanje koje povlači različita ograničenja njenih delatnosti i društvenih dodira. Tokom trudnoće veliki deo ženinih vitaminskih i mineralnih zaliha usmerava se na ishranu zametka, umanjujući snagu i energiju same žene. I, konacno, sam porođaj je bolan i opasan" (str. 52-54 passim). Ukratko, De Bovoar zaključuje da je žena "više od muškarca potčinjena vrsti, njena animal-nost je očevidnija" (str. 322).

Iako je knjiga Simon de Bovoar ideološka, njen prikaz fiziološke situacije žene izgleda pravičan i tačan. Naprosto je činjenica da je srazmerno veći deo telesnog prostora žene, tokom dužeg odeljka njenog životnog veka, i uz izvesnu - ponekad veliku - štetu po njeno lično zdravlje, snaegu i opštu stabilnost, posvećen prirodnim procesima povezanim sa reprodukcijom vrste.

De Bovoar potom razmatra negativne implikacije ženinog "robovanja vrsti" u odnosu na projekte kojima se ljudska bića bave, projekte kojima se stvara i definiše kultura. Onatako dolazi do najtežeg problema svog razlaganja (str. 92-93):

"Tu je ključ čitave tajne. Ako stvari gledamo s biološkog stanovišta, jedna vrsta održava se jedino novim stvaranjem koje je samo ponavljanje istog života u raznim oblicima. Pretpostavljajući egzistenciju životu, čovek obezbeđuje ponavljanje života. Tim prevazilaženjem on stvara vrednosti koje čistom ponavljanju poriču svaku vrednost. Bezrazložne i raznovrsne aktivnosti životinja - mužjaka ostaju uzaludne jtr nisu ispunjene nikakvim ciljem. Aktivnost ne znači ništa ako ne služi vrsti. Čovek - mužjak, služeći vrsti, izgrađuje lice sveta, stvara nova oruđa, pronalazi, kuje budućnost."

Drugim rečima, ženu njeno telo kao da osuđuje na pu-ku reprodukciju života; nasuprot ovome, muškarac, ne-majući prirodne stvaralačke funkcije, mora (ili ima priliku) da svoju kreativnost iskaže u spoljnjem svetu, "veštački", posredstvom tehnologije i simbola. Čineći to, on stva-ra srazmerno trajne, večne, transcendentne objekte, dok žena stvara samo kratkovečne proizvode - ljudska bića.

Ova formulacija omogućuje izvestan broj važnih uvida. Izjašnjava se, na primer, o velikoj zagoneci zasto se muškim delatnostima koje uključuju uništavanje života (lov i rat) često pridaje veći ugled no sposobnosti žena da radaju, da stvaraju život. U komekstu De Bovoarove, shvatamo da bitan i cenjen aspekt lova i ratovanja nije ubijanje, već transcendentalna (društvena, kulturna) priroda ovih delatnosti, nasuprot prirodnosti procesa rađanja: "...Čovek se uzdiže iznad životinja ne davanjem već stavljanjem života na kocku. Zato je u ljudskom rodu superiornost dodeljena ne polu koji rađa već onome koji ubija" (ibid).

Te, tako, ako se muškarac kao što tvrdim, svuda (ne-svesno) povezuje s kulturom, a žena izgleda bliža prirodi, nije teško shvatiti razlog ovih povezivanja na osnovu pu-kog razmatranja implikacija fiziološke suprotnosti između muškarca i žene. Međutim, istovremeno, žena se ne može sasvim otpraviti u kategoriju prirode, jer je savršeno očigledno da je ona potpuno razvijeno ljudsko biće obdareno ljudskom svesću baš kao što je to muskarac; ona čini polovinu ljudskog roda bez čije bi se saradnje ceo poduhvat srušio. [...]

I, odista, činjenica ženine pune ljudske svesti, njeno puno uključivanje u projekt kulture da prevaziđe prirodu i puna predanost tom projektu, mogu čak ironično razjasniti drugu veliku zagonetku "ženskog pitanja" - ženino gotovo univerzalno neosporavajuće prihvatanje vlastitog obezvredivanja. Jer izgleda da je kao svesno ljudsko biće i pripadnik kulture, žena sledila logiku argumenata kulture i zajedno s muskarcima došla do zaključka te kulture. Kao što se izrazila De Bovoar (str. 92):

"Ona je isto tako biće koje postoji, ona živi kroz transcendenciju i njen cilj nije ponavljanje već prevazilaženje sebe prema jednoj drukčijoj budućnosti. U srži svoga bića žena nalazi potvrdu muških htcnja. Pridružuje se muškarcima za vreme svečanosti povodom muških uspeha i pobeda. Njena je nesreća što je biološki predodređena da ponavlja život, dok za nju sam život ne sadrži razloge svog postojanja, a oni su značajniji od samog života."

Drugim rečima, o svesti žene - o njenom pripadničtvu kulturi - delimično svedoči sama činjenica da ona prihvata vlastito obezvredivanje i usvaja gledište kulture.

Zbog ženine veće telesne uključenosti u prirodne funkcije povezane s reprodukcijom, ona se sagledava kao da je u većoj meri deo prirode no što je to muškarac. Ipak, delimično zbog svoje svesti i učestvovanja u ljudskom društvenom dijalogu, žena se priznaje kao sudeonik kulture.

Tako se žena ukazuje kao nešto između kulture i prirode, na lestvici transcendencije stoji niže no muškarac.

2. *Društvena uloga žene se sagledava kao bliža prirodi.* Maločas sam tvrdila da fiziološke funkcije Žene mogu same po sebi težiti da motivišu⁸ sagledavanje žene kao bliže prirodi, a to je viđenje s kojim bi ona sama, kao posma-trač same sebe i sveta, bila sklona da se složi. Žena prirodno stvara iz vlastitog bića, dok je muškarac slobodan, ili prinuđen, da stvara veštački, to jest sredstvima kulture i na takav način da održava kulturu. Povrh toga, sad želim da pokažem da su fiziološke funkcije žene uvek i svuda težile ograničavanju njenog kretanja u društvu, i da je uvek i svuda ograničavaju na izvesne društvene kontekste koji se onda sagledavaju kao bliži prirodi. To ć reći, ne samo telesni procesi žene već i društvena situacija u koju je njeni telesni procesi stavljaju, mogu nositi ovo značenje. I u meri u kojoj je (u očima kulture) trajno povezana s tim društvenim sredinama, one daju dodatnu težinu (možda presudan deo tereta) sagledavanju žene kao bliže prirodi. Ovde, razume se, imam na umu ograničavanje žene na domaći porodični kontekst, ograničavanje, nesumnjivo, motivisano procesima dojenja.

Poput tela svih ženki sisara, ženino lelo tokom i posle trudnoće stvara mleko za ishranu novorođenceta. Odojčce na ovom stupnju života ne može opstati bez mleka iz dojki ili neke slične mešavine. Pošto telo majke prolazi kroz procese stvaranja mleka u neposrednoj vezi s nošenjem konkretnog deteta, odnos dojenja između majke i odojčeta sagledava se kao prirodna veza, dok se drugi načini hranjenja u većini slučajeva sagledavaju kao neprirodni i kao ispomoć u nuždi. Prema rasuđivanju kulture, majke i njihova deca spadaju zajedno. Povrh toga, posle najranijeg detinjstva deca nisu dovoljno snažna da se bave važnim poslovima, a ipak su pokretljiva, nemirna i nesposobna da shvate različite opasnosti; dakle, iziskuju nadzor i stalnu brigu. Majka je očigledna osoba za obavljanje tog posla kao produžetka njene prirodne hraniteljske veze s decom, ili zato što ima novo odojčce te je već uključena u delatnosti usmerene na dete. Njene vlastite delatnosti sužene su tako ograničenjima i niskim stupnjem snage i veštine njene rođene dece;⁹ ona je zatvorena u domaću porodičnu skupinu; "ženi je mesto u kući".

Povezanost žene s domaćim krugom bi na nekoliko načina doprinosila tome da se žena sagledava kao bliža prirodi. Pre svega, sama činjenica neprestanog druženja s decom igra izvesnu ulogu u ovom problemu: može se lako uvideti kako bi se sama odojčad i deca mogla smatrati delom prirode. Odojčad jedva da su ljudska i potpuno su nesocijalizovana; poput životinja, nesposobna su da hoda-ju uspravno, nekontrolisano vrše nuždu, ne govore. Čak i malo odraslija deca očitó još nisu potpuno u vlasti kulture. Još ne shvataju društvene dužnosti, odgovornosti i moral; njihov rečnik i opseg naučenih veština oskudni su. U mnogim kulturnim praksama nalazimo implicitno priznanje povezanosti dece i prirode. Na

⁸ Semantička teorija upotrebljava pojam motivacije značenja koji obuhvata različite načine na koje se jedno značenje može pridati simbolu zbog izvesnih objektivnih svojstava tog simbola, a ne proizvoljnim povezivanjem. U izvesnom smislu, ceo ovaj rad je ispitivanje motivacije značenja žene kao simbola; on pita zašto se ženi može nesvesno pridati značenje da je bliža prirodi. Za sažeto izlaganje o različitim tipovima motivacije značenja vidi Ullman (Ullman, 1963).

⁹ Situacija koja često služi da i nju samu učini detinjastijom.

primer, mnoge kulture imaju rituale inicijacije za adolescente (prvenstveno za dečake; na to ću se vratiti kasnije), čiji je smisao da dete ritualno prevedu iz nepotpunog ljudskog stanja u puno sudelovanje u društvu i kulturi; mnoge kulture ne vrše pogrebne obrede za decu umrlu u ranom uzrastu, s izričitim obrazloženjem da još nisu u potpunosti društvena bića. Tako je verovatno da će deca biti svrstana s prirodom, a bliska veza žene s decom može uvećati mogućnost da se i sama sagledava kao bliža prirodi. Ironično je što je razlog za obrede inicijacije decaka u mnogim kulturama taj da se dečaci moraju očistiti od uprljanosti nakupljene time što su toliki deo vremena proveli uz majku i druge žene, kad, zapravo, veliki deo ženine uprljanosti može poticati otud što je toliko vremena s decom.

Druga važna problemska implikacija bliske povezanosti žena s domaćim kontekstom proizlazi iz izvesnih strukturalnih sukoba porodice i društva u svakom društvenom sistemu. Implikacije "protivstavljenosti domaćeg i javnog" u odnosu na položaj žena ubedljivo je izvela Rozaldo (Rozaldo i Lamphere - Lamphere, 1974), a ja, naprosto, želim da pokažem njenu bitnost za ovo moje razlaganje. Shvatanje da je domaća jedinica - biološka porodica zadužena za reprodukciju i socijalizovanje novih pripadnika društva - protivstavljena javnom entitetu nadodanoj mreži veza i odnosa koja jeste društvo - takode je temelj obrazloženja Levi-Strosa u Osnovnim strukturalima srodstva (1969). Levi-Stros ne tvrdi samo da je ovo protivstavljanje prisutno u svakom društvenom sistemu, već i da ima značenje suprotnosti između prirode i kulture. Opšta zabrana rodoskrvuća¹⁰ i njen saveznik, pravilo egzogamije (sklapanja braka izvan porodice) obezbeđuje da je "definitivno otklonjena opasnost da vidimo kako se biološka porodica uspostavlja kao zatvoren sistem; biološka grupa više ne može da stoji po strani, a veza s drugom porodicom obezbeđuje prevlast društvene nad biološkim, i kulturnog nad prirodnim" (str. 479). I mada sve kulture ne artikulišu radikalnu suprotnost između domaćeg i javnog kao takvih, teško se može osporiti da se domaće uvek podvodi pod javno; domaće jedinice spajaju se jedna s drugom putem sprovođenja pravila koja logično stoje na višoj razini no same te jedinice; ovo stvara jedinicu u nastajanju - društvo - koja je logično na višoj razini no domaće jedinice od kojih je sastavljena.

Pošto su žene povezane s domaćim kontekstom, i za-pravo su manje ili više ograničene na domaći kontekst, poistovećuju se s ovim nižim redom društveno/kulturne organizacije. Kakve su posledice ovoga po način na koji se sagledavaju žene? Prvo: ako se naglasi specifično biološka (reproduktivna) funkcija porodice, kao što je to u formulaciji Levi-Strosa, onda se porodica (i stoga žene) naprosto poistovećuje s prirodom kao suprotstavljenom kulturi. No, ovo je očigledno odveć uprošćeno; ta misao se, izgleda, primerenije formuliše kao što sledi: porodica (i stoga žene) predstavlja nižu, društveno razdrobljavajuću, partikularističku vrstu preokupacija, nasuprot odnosima između porodica koji predstavljaju višu, integrativnu, univerzalističku vrstu preokupacija. Pošto muškarcima nedostaje "prirodna" osnova (dojenje, uopštavanjem prošireno na brigu o deci) za usmerenost na porodicu, njihova sfera delatnosti definiše se na razini odnosa između porodica. I stoga su, tako, čini se, ide ovo kulturno zaključivanje, muškarci "prirodni" vlasnici religije, rituala, politike i drugih područja kulturnog mišljenja i delanja u kojima se oblikuju univerzalistički iskazi duhovne i društvene sinteze. Tako se muškarci ne poistovećuju samo sa kulturom, u značenju vaskolike ljudske kreativnosti, kao suprotstavljenom prirodi; oni se posebno poistovećuju sa kulturom u

¹⁰ Dejvid Šnajder (lično saopštenje) spreman je da, na osnovu građe iz Okeanije, tvrdi da tabu rodoskrvuća nije univerzalan. Dakle, recimo ovde da je praktično univerzalan

starinskom značenju tananijih i viših aspekata ljudske misli - umetnosti, religije, zakona, i tako dalje.

I ovde je logika kulturnog zaključivanja koja žene svrstava s jednim nižim redom kulture nego muškarce - jasna i na površini sasvim ubedljiva. Istovremeno, žena se ne može u potpunosti otpraviti u prirodu, jer poscoje aspekti njene situacije, čak i u domaćem kontekstu, koji nepobitno dokazuju njeno sudclovanje u kulturnom procesu. Razume se, ne treba ni pominjati da, izuzev dojenja novorodenčadi (a veštačka sredstva prehranjivanja mogu preseći čak i tu biološku vezu), nema razloga zašto bi majka - nasuprot ocu ili ma kome drugom - morala ostati poistovćena s brigom o deci. Ali, čak prctpostavljajući da se drugi praktični i emocionalni razlozi urote da ženu zadrže u toj sferi, mogućno je pokazati da bi je njene delatnosti u domaćem kontekstu mogle podjednako logično smestiti pravce u kategoriju kulture.

Pre svega, mora se istaći da žena ne samo što hrani decu i sprema za njima, obavljajući prost čuvarski posao, već jc, zapravo, osnovni činilac njihove rane socijalizacije. Ona je ta koja preobražava novorodenčad iz pukih organizama u kultivisana ljudska bića, učeći ih dolićnom ponašanju kako bi postala potpuno razvijeni pripadnici kulture. Već na osnovu svojih socijalizujućih funkcija, žena ne bi mogla biti veći predstavnik kulture. No, u praktično svim društvima postoji jedan trenutak kada se socijalizacija dečaka prenosi u ruke muškaraca. Po ovom ili onom merilu, smatra se da dečaci još nisu "stvarno" socijalizovani; njihov ulazak u područje potpuno ljudskog (društvenog, kulturnog) statusa mogu obaviti jedino muškarci. Ovo još viđamo u našim školama, gde postoji postepeno obrtanje brojčanog odnosa učiteljica prema učiteljima kako se penjemo iz razreda u razred: većina vaspitača u dečjim vrtićima su žene; većina univerzitetskih profesora - muškarci.¹¹

Ili, pak, uzmite kuvanje. U ogromnoj većini društava kuvanje je ženski posao. To nesumnjivo proizlazi iz praktičnih razloga - pošto žena mora ostati s odojčetom kod kuće, za nju je zgodno da obavlja poslove usredsređene u kući. Ali, ako je taćno, kao što tvrdi Levi-Stros (1980), da pretvaranje presnog u pečeno može, u mnogim sistemima mišljenja, predstavljati prelaz iz prirode u kulturu, onda je žena tu po-vezana s ovim važnim procesom uvođenja kulture koji bi je lako mogao smestiti u kategoriju kulture, slavći pobedu nad prirodom. No, takode je zanimljivo uoćiti da kad neka kultura (na primer, Francuska ili Kina) razvije tradiciju baute cuisine - "pravog" kuvanja, nasuprot beznaćajnom, obićnom domaćem kuvanju - onda su vrhunski kuvari gotovo uvek muškarci. Tako je ovaj obrazac replika onog na području socijalizacije - žene obavljaju niževredna pretvaranja prirode u kulturu, ali kad kultura razlikuje jedan viši stupanj istih funkcija, taj viši stupanj je iskijućivo za muskarce.

Ukratko, ponovo vidimo neke izvore predstave da je žena posrednija no muškarac u odnosu na dihotomiju priroda-kultura. Njena "prirodna" povezanost s domaćim kontekstom (motivisana prirodnim funkcijama stvaranja mleka i dojenja) sklona je da poveća mogućnost da se žena sagledava kao bliža prirodi, zbog životinjama podobne prirode dece i zbog infrasocijalne konotacije domaće skupine kao suprotstavljene ostatku društva. Istovremeno njene funkcije socijalizacije i kuvanja u domaćem kontekstu pokazuju da je žena moćan činilac kulturnog procesa, jer neprestano pretvara sirova prirodna dobra u kulturne

¹¹ Pamtim da sam prvog učitelja imala u petom razredu i sećam se da sam se zbog toga uzbućivala - to je nekako bilo "odraslije"

proizvode. Pripadajući kulturi, ali ipak delujući kao da ima čvršće i neposrednije veze s prirodom, žena se još jednom sagledava kao smeštena između ova dva područja.

3. *Psiha žene se sagledava kao bliža prirodi.* Nagoveš-taj da žena nema samo drukčije telo i drukčije mesto u društvu no što su muškarčevi, već da ima i drukčiju struk-tuni krajnje je sporan. Ja ću tvrditi da ona verovatno odi-sta ima drukciju psihičku strukturu, ali ću se veoraa oslo-niti na rad Nensi Čodorov (Rozaldo i Lamfer, 1974), kako bih najpre ustanovila da se ne mora pretpostavljati da je ženina psihička struktura urođena; kao što ubedljivo pokazuje Čodorov, ona se može objasniti činjenicom verovatno univerzalnog iskustva socijalizacije žene. Pri svem tom, ako dopustimo iskustvenu gotovo univerzalnost "ženske psihe" s izvesnim specifičnim osobinama, te osobine bi dodale još veću težinu kulturnom sagledavanju žene kao bliže prirodi.

Važno je odrediti šta sagledavamo kao preovlađujuće i univerzalne aspekte ženske psihe. Ako postulišemo osećajnost ili iracionalnost, suprotstavljamo se onim tradicijama u raznim krajevima sveta gde žene funkcionalno jesu i sagledavaju se kao praktičnije, pragmatičnije i ovozemaljskije no muškarci. Jedna bitna dimenzija, koja odista izgleda primenljiva na sve kulture, jeste relativna konkretnost nasuprot relativnoj apstraktnosti: Hčnost žene sklona je bavljenju konkretnim osećanjima, stvarima i ljudima, a ne apstraktnim entitetima; sklona je personalizmu i partikularizmu. Druga, blisko povezana dimenzija je, izgleda, dimenzija relativne subjektivnosti nasuprot relativnoj objektivnosti: Čodorov navodi rad Re Karlson (Rae Carlson, 1971) koja zaključuje da "muškarci predstavljaju doživljaj sebe, drugih, prostora i vremena, na individualističke, objektivne i distancirane načine, dok žene predstavljaju doživljaje na relativno bezlične, subjektivne, neposredne načine" (Rozaldo i Lamfer, 1974: 56; navod iz Karlson, str. 270). Iako su ovo proučavanje i druga proučavanja obavljena u zapadnim društvima, Čodorov njihove nalaze o razlikama između muške i ženske ličnosti - grubo uzev: da su muškarci objektivniji i skloni da se odnose posredstvom rela-tivno apstraktnih kategorija, žene subjektivnije i sklone da se odnose posredstvom relativno konkretnih pojava - sagledava "kao opšte i gotovo univerzalne razlike" (str. 43).

Međutim, elegantno promišljen rad Nensi Codorov vodi zaključku da ove razlike nisu urođene ili genetski programirane; one proizlaze iz gotovo univerzalnih odlika strukture porodice, naime da su "žene svuda i uvek uglavnom odgovorne za ranu brigu o deci i (bar) za kasniju socijalizaciju de-vojića" (str. 43), i da "strukturalna situacija podizanja dece, ojačana obukom za ženske i muške uloge, proizvodi ove razlike koje se ponavljaju i reprodukuju u polnoj sociologiji života odraslih" (str. 44). Čodorov tvrdi da, pošto je majka prvi činilac socijalizacije i dečaka i devojčica, i jedni i drugi razvijaju "Hčnu poistovećenost" s njom, to jest difuznu poistovećenost s njenom opštom ličnošću, odlikama ponaša-nja, vrednostima i stavovima (str. 51). Sin, međutim, na kraju mora preći u identitet muške uloge što podrazumeva građenje poistovećenosti s ocem. Pošto je otac gotovo uvek udaljeniji no majka (retko je uključen u brigu o deci i možda veliki deo dana radi van kuće), građenje poistovećenosti s ocem podrazumeva "poziciono poistovećenje", to jest poistovećenje s ocevom muškom ulogom kao skupom apstraktnih elemenata, a ne lično poistovećenje s ocem kao stvarnom jedinkom (str. 49). Povrh toga, ulazeći u širi društveni svet, dečak ustanovljuje da je ovaj uistinu organizovan po apstraktnijim i većma univerzalističkim merilima (vidi Rozaldo, ibid: 28-29; Čodorov, ibid: 58), kao što sam ukazala u prethodnom odeljku; tako ga

njegova ranija socijalizacija priprema za onaj tip društvenog iskustva odraslog koji će imati, i tim tipom biva ojačana.

Nasuprot ovome, kod ženskog deteta se lična poistovećenost s majkom, stvorena u najranijem detinjstvu, može održati u procesu učenja identiteta ženske uloge. Pošto je majka neposredna i prisutna dok kći uči identitet te uloge, učenje da se bude žena podrazumeva kontinuitet i razvoj odnosa ženskog deteta prema majci, i održava poistovećenost s njom kao jedinkom, ne uključuje učenje spolja definisanih svojstava uloge (Čodorov, str. 51). Ovaj obrazac priprema žensko dete za njenu društvenu situaciju u kasnijem životu i biva njome u potpunosti ojačan; biće uključena u svet žena koji karakteriše mali broj formalnih razlika među ulogama (Rozaldo, str. 29) i koji opet, u materinstvu, podrazumeva "ličnu poistovećenost" s njenom decom. I tako ciklus počinje iznova.

Čodorovje dokazala, bar što se mene tiče, da se ličnost žene, koju odlikuju personalizam i partikularizam, može objasniti kao proizvod društveno-strukturalnih aranžmana, a ne urođenim biološkim činjenicama. Nema potrebe da se ovim dalje bavimo. No, u meri u kojoj je "ličnost žene" bila gotovo univerzalna činjenica, može se tvrditi da su njene odlike dodatno doprinele shvatanju da su žene nekako manje deo kulture no muškarci. To jest, žene bi bile sklone da stupaju u odnose sa svetom koje bi kultura mogla sagledavati kao većma "slične prirodi" - imanentne i uklopljene u stvari kao date - no "slične kulturi" - prevazilaženju i preobražavanju stvari nadodavanjem apstraktnih kategorija i nadličnih vrednosti. Ženini odnosi su skloni da, poput prirode, budu relativno neposredovani, izravniji, dok muškarac ne samo što teži da se odnosi na neki posredovaniji način već se uistinu konačno odnosi doslednije i snažnije spram posredujućih kategorija i oblika no spram samih osoba ili predmeta.

Stoga nije teško uvideti kako bi ženska ličnost mogla pridodati težinu shvatanju žene kao "bliže prirodi". Ipak, istovremeno, načini odnošenja karakteristični za žene nepobitno igraju moćnu i važnu ulogu u kulturnom procesu. Jer, kao što relativno neposredovano odnošenje u iz-vesnom smislu stoji na nižem kraju spektra ljudskih duhovnih funkcija, uklopljeno je i partikularizujuće a ne prevazilazeće i sintetišuće, ipak taj isti način odnošenja takođe stoji na višem kraju tog spektra. Uzmite odnos majka - dete. Majke su sklone da budu predane svojoj deci kao jedinkama, bez obzira na pol, uzrast, lepotu, klanovsku pripadnost ili druge kategorije u kojima dete može učestvovati. Dakle, svaki odnos koji ima ovu osobinu - ne samo odnos majke i deteta već ma koja vrsta veoma lične, relativno neposredovane predanosti - može se sagledati kao izazov "odozdo" kulturi i društvu, utoliko što predstavlja fragmentarnu mogućnost pojedinačnih lojalnosti spram solidarnosti grupe. Ali se, takođe, može sagledati kao otelovljenje sintetizujućeg činioca "odozgo" za kulturu i društvo, utoliko što predstavlja uopštene ljudske vrednosti koje su iznad i izvan lojalnosti određenim društvenim kategorijama. Svako društvo mora posedovati društvene kategorije koje prevazilaze lične lojalnosti, ali svako društvo takođe mora stvarati osećanje vrhovnog moralnog jedinstva za sve svoje pripadnike, iznad i izvan ovih društvenih kategorija. Tako da je ovaj psihički modus, na izgled tipičan za žene, koji je sklon zanemarivanju kategorija i neposrednom i ličnom traženju "zajedništva" s drugima (Čodorov, ibid: 55, sledeći Bejkenen - Bakan, 1966), mada može s jednog stanovišta izgledati infrakulturn, istovremeno povezan s najvišim stupnjevima kulturnog procesa.

Implikacije međupoložaja

Moj prvenstveni cilj u ovom radu bio je da pokušam da objasnim svuda prisutni drugorazredni položaj žena. Intelektualno i lično ovaj problem sam doživljavala kao veliki izazov: osećala sam dužnost da se pozabavim njime pre no što preduzmem analizu položaja žene u ma kojem konkretnom društvu. Lokalne varijable ekonomije, ekologije, istorije, političke i društvene strukture, vrednosti i pogleda na svet - moglo bi objasniti varijacije unutar ove sveopšte pojave, ali ne i samu sveopštu pojavu. A ako nije trebalo da usvojimo ideologiju biološkog determinizma, onda mi se činilo da se objašnjenje može izvesti jedino uz pozivanje na druge univerzalne odlike ljudske kulturne situacije. Tako su opšti obrisi pristupa - mada, razume se, ne i ponuđeno konkretno rešenje - bili određeni samim problemom, a ne nekom mojom posebnom sklonošću globalnoj apstraktnoj strukturalnoj analizi.

Tvrdila sam da bi se sveopšte obezvređivanje žena moglo objasniti postavkom da se žene sagledavaju kao bliže prirodi nego što su to muškarci, a muškarci se sagledavaju kao bliže prirodi no što su to muskarci, a muskarci se sagledavaju kao da nedvosmislnije obitavaju na visovima civilizacije. Razlikovanje kulture i prirode i samo je proizvod kulture, pri Čemu se kultura minimalno definiše kao prevazilaženje, putem sistema mišljenja i tehnologije, prirodnih datosti postojanja. Ovo je, naravno, jedna analitička definicija, no tvrdila sam da svaka kultura na nekoj razini u sebe uklapa ovaj pojam u ovom ili onom vidu, makar izvođenjem rituala kao potvrđivanjem ljudske sposobnosti manipulisanja tim datostima. U svakom slučaju, jezgro ovog rada bilo je posvećno tome da se pokaže zašto je mogla postojati sklonost pretpo-stavci, koja se stalno ponavlja u najraznovrsnijim pogledima na svet i u kulturama svih stupnjeva složenosti, da su žene bliže prirodi no muškarci. Fiziologija žene, duže vremena povezana s "vrstom života"; povezanost žene sa strukturalno podređenim domaćim kontekstom zaduženim za presudnu funkciju pretvaranja životinjama podobne odojčadi u kulturna bića; "psiha žene", socijalizacijom odgovarajuće uobličena za materinske funkcije i sklona većoj mcri personalizma i manje posredovanim načinima odnošenja -svi ti činiooci dovode do toga da se žena sagledava kao neposrednije i dublje ukorenjena u prirodi. No, istovreme-no, njeno "pripadništvo" i u svemu neophodno sudelovanje u kulturi - kultura priznaje i ono se ne može poricati. Tako se žena sagledava kao da zauzima jedan međupoložaj između kulture i prirode.

Ovaj međupoložaj ima nekoliko implikacija po analizu, u zavisnosti od toga kako se tumači. Prvo, on, naravno, odgovara na moje osnovno pitanje zašto se žena svuda sagledava kao niža od muškarca, jer čak i ako se ne sagleda-va naprosto kao priroda, i dalje se sagledava kao da u ma-njoj meri nego muškarac postiže prevazilaženje prirode. Ovaj međupoložaj jednostavno znači "srednji status" u hijerarhiji bića čiji raspon ide od kulture do prirode.

Drugo: međupoložaj može imati značenje "posredovanja", to jest obavljanja neke vrste funkcije sintetisanja ili pretvaranja između prirode i kulture, koje (kultura) ovde ne sagledava kao dva kraja kontinuuma, već kao dve radikalno različite vrste procesa u svetu. Domaća jedinica - pa, otud, i žena, koja se gotovo u svakom slučaju ukazuje kao njen osnovni predstavnik - jedno je od presudnih sredstava kulture za pretvaranje prirode u kulturu, a naročito u pogledu socijalizacije dece. Održavanje životne sposobnosti ma

koje kulture zavisi od dolično socijalizovanih pojedinaca koji će svet sagledavati u kategorijama te kulture i pridržavaće se, manje-više bez osporavanja, njenih raoralnih propisa. Funkcije domaće jedinice moraju se budno kontrolisati kako bi se osigurao ovaj ishod; stabilnost domaće jedinice kao institucije mora se koliko god je moguće staviti van sumnje. (Neke vidove zaštite integriteta i stabilnosti domaće skupine vidimo u moćnim tabuima protiv rodoskvrnuća, ubistva majke, ocoubistva i bratoubistva.) Ukoliko je žena svuda i uvek osnovni činilac rane socijalizacije i praktično se sagledava kao otelovljenje funkcija domaće skupine, potpadaće pod teža ograničenja i stege koje okružuju tu jedinicu. Njen (kulturno definisan) srednji položaj između prirode i kulture, koji ovde ima značenje njenog posredovmija (to jest, obavljanje funkcije pretvaranja) između prirode i kulture, tako ne bi objašnjavao samo njen niži status nego i veća ograničenja što se postavljaju njenim delatnostima. U gotovo svakoj kulturi njene dopustive polne delatnosti većma su ograničene no muškarčeve; nudi joj se mnogo uži raspon izbora uloga, i daje neposredan pristup dalcko ograničenijem rasponu društvenih institucija. I dalje, ona je gotovo svuda i uvek socijalizovana tako da ima uži i obično konzervativniji skup stavova i pogleda no muškarac, a to stanje ojačavaju ograničeni društveni konteksti njenog života kad odraste. Ova društveno proizvedena konzervativnost i tradicio-nalizam u mišljenju žene još su jedan - možda najgori, možda najpodmukliji - vid društvenog ograničavanja i očito bi bili povezani sa ženinom tradicionalnom funkcijom proizvođenja dobro socijalizovanih pripadnika skupine.

Konačno, ženin medupoložaj može imati implikaciju veoma simbolične dvosmislenosti (takođe vidi Rozaldo, *ibid*). Ako još jednom promenimo svoju sliku odnosa kultura-priroda, u ovom slučaju kulturu možemo predstaviti kao malu čistinu u šumi šireg prirodnog sistema. S tog stanovišta, ono što je između kulture i prirode, smešteno je na neprekinutom rubu čistine kulture, i mada se može činiti da stoji i iznad i ispod (i pored) kulture, naprosto je izvan i oko nje. Možemo, dakle, početi da shvatamo kako jedan isti sistem kulturnog mišljenja može ženi često pripisivati potpuno polarizovana i prividno protivrečna značenja, jer se, što bi se reklo, krajnosti dodiruju. Činjenica da žena često predstavlja i Život i smrt tek je najjednostavniji primer koji možemo pomenuti.

Da bismo istu stvar sagledali iz drugog ugla, setićete se da psihički modus koji se povezuje sa ženama kao da ujedno stoji pri dnu i na vrhu lestvice ljudskih odnošenja. Sklonost je tog modusa da se s ljudskim bićima neposred-nije povezuje kao sa jedinkama, a ne kao sa predstavnicima ove ili one društvene kategorije; ovaj način se može sagledati ili kao "prenebregavanje" (i time podrivanje) ili kao "transcendiranje" (i time ostvarivanje jedne više sinteze) tih društvenih kategorija, u zavisnosti od kulturnog stanovišta za ma koju datu svrhu. Tako možemo lako objasniti i subverzivne ženske simbole (veštice, urok, menstruačno zagađenje, majke koje kastriraju) i ženske simbole transcendencije (majke-boginje, milosrdne udeliteljke spasenja, ženske simbole pravde, i znatnu prisutnost ženske simbolike na područjima likovne umetnosti, religije, rituala i prava). Mnogo više no simbolika muškarca, simbolika žene ispoljava ovu sklonost polarizovanoj dvosmislenosti - ponekad krajnje uzvišenoj, ponekad krajnje uniženoj, a retko kad u normalnom opsegu ljudskih mogućnosti.

Ako ženin položaj između kulture i prirode (sa stanovišta kulture) ima ovu implikaciju uopštene dvosmislenosti značenja karakterističnu za marginalne pojave, onda smo takođe u povoljnijem položaju da objasnimo one kulturne i istorijske "inverzije" kojima se žene,

na ovaj ili onaj način, simbolično svrstavaju u kulturu, a muškarci u prirodu. Pada nam na um više primera: brazilski narod Siriono koji, po Ingemu (Ingham, 1971: 1098), "prirodu, presno i muškost" suprotstavlja "kulturi, pečenom i ženskosti";¹² nacistička Nemačka gde se tvrdilo da su žene čuvarke kulture i monila; evropska udvorna ljubav u kojoj je muškarac sebe smatrao za zver a ženu Čistim, uzvišenim objektom - obrazac mišljenja koji se, recimo, održava kod današnjih španskih seljaka (vidi Pit-Rivers, 1961; Rozaldo, *ibid*). A nesumnjivo postoje i drugi slučajevi ove vrste, uključujući izvesne aspekte videnja žene u našoj vlastitoj kulturi. Svaki takav primer svrstavanja žena u kulturu, a ne u prirodu, iziskuje detaljnu analizu specifičnih istorijskih i etnografskih podataka. No, ukazujući kako s izvesnih stanovišta može izgledati da priroda uopšte i ženski vid međuljudskih odnosa posebno stoje istovremeno ispod i iznad (a, zapravo, naprosto izvan) sfere hegemonije kulture, položili smo bar temelj za takve analize. Ukratko, postavka da se žena sagledava kao bliža prirodi no muškarac ima nekoliko implikacija po dalju analizu i može se tumačiti na nekoliko različitih načina. Ako se sagledava jednostavno kao srednji položaj na lestvici od kulture naniže do prirode, onda se i dalje sagledava kao niži od kulture i tako objašnjava pretpostavku svih kultura da u poretku stvari žena stoji ispod muškarca. Ako se tumači kao posredujući element u odnosu kultura priroda, onda se može delimično objasniti sklonost kulture ne samo da ženu obezvređi već i da ograniči i suzi njene funkcije, jer kultura mora zadržati kontrolu nad svojim (pragmatičnim i simboličkim) mehanizmima za pretvaranje prirode u kulturu. A ako se tumači kao dvosmislen položaj između kulture i prirode, može pomoći u objašnjavanju činjenice da se u određenim kulturnim ideologijama i simbolizacijama žena ponekad može svrstati u kulturu, a u svakom slučaju joj se unutar jednog istog simboličkog sistema pridaju polarizovana i protivrečna značenja. Srednji položaj, posredujuće funkcije, dvosmisleno značenje - sve su to različita tumačenja za različite kontekstne svrhe) činjenice da se žena sagledava kao nešto između prirode i kulture.

Zaključci

Na kraju se mora ponovo naglasiti da je cela ova shema pretpostavki kulture no činjenica prirode. "U stvarnosti" Žena nije ništa bliža (ili dalja) prirodi no muškarac - oboje imaju svest, oboje su smrtni. Ali zasto žena tako izgleda postoje izvesni razlozi koje sam pokušala da pokažem u ovom radu. Ishod je (žalostno) delotvoran sistem povratne sprege: različiti aspekti situacije žene (fizički, društveni, psihološki) doprinose tome da se žena sagledava kao bliža prirodi, dok se videnje žene kao bliže prirodi opet otelovljuje institucionalnim oblicima koji reprodukuju njenu situaciju. Implikacije po društvenu promenu su na sličan način kružne: drukčije kulturno videnje može izrasti jedino iz drukčije društvene stvarnosti; drukčija društvena stvarnost može izrasti jedino iz drukčijeg kulturnog videnja.

Jasno je, dakle, da se ovo stanje stvari mora napasti s obe strane. Napori usmereni jedino menjanju društvenih institucija - na primer, uspostavljanje kvota zapošljavanja ili donošenje zakona o jednakoj plati za jednak rad - ne mogu imati dalekosežne posledice ako jezik kulture i njene predstave nastavljaju da krče jedno relativno obezvređeno videnje žene. Ali, istovremeno, napori usmereni isključivo ka menjanju kulturnih pretpostavki - na primer, kroz muške i ženske grupe za podizanje svesti ili putem revizije obrazovnih

¹² Ingemovo razmatranje je i samo prilično dvosmisleno, jer se žene takođe povezuju sa životinjama: "Suprotnosti muškarac (životinja i muškarac) žena očito su slične... lov je sredstvo za pribavljanje žena kao god i životinja" (str. 1095). Brižljivo tumačenje podataka nagoveštava da su u ovoj tradiciji i žene i životinje posrednici između prirode i kulture.

materijala i likovne građe masovnih medija - ne mogu biti uspešni ukoliko se institucionalna osnova društva ne promeni tako da podržava i ojačava izmenjeno kulturno viđenje. Konačno, i muškarci i žene se mogu, i moraju, podjednako uključiti u projekte stvaranja i prevazilaženja. Jedino tada će se žene sagledati kao svrstane uz kulturu u neprestanom dijalektičkom odnosu kulture s prirodom.

STAKLENI PLAFON I ŠTA SA NJIM*

"A ženi reče: tebi ću otežati muke trudnoća tvojih; u bolovima ćeš decu rađati a želje će te vući ka mužu svome, ali će on nad tobom vlast imati" Postanje, 3, 16

Šta je "stakleni plafon"¹³?

Pojam staklenog plafona ili glass ceiling-a široko se upotrebljava od 1987. godine (prvi put upotrebljen 1970. u SAD) da bi označio pojavu nepisane nemogućnosti žena da u poslovnoj hijerarhiji napreduju do najviših rukovodećih položaja. Njihovo napredovanje u karijeri ograničeno je na manje odgovorne, manje istaknute i manje plaćene položaje i to bez objektivnih razloga. Ovu nevidljivu, ali čvrstu barijeru Morgan (1998) definiše kao "slučajevne da žene započinjku karijeru sa iste početne tačke kao i muškarci da bi vremenom ili napredovale sve sporije u odnosu na njih ili nastavile da napreduju ravnopravno sve dok u nekom trenutku to njihovo napredovanje ne bude zaustavljeno". O staklenom plafonu možemo, dakle, govoriti u slučajevima kada uprkos dokazanim sposobnostima i zalaganju žene ne bivaju unapređene na rukovodeće položaje, posebno ne na položaje top menadžera.

Stakleni plafon je konačni rezultat ekonomske i socijalne neravnopravnosti polova. Ona se ogleda u nekoliko grupa faktora koje unekoliko proističu jedna iz druge:

1. ukorenjeni stavovi prema muškoj i ženskoj ulozi u društvu, koji često određuju nivo i smer obrazovanja mladih žena,
2. segregacija zanimanja po polu (tradicionalno ženska zanimanja su manje plaćena, navodno manje kompleksna i navodno zahtevaju manje sposobnosti, a i u onim oblastima gde rade većinom žene - muškarci su na rukovodećim položajima),
3. nejednako plaćanje muškaraca i žena za isti posao u korist muškaraca, bez obzira na usvojenu zakonsku regulativu,
4. različito učestvovanje u neplaćenim (kućnim) poslovima (2/3 ukupnog rada ženaje ne plaćeno, a muškaraca 1/3 - prema Wirth, 2001) i teškoće žena u usklađivanju poslovnih i privatnih obaveza (Grant, 2000).

Pre nego što krenemo u detaljnija razmatranja, nije loše pojasniti zašto se ovoj pojavi poklanja pažnja i odakle uopšte potreba za menjanjem sada već vekovnog stanja stvari. Sem etičkih (prava žena na jednakost kao osnovno ljudsko pravo), socijalno-psiholoških (sve većeg učešća žena na tržištu rada i njihove povećane usmerenosti na karijeru), tu su pravno-ekonomski (kazne za diskriminaciju na radu su ogromne) i krajnje praktični

* Rad je preuzet sa sajta: www.e-jednakost.org.yu/download/Stakleni_plafon.pdf

¹³ Pod ovim pojmom se u literaturi ponekad podrazumeva ne samo polna, već i starosna, rasna, etnička ili diskriminacija zasnovana na seksualnom opredeljenju zaposlenih, ali u ovom radu to neće biti slučaj

razlozi isplativosti prihvatanja principa različitosti na radu (što različitiji zaposleni - različitije ideje, što različitije ideje - veća privlačnost za potrošače).

Situacija u svetu

Prema UNDP Human Development Report-u iz 1999. (prema Wirth, 2001.) "Nijedno društvo ne tretira žene podjednako dobro kao muškarce". Iako čine 40% globalne radne snage, žene zauzimaju tek oko 20% menadžerskih pozicija i ovaj procenat opada sa porastom hijerahijskog nivoa položaja. U najvećim i najmoćnijim svetskim kompanijama one zauzimaju samo 2-3% top management pozicija (prema Wirth, 2001)". Ovakva slika predstavlja poboljšanje u odnosu na onu od pre nekoliko godina (npr. u SAD je broj top menadžerki između 1996. i 1999. godine porastao sa 2.4% na 5.1%), ali se ona ipak smatra pre pojedinačnim postignućem izuzetnih žena, nego masovnim napretkom u postizanju ravnopravnosti na radu. I onda kada su na najvišim položajima to je najčešće u sektorima koji su od manjeg strateškog značaja ("stakleni zidovi") - kadrovske službe ili administraciju, što ukazuje na uticaj predrasuda prema ženama kao manje sposobnim za stresnije i odgovornije poslove. Ovakav raspored menadžerki čini i njihove plate manjim u odnosu na plate muškaraca menadžera.

Usled nedostatka mogućnosti za napredovanjem u velikim firmama raste broj žena koje se odlučuju za samostalan privatan posao (prema Wirth, 2001., između 1995. i 1997. porast broja malih privatnih preduzeća u vlasništvu žena trostruko je veći u odnosu na rast preduzeća otvorenih od strane muškaraca; u SAD broj preduzeća čiji su većinski vlasnici žene i onih gde su one vlasnici 50% preduzeća čini gotovo polovinu - 46% ukupnog broja privatnih preduzeća - prema Center for Women's Business Research).

U literaturi se sreću opisi različitih strategija koje poslodavci koriste u cilju ostvarivanja ravnopravnosti polova - od zabrane diskriminacije i usvajanja politike jednakih mogućnosti za zapošljavanje (inače najmanje efikasne mere, koja je najčešće rezultat pukog ispunjavanja zakonskih regulativa, a ne stvarne želje da se stvari promene), preko kvotnih sistema zapošljavanja (najdiskutabilniji način, jer dovodi do diskriminacije muškaraca) i afirmativnih akcija (razni programi pružanja pomoći ženama u napredovanju u karijeri), do diversity management-a (davanje mogućnosti svakom zaposlenom, ne samo ženama, da posao prilagodi svojoj životnoj situaciji i potrebama). Red kojim su ovde predstavljene strategije ostvarivanja promena prati stepen smanjenja eksterne (zakon, grupe pritiska), odnosno povećanja interne motivacije preduzeća (želja za maksimalmm korišćenjem potencijala radne snage) da zadovolji sve svoje zaposlene.

Konačno, važno je istaći da se paralelno - sa povećanom okrenutošću žena karijeri - stakleni plafon u sve većem broju zemalja barem doživljava kao problem i da službe za razvoj ljudskih resursa ulažu veliki naponi da se on reši, što u Srbiji nažalost još uvek nije slučaj.

Situacija u Srbiji

Pod ravnopravnošću žena se u Srbiji uglavnom podrazumeva politička ravnopravnost - to je aspekt o kom se razgovara u medijima i na skupštinskim zasedanjima i oko koga se

oformljuju brojne ženske nevladine organizacije. Potreba za ravnopravnošću na radu i u rukovodećim strukturama retko se pominje, a još ređe preduzimaju konkretne mere njenog ostvarivanja.

Srpska varijanta staklenog plafona je veoma interesantna, samim tim što se ovde susiće uticaji nekoliko faktora:

1. tradicionalno patrijarhalne kulture i retradicionalizacije tokom devedesetih (žena se vidi kao domaćica i majka; gro onih koji su slani na prinudne odmone bile su žene),
2. socijalizma iz bliske prošlosti (jednakost na radu uz zadržavanje svih kućnih obaveza) i
3. pokušaja uključenja u EU - tranzicije, koja podrazumeva i usaglašavanje sa evropskim zakonima o ravnopravnosti polova na tržištu rada (Lukić, Jovanović, 2003-b i Stajić, 2002, ističu da žene lošije prolaze u tranziciji, jer se prenebregavaju specifičnosti njihovog položaja).

Prema podacima STEPA-e žene čine nešto manje od 42% ukupne radne snage u Srbiji. Izražena je polna segregacija zanimanja. Lukić i Jovanović (2003-a) navode da su žene manje zastupljene na rukovodećim pozicijama i u sektoru privrede koji ima bolju perspektivu, odnosno veće plate.

Istraživanja koja se bave zaposlenim ženama su veoma malobrojna, a o ženama na rukovodećim položajima gotovo da ih ni nema. To je donekle iznenađujuće, s obzirom da trenutno neke istaknute položaje, doduše veoma malobrojne, zauzimaju žene (npr. predsednik i potpredsednik Narodne Skupštine Republike Srbije, predsednik Skupštine grada Beograda, 4 ministra u Vladi Republike Srbije, rektor Univerziteta u Beogradu, GLODUR informativnog programa RTS-a).

Lukić i Jovanović (2003-a) su na uzorku od 1200 žena sa decom, koje su (bile) u braku i imaju radno iskustvo, našle da u kolektivima u kojima većinu čine muškarci 44% ispitanica smatra da se oni sa potcenjivanjem odnose prema kolegicama. Bez obzira na polnu strukturu kolektiva - u 60% slučajeva ispitanicama je direktno nadređen muškarac. Autorke zaključuju da je "još uvek živa praksa uskraćivanja jednakih šansi ženama za napredovanje, odnosno da postoje «nevidljive prepreke» koje stoje na putu ženama do odgovornijih pozicija".

Istraživanje koje je sprovedeno tokom aprila, maja i juna 2003. godine na uzorku od 100 visoko obrazovanih žena iz različitih delatnosti, od kojih je 50 na rukovodećim položajima različitog nivoa - menadžerke, a 50 na nerukovodećim (Smiljanić, u pripremi), pokazalo je da su žene generalno zadovoljne mogućnošću za napredovanjem u ustanovi u kojoj rade (njih 72%). 35% ispitanica slaže se sa stavkom "Mislím da se u našem društvu negativno ocenjuju žene koje imaju uspešne karijere" (od toga 7% u potpunosti). Sa sadržajem stavke "Čini mi se da neke moje kolege smatraju da žene ni.su podjednako dobri radnici kao muškarci" slaže se 40% ispitanica (od toga 14% u potpunosti). Sa stavkom "Mislím da muškarcima nimalo ne smeta da im žena bude šef ne slaže se 44% ispitanica (od toga 18% u potpunosti), a slaže 28%.

U okviru istraživanja vođen je i kraći razgovor sa svakom od njih o tome da li vide nekakve prepreke u napredovanju u karijeri koje bi bile specifične za žene (odgovori nisu bili ponuđeni). 53% ispitanica navodi kao glavnu prepreku obaveze vezane za porodicu i

nedostatak podrške partnera. 44% govori o socijalnim preprekama u širem okruženju, pod čim se podrazumeva patrijarhalnoo vaspitanje i stereotipizacija oba pola, "balkanski mentalitet". 41% ispitanica smatra da su, između ostalog, žene same sebi prepreka - usled nedovoljnog samopouzdanja, ambicioznosti i motivisanosti. 19% ističe muškarce-njihove negativne stavove, predrasude i ljubomoru, te postojanje "muških klanova" u krugovima koji odlučuju (ovo bi verovatno odgovaralo onome što se u stranoj literaturi naziva "old-boy network"). 18% vidi prepreku u lošoj ekonomskoj situaciji u zemlji i neadekvatnoj organizaciji i sinhronizaciji ustanova, npr. neadekvatno radno vreme škola i obdaništa. 13% ispitanica smatra da žene svojim psihološkim i biološkim predispozicijama ne odgovaraju onome što se u poslu traži. U istom procentu se navodi i njihovo neadekvatno ponašanje, bilo kao preterano insistiranje na "ženskom principu", bilo kao zanemarivanja svoje ženstvenosti. Spominju se još problemi u kolektivu, nezadovoljavajući zakoni, nedostatak pozitivnih primera uz postojanje negativnih, te nepružanje međusobne podrške među ženama (networking). Samo 9% ispitanica smatra da nema polno uslovljenih prepreka.

Vođen je i razgovor o tome kako bi se ove prepreke mogle ukloniti i treba odmah istaći da su odgovori krajnje uopšteni, često veoma malodušni, oni otkrivaju da se o mogućnostima rešavanja ovih problema zapravo ni ne razmišlja - stiče se utisak da ispitanice svoju situaciju doživljavaju kao lošu, ali realno nepromenljivu. Izuzev jedne menadžerke koja je spremno navela konkretne mere koje njena firma (predstavništvo strane kompanije) preduzima radi poboljšanja položaja žena, većinom govore o dalekosežnim merama na nivou društva, o promeni položaja žena uopšte - promeni mentaliteta, vaspitanja devojčica i dečaka, menjanju sistema vrednosti, poboljšanju ekonomske situacije i standarda života. Ističe se i važnost ličnog angažovanja i potreba za edukacijom.

Po ovim pitanjima nema značajnijih razlika između dve grupe ispitanica, te se može zaključiti da se radi o stavovima zaposlenih žena uopšte.

Kako se lomi stakleni plafon?

Samim tim što stakleni plafon srećemo u svim zemljama, jasno je da se danas pre može govoriti o pravljenu rupe u njemu nego o potpunom uništenju.

Lomljenje staklenog plafona je poduhvat na duge staze, koji uključuje društvo u celini. Velika pažnja mora se posvetiti oslobađanju obrazovanja od polnih stereotipa, te ohrabrivanju devojčica i devojaka na izbor škole i zanimanja koja nisu tradicionalno ženska. Promene u stavovima porodice, predavača i okruženja uopšte (i muškarci treba da prihvate izmene u polnim ulogama) ne mogu se ostvariti bez obuhvatnog socijalnog programa. Naravno da se u proces moraju uključiti i državne institucije i pod tim se ne misli samo na usvajanje i primenu zakona koji se tiču ravnopravnosti žena na radu, već i na formiranje posebnog tela koje bi se bavilo ovim pitanjem, iniciranjem, sprovođenjem i evaluacijom akcija. Na nivou preduzeća lomljenje staklenog plafona podrazumeva upućivanje zaposlenih svih nivoa u problem, ustanovljavanje načina praćenja i evaluacije rada, kao i utvrđivanje odgovornosti rukovodilaca za ostvarivanje ciljeva.

Kada, dakle, profunkcioniše sprovođenje zakonskih regulativa, poboljša se ekonomska situacija do mere u kojoj ekonomija ne biva nužno suprotstavljena socijalnoj pravdi, kad se bar počne sa gotovo utopijskim merama promene mentaliteta o kojima govore žene u Srbiji (Bojim

se da je to pitanje daleke budućnosti. Za Balkan tome treba dodati još 100, 200 godina" - kaže jedna od menadžerki), možda će se naći mesta i za neke od sledećih, u svetu već isprobanih tehnika, koje primenjuju konkretna preduzeća, naravno onda kada njihovo rukovodstvo prepozna važnost problema i pokaže spremnost da ga reši.

- *Borba protiv stereotipa i predrasuda.* U radionice se uključuju zajedno i žene i muškarci (prisustvo oba pola je uslov da se žene ne izoluju i ne doživljavaju kao neprijatelji) sa ciljem da se poboljša klima i kultura preduzeća, kroz poboljšavanje međusobnih odnosa, povećanje osetljivosti na stereotipe i predrasude i zajednički rad na njihovom prevazilaženju.
- *Profesionalna usavršavanja.* Stalno motivisanje i podsticanje žena na usavršavanje i edukaciju od strane uprave preduzeća. Ovo je neophodan korak da bi žene uopšte došle u obzir za top menadžment položaje. Bez dovoljnog broja obrazovanih i iskusnih poslovnih žena ("kritične mase") neće se povećati njihov broj među top menadžerima.
- *Treninzi asertivnosti za žene.* Njihov cilj je "psihološka" priprema žena za rukovodeće položaje - kroz povećavanje samopouzdanja i vežbanje u efikasnim neagresivnim i nedefanzivnim stilovima komuniciranja na radu.
- *Prilagođavanje radnog mesta.* Povećavanje fleksibilnosti radnog vremena i radnog mesta (npr. teleworking) menadžera kako bi se olakšalo usklađivanje porodičnih i poslovnih obaveza. Ovde spada i podrška u pronalaženju pomoći u kući, kao i organizovanje čuvanja dece pri radnom mestu.
- *Umrežavanje (networking).* Značaj neformalne mreže i ličnih kontakata je neprocenjiv, uopšte se na rukovodeći položaj retko dovodi neznanac. Zbog nedostatka vremena, žene retko imaju vremena za druženje posle radnog vremena i od strane rukovodilaca se doživljavaju kao "nevidljive". Preduzeća mogu potpomoći formiranje ovakvih veza među ženama - na taj način one mogu steći važne informacije o mogućnostima i načinima napredovanja. Umrežavanje naravno može ići i vaninstitucionalno, na nacionalnom i internacionalnom nivou preko neprofitnih organizacija, časopisa i sl.
- *Utabavanje karijere (career tracking).* Pod ovim se podrazumeva oduvek poznata metoda "negovanja" mladih i obećavajućih kadrova, kojima se pomaže u sticanju iskustva i slave tako što im se poveravaju izazovni i važni poslovi. Ovo prate i dodatne edukacije i saveti iskusnijih i starijih kolega.
- *Mentorstvo.* Ovo je tehnika kojom preduzeće mladoj ženi, potencijalnoj menadžerki, dodeljuje starijeg i iskusnijeg savetnika koji nekad ni ne mora biti iz iste ustanove. On joj pruža profesionalnu pomoć u informisanosti, znanju i kontaktima, olakšavajući joj put ka rukovodećim položajima. Ovaj način rada primenjuje se veoma uspešno i u nekim srpskim kompanijama, ali ne u kontekstu podržavanja žena.

Zaključak

Preduslov demokratije je jednakost svih članova društva, tako i žena na radu i njihovo jednako prisustvo u menadžmentu. O ovom aspektu njihove ravnopravnosti u Srbiji se još uvek malo govori, mada je u ekonomski razvijenijim delovima sveta važnost prisustva žena u rukovodećim strukturama svih privrednih grana odavno uočena. Istraživanja pokazuju da se zaposlene žene u Srbiji osećaju nezasluženo neravnopravnim i da sa lakoćom identifikuju faktore koji otežavaju njihovo napredovanje u kanjeri. Pesimizam i malodušnost koje

izražavaju po pitanju mogućnosti uklanjanja mnogobrojnih prepreka napredovanju - pokazuju u kom je stepenu društvo u tranziciji (ne) zainteresovano za njihov položaj.

Žene predstavljaju za sada neiskorišćen resurs od potencijalno izuzetne vrednosti, posebno u vreme borbe za kakvu takvu kompetitivnost na svetskom tržištu.

Postoje već razrađeni modeli rešavanja problema staklenog plafona ili barem ublažavanja njegovog dejstva, ali se na prvom mestu u javnosti mora probuditi svest o njemu. Ovaj rad je napisan upravo sa tim ciljem.

Literatura

1. Grant, J. (2000): "WOMEN MANAGERS AND THE GENDERED CONSTRUCTION OF PERSONAL RELATIONSHIPS", *Journal of Family Issues*, Vol. 21, Issue 8
2. <http://www.nfwbo.org/Research/5-6-2Q03/S-6-2003.htm>
3. <http://www.siepa.sr.gov.yu>
4. Lukić, M., Jovanović S. (2003): "KONKURENTNOST ŽENA NA TRŽIŠTU RADA", *Socijalna misao*, Vol. 37,1.
5. Lukić, M., Jovanović S. (2003): "O RAVNOPRAVNOSTI ŽENA I MUŠKARACA NA TRŽIŠTU RADA", *Socijalna misao*, Vol. 37,
6. Morgan, Laurie A. (1998): "GLASS CEILING EFFECT OR COHORT EFFECT? A LONGITUDINAL STUDY OF THE GENDER EARNINGS GAP FOR ENGINEERS, 1982 TO 1989." *American Sociological Review*. Vol. 63
7. Smiljanić, J. (u pripremi): "FAKTORI KARIJERE ŽENA MENADŽERA", diplomski rad, Filozofski fakultet, Beograd
8. Stajić, D. (2002): "SRBTJA U PROCESU TRANZICIJE I ŽENE: INSTITUCIJE, PROCESI, DOKUMENTI", *Nezavisnost*, Beograd
9. Veale, C. & Gold, J. (1998): "SMASHING INTO THE GLASS CEILING FOR WOMEN MANAGERS", *Journal of Management Development*, Vol. 17, Issue 1
10. Wirth, L. (2001): "BREAKING THROUGH THE GLASS CEILING: WOMEN IN MANAGEMENT", *International Labour Office*, Geneva

Dr Marina Blagojević

MIZOGINIJA: NEVIDLJIVI UZROCI, BOLNE POSLEDICE*

"Muško i žensko - Nešto i Ništa"

Vajninger

"Kako konačno mogu da prebacim ženama to što čekaju muškarca? Ni muškarac ne želi ništa drugo. Ne postoji nijedan muškarac koji se ne bi obradovao kada žena reaguje na njegovu seksualnost. Mržnja prema ženi nije ništa drugo do mržnja prema sopstvenoj, još nesavladanoj seksualnosti",

Vajninger

Zašto mizoginija ?

Pojačano interesovanje za "mizoginiju" u poslednjoj deceniji ovog veka u akademskim krugovima na Zapadu, svakako nije slučajno. Bilo da se radi o pokušaju razumevanja konstantno visokog nasilja prema ženama (Russell, 1998), ili o preispitivanju sopstvene intelektualne tradicije (Clack, 1999, Cool, 1993, Bloch, 1991) ili o iščitavanju mizoginih poruka u proizvodima masovne kulture (Smith, 1996; McKinnon, 1990), ili posezanju za psihoanalitičkim objašnjenjima (Rancour-Laferriere, 1998), činjenica je da je pojam "mizoginije" veoma upotrebljiv i aktuelan. Nesumnjivo je da se time nastavlja feministička tradicija bavljenja mizoginijom koja ima tri fokusa: psihoanalitički (Dinerstein, 1976; Chodorow, 1978), nasilje prema ženama (Brownmiller, Dworkin, Griffin) i literarnu kritiku (Fetterly, 1978). Ali, isto tako, nesumnjivo je da pored potrebe za "nastavljanjem", postoji obnovljena potreba proizašla iz same promene društvenih konteksta. Čini se, čak, da je došlo i do izvesnog "pomeranja" značenju samog pojma "mizogintje", oko kojeg naravno ne postoji opšti konsenzus izuzev onog na nivou etimologije ("mržnja prema ženama", doslovce). Kao da određenje Adrienne Rich po kojem je mizoginija organizovano, insti-tucionalizovano, normalizovano neprijateljstvo i nasilje prema ženama (Rich, 1986), postaje preusko. Sklona sam da tvrdim da takvo određenje koje podrazumeva neki društveni, kulturni, politički i ekonomski sistem unutar kojeg postoji mizoginija, postaje preusko upravo iz perspektive "post-komunističkog" konteksta, u kojem se odvijaju veoma intenzivni i po mnogo čemu istorijski novi procesi društvenog destruktuiranja i restruktuiranja, koji iz osnova redefinišu, rekodiraju, rekontekstualizuju odnose žena i muškaraca, rodne uloge i rodne identitete. Mizoginija u postkomunističkom svetu izranja pre iz nedostatka sistema nego iz onoga što bi se moglo nazvati sistemom, ona pre ima odlike stihije nego

* Preuzeto iz: Marina Blagojević, *Mizoginija: nevidljivi uzroci, bolne posledice*, „Mapiranje mizoginije: diskursi i prakse“, I tom, Beograd, 2000, s.31-55.

organizovanosti, pre je vaninstitucionalna nego institucionalna, nije mera "normlanosti", ali ima prodiruću snagu, i deo je sveopšteg nasilja koje je u postkomunističkom svetu u neverovatnom porastu. Osim toga, do krajnosti dovedeni principi "muške kulture" zapadnjačke provenijencije, u globalnom kontekstu, uz pomoć novih tehnologija, ratne industrije, masovne kulture, vode u krajnjoj liniji ka nekrofiliji (Batinić, 2000; Tomić, 2000a), dakle u "nešto" što uništava u kranjoj instanci ne samo objekat mržnje već i subjekta mržnje, Klasične strategije ženskog pokreta orijentisane pre svega ka uspostavljanju jednakosti u institucionlnom okruženju, jednostavno se pokazuju kao nedovoljne. U razvijenim zemijama Zapada mizoginija se obnavlja novim silama (mediji), izvire iz novih izvora (Intemeta, na primer), odupire se novim sredstvima (industrija lepote) i širi se sve do - nekrofilije.

Devedesete godine su pred društvene nauke postavile snažne izazove, usled dubokih i dramatičnih ekonomskih, političkih, tehnoloških i kulturnih promena. Promene su daleko intenzivnije nego što društvene nauke uspevaju da ih konceptuailizuju ili da o njima izgrade adekvatne teorije. S druge strane, proliferacija literature iz oblasti "cultural studies" relativizirala je značaj ozbiljnih i temeljnih društvenih i ekonomskih promena koje stoje iza ili paralelno sa promenama u kulturi. "Cultural studies" nude svoju viziju sveta, koja je, ne slučajno, eterična, fragmentarna i neuhvatljiva. Istovremeno, što je naročito vidljivo u postkomunističkom svetu, promene na nivou svakodnevnog života su dramatične, krug "gubitnika" izuzetno veliki, a opšti efekti "transformacije" daleko sporiji i manji nego što je to "politički korektno" tvrditi. Novi val mizoginije u postkomunističkotn svetu je samo jedan od aspekata ovih promena.

Mizoginija se u postkomunitičkom svetu iznova uspostavlja u društvenom prostoru i vremenu koje uglavnom karakteriše diskontinuitet. Istovremeno, ona se uspostavlja i kao reakcija na taj diskontinuitet i kao potreba za kontinuitetom u kojem se iznova "otkriva" matrica mržnje prema ženama, kao relativno stabilan društveni obrazac unutar jedne specifične kulture, nešto što povezuje fragmentirani postkomunistički svet sa "globalnim", ali i sa sopstvenim istorijskim iskustvom. Mizoginija u postkomunizmu se ostvaruje kao jedna od mogućih i vrlo stabiinih veza i sa "svetom" i sa "prošlošću", odnosno ona ima dve paralelne, na prvi pogled protivrečne, ali u suštini prožimajuće funkcije, i transcendencije lokalne kulture i potvrđivanja njene samosvojnosti. Ona je, dakle, u izvesnom smislu idealni medij susreta fokalnog i globalnog, mesto preseka, opšteg konsenzusa. Mizoginija je u post-komunističkom svetu, nesumnjivo, jedan od bitnih aspekata tzv. retradiocionalizacije, ali i nostalgije za nekom vrstom "patrijarhalnog reda" koja jača u "haosu" "tranzicije". Istovremeno, mizoginija je i tačka susreta veoma različitih svetova Zapada i Istoka, ona je mesto bratskog sporazuma, što je naročito vidljivo u lakom prihvatanju proizvoda masovne kulture sa Zapada, prepune mizoginičnih sadržaja.

Kako je u postkomunističkom svetu sve u znaku naglog diskontinuiteta, potreba za izmišljanjem i konstrukcijom kontinuiteta veoma je jaka. Mizoginija u praksama i diskursima u aktuelnom javnom i privatnom prostoru unutar neke određene posmatrane društvene zajednice istovremeno je i nova i stara; ona se oslanja na relativno trajne kulturne obrasce, ali ona biva obnovljena u drugačijem kontekstu, i proizvedena iznova i drugačija, novim društvenim silama. Upisivati u aktuelnu mizoginju više prošlosti i trajnosti nego sadašnjosti i privremenosti bila bi jednostavno metodološka greška. Ali,

isto tako, pristupati razumevanju mizoginije u postkomunističkom svetu, pa i u Srbiji, samo iz perspektive teorija koje su nastale na iskustvu Zapadne kulture i civilizacije, bila bi takođe metodološka greška. "Globalizacija" i novi oblici integracije iz razvijenog sveta izgledaju kao jednostavan i logičan kontinuitet, kao postupni preobražaj, dok iz "postkomunističkog" sveta oni izgledaju kao diskontinuitet, i nagli prekid. To kako "izgledaju" u stvari znaci kako bivaju percipirani, doživljeni, prerađeni, pretvoreni u svakodnevne strategije, pretočeni u nove/stare ideologije, od strane velike većine ljudi. Upravo zato je "mizoginiju" plodotvornije tretirati ne kao statičan pojam, koji počiva najednoj konstantnoj i opšteprihvaćenoj definiciji, već pre kao pojam koji može da se "puni" različitim sadržajima, koji je podložan konstatnom redefinisaju i "otvaranju", što ga upravo i čini vitalnim i potrebnim. Ali, ovo redefinisanje ne bi trebalo da bude u maniru akademskih debata na Zapadu koje uglavnom ostaju u granicama dihotomija (tačno/netačno, istinito/lažno, teo-rijsko/empirijsko, politički korektno/politički nekorektno) već, u smislu "širenja" pojma, njegovog "rastezanja", sve do nivoa obuhvatanja različitih kolektivnih i individualnih definicija, iskustva i razumevanja. To naravno, u krajnjoj instanci nikada neće biti moguće, jer svaki pojam je uvek apstrakcija i sažimanje, ali potrebno je promeniti smer i raditi na izgrađivanju drugačije akademske kulture koja će umesto isključivanja težiti uključivanju, umesto suprotstavljanja različitih stavova, njihovom međusobnom prilagodavanju, umesto nadmetanja - razumevanju, umesto istini - dobrobiti.

Pojam "mizoginija" treba upotrebljavati sa punom svešću o tome da, s jedne strane on pomaže detektovanju, prepoznavanju, razumevanju mizoginije u društvenom životu, ali da, s druge strane imenovanje nečeg "mizoginjom" u krajnjoj instanci ojačava mizoginiju. Suština je u tome da se sam pojam na neki način "oslobodi otrova", i vrati u javni diskurs kao refleks ženske moći, a ne novog razdvajanja, nove dominacije i manipulacije. Otuda, pravi izazov jeste da se znanje koje se konstruiše oko "mizoginije" odupre podelama, kompeticiji, dominaciji. Ovo je teško, ali u postmodernoj kulturi u kojoj se svi pomovi i inače dekonstruišu, rastaču i razlažu, sasvim je moguće. Moguće je "dekontaminirati" ovaj pojam različitim strategijama - humorom, zamenom uloga, samorazumevanjem, razumevanjem Drugog, na kraju - ljubavlju. Najopasnije bi bilo ostati na nivou dokaza i argumentacije koji bi siedili u suštini metod isključivanja, na čemu i počiva mizoginija. Jer, ne radi se o tome ko je više u pravu, već ko je više živ.

Zašto Srbija?

Iskustva "tranzicije", posle jedne dekade, pokazuju da su individualne putanje različitih zemalja veoma različite, kao i da se unutar jedne zemlje ona odvija kroz višeznačne i višesmerne procese (Georg-Heinrich, 1999). Postoji sve veća saglasnost na-učnika da je "tranzicija" zapravo jedno ime za mnoštvo preobražaja sa veoma različitom dinamikom i posledicama. Na nekom zamišljenom kontinuumu "tranzicije" Srbijaje i ekstrem i izuzetak. Ona je izuzetak zbog toga što je bila deo bivše Jugoslavije, koja je i sama po mnogo čemu bila izuzetak, zato što je "tranzicija" povezana sa ratovima pri čemu je srpski režim igrao odlučujuću ulogu i zato što je bila objekt NATO intervencije. Ona je ekstrem u smislu stepena razorenosti institucija, stvaranja institucionalne blokade,

žrtvovanja sopstvenog i tuđeg stanovništva, odnosno ukupne cene koju, u slučaju Srbije, jedna "pervertirana" "tranzicija" podrazumeva.

U toj i takvoj Srbiji devedesetih mizoginija postaje neka vrsta opšteg društvenog konsenzusa. Anti-feminizam je samo deo takve klime (Slapšak, 2000; Dojčinović-Nešić, 2000). Žestoki napadi na feministkinje koje su u suštini malobrojne i koje u javnosti imaju marginaini uticaj, imali su mnogo više simbolički smisao potvrđivanja "vernosti" patrijarhata koji je, kao i uvek u ratna vremena duboko uzdrman, nego njihovog "ućutkivanja". Činjenica da su se protiv femizma i/ili feministkinja izjasnili mnogi vodeći novinari sa tzv. demokratske scene potvrđuje koliko je učestvovanje u "lovu na veštice" imalo ritualni značaj. Feminizam je u Srbiji devedesetih bio medij inicijacije novog patrijarhata, a antifeminizam je u srpskom kontekstu devedesetih postao akt patriotizma. Mizoginija je bila ona teritorija na kojoj su se najlakše sretali čak i vatreni politički neprijatelji (Slapšak, 2000), ona je postala i neka vrsta "apolitične" revitalizacije tradicije, ali i deo svakodnevnih naracija i opšte prihvaćenih svakodnevnih praksi. Ona se lakše artikulisala u vaninstitucionalnom prostoru, nego u okviru institucija koje su još uvek bile regulisane u okviru komunističke "ideologije jednakosti" i koje su u realnosti veoma zavisile od ženskih resursa za sopstveno održanje. Ona je zavladała medijima, u kojima se nacionalo i transnacionalno bez problema susretalo u polju mizoginije. Na kraju, vrhunac mizoginije, nasilje nad ženama u ratu, jasno je pokazalo da se ne radi o "zadovoljenju" seksualnih potreba ratnika, pa čak ni samo o simboličkom osvajanju teritorije "neprijatelja" "osvajanjem" tela "njegove" žene, već da u neverovatnim varijetetima nasilja koje se u bivše jugoslovenskim ratovima odigralo, ima veoma mnogo autentične i intenzivne mržnje prema ženama (Nikolić-Ristanović, 2000ab; Blagojević, 2000b).

Nema nikakave sumnje da je jedna od ključnih feminističkih epistemoloških strategija upravo kontekstualizacija. Ne postoji znanje izvan prostornog i vremenskog konteksta, kao što ne postoje ni teorijski pojmovi izvan konteksta. Prihvatanje zapadnih teorija koje počivaju na iskustvu zapadnih kapitalističkih društava uvodi u našu realnost i mogućnost razumevanja i mogućnost obmane. Postoji opasnost da se olako identifikujemo, da lako prihvatimo objašnjenja, pojmove, definicije. Postoji opasnost, takođe, da ono što je pojavno slično mi vidimo i tumačimo uz pomoć tih teorija kao istovrsno. Upravo zato je kontekstualizacija neophodna da bi se shvatile razlike i različiti mehanizmi, koji čak i u savremenoj "globalnoj" "civilizaciji" čine da su odnosi među ženama i muškarcima ipak lokalno specifični. Međutim, isto onoliko koliko ima smisla mizoginiju staviti u kontekst, isto toliko ima smisla sam kontekst, tj. Srbiju devedesetih godina razumeti sa stanovišta mizoginije. Radi se, dakle, o dvosmernom odnosu u kojem je kontekstualizacija mizoginije neophodna za njenu analizu i "oživljavanje", a s druge, u kojoj sam kontekst sučeljen sa mizoginijom kao merom svojevrsne patologije može kritički da se preispita.

Tako, mizoginija predstavlja jedno od mogućih ogledala u kojima se "iskrivljena" realnost Srbije "ispravlja".

Mizoginija se u javnom životu u Srbiji devedesetih ispoijavala na mnogo načina: kroz jezik i u jeziku (Tešanović, 2000; Savić, 2000a; Antonijević, 2000; Mardešić, 2000a), u masovnoj kulturi (Šešić-Dragičević, 2000; Marić, 2000; Nikolić, 2000b, Blagojević, 2000e), u institucionalnim praksama (Jarić, 2000; Blagojević, 2000; Poznanović, 2000;

Stefanović, 2000), u svakodnevnom životu (Savić, 2000c; Mardešić, 2000c; Blagojević, Nastić, 2000). Ona je, jednom rečju, sastavljena iz mnoštva veoma različitih

KANJON PAKLENICE - POČETAK XX VEKA: DVE PLUS DVE

(iz dokumentacije Etnografskog muzeja, Beograd)

"parčića", različitog intenziteta i kvaliteta, koji sinergijom uspostavljaju sistem. Mizoginija je sistem jer, ma koliko protivrečne bile tvrdnje na kojima se zasniva, kao one dve tvrdnje Ota Vajningera na početku ovog teksta, sistem kao celina, sinergijom delova, nepogrešivo proiz-vodi efekte koji su na štetu žena, što ne isključuje činjenicu da su oni i sve više na štetu velike većine muškaraca. Mizoginija je u Srbiji devedesetih uspostavljena kao sistem i u javnoj i u privatnoj sferi, stvarajući novi kulturni kod, novi obrazac razumevanja odnosa između rodova, novu mapu moći, utičući na redistribuciju društvenih resursa i formirajući nove okvire rodnih identita.

Okosnicu sistema mizoginije čine dominacija nad ženama, eksploatacija ženskih resursa kroz nejednaku razmenu i ponižavanje žene, gotovo ritualno, kao jedne vrste Drugosti. Mizoginijom se postiže pacifikacija žena kao marginalne grupe, eliminacija ili smanjivanje kompeticije žena, kontrola žena, naročito njihove seksualnosti (što je, na primer, naročito vidljivo u asimetriji žargonskih izraza). Ne radi se, dakle, o apstraktnoj, neprofitnoj, neutilitarnoj mržnji. Naprotiv, radi se o tradicionalno utemeljenoj, a zatim novim društvenim silama obnovljenoj, svevladajućoj, sveprožimajućoj mržnji, nagrađujućoj mržnji, kao sistemu koji jasno proizvodi dobitke i gubitke za muškarce i za žene, kao kolektivitete, ali i na individualnom nivou upravo kroz pripadnost tim kolektivitetima. Radi se, takode, i o mržnji kao fantazmu o muškoj moći, tačnije premoći, koja je u realnosti društvenog života Srbije devedesetih u suštini izgubljena. Mizoginija, dakle, može biti sistem, iako nužno ne izvire iz sistema, već iz društvenog haosa, i ona, paradokslano, kao i nacionalizam, može biti čak jedna od osa novog strukturiranja.

U realnosti odnosa između muškaraca i žena u Srbiji devedesetih dominira model "samo-žrtvujućeg mikro-matrijarhata" (Blagojević, 1997), u kojem žene nesumnjivo preuzimaju

dominaciju u privatnoj sferi, čemu pogoduje "ekonomija preživljavanja". S druge strane, u javnoj sferi, muške uloge su potpuno "ispražnjene" od svog sadržaja - muškarci nemaju ni ekonomsku, ni političku moć. Patrijarahat u suštini funkcioniše na nivou ideologije sa Velikim ocem Nacije, na vrhu, a ne kao realnost svakidašnjeg života. Postepeno zatvaranje svih kanala normalne egzistencije, i potpuno prebacivanje mogućnosti preživljavanja u podzemne kanale neformalne ekonomije i kriminala, učinilo je mnoge muškarce nesposobnima da zarađuju čak i za minimalne potrebe preživljavanja. Nagla deprofesionalizacija više je pogodila muškarce nego žene, a prisilna mobilizacija stavila ih je u ulogu pukih objekata koji više ne upravljaju svojim životima. Porast neformalne ekonomije, u onom delu u kojem ona nije izrazito vezana za kriminal, takođe postaje ženski domen; naturalna proizvodnja (uglavnom hrane), kao i naturalna razmena dobara zavise od ženskih resursa i ženskih mreža za preživljavanje (Milić, 1994 ; Blagojević, 1999a,b). Novi sektor usluga, formalni i neformalni, takođe je više otvoren za žene, nova tehnologija je "women-friendly", pa su žene vrlo jaka konkurencija muškarcima na tržištu radne snage. Određeni oblici prostitucije kao što je "sponzorisavanje", predstavljaju nove strategije mladih žena, još uvek nedovoljno raširene među muškarcima. Intenzivni brain-drain, naročito pojačan zbog straha od mobilizacije izazvao je ozbiljne poremećaje polne strukture, što je povećalo mogućnosti žena da dođu do istaknutih položaja koji su im ranije bili manje dostupni (na primer, još od kraja osamdesetih, a naročito u devedesetim postoji intenzivna feminizacija Univerziteta). Muškarci pokazuju sve znake opšte neprilagođenosti i više od žena koriste autodestruktivne strategije povlačenja, kao što su droga i alkohol. Na kraju, kako pokazuju podaci za mnoge postkomunističke zemlje, a za Srbiju se to takođe može s puno razloga pretpostaviti (tačni podaci nedostaju do novog popisa, 2001), njihovo srednje očekivano trajanje života je više skraćeno nego što je to slučaj sa ženama, kod kojih je i inače bilo niže na početku devedesetih (oko 5 godina). U devedesetim inače deteriorirani muški rodni identitet u Srbiji dostiže potpuni fijasko, on jednostavno nema oko čega da se centriraju. U takvom vakuumu mizoginija postaje fantazam o moći koje zapravo nema.

U srpskom kontekstu se jasno pokazuje da je dominantna ideološka feminsitička tvrdnja, proizvedena na Zapadu i onda "uvezena", da su "žene najveće žrtve tranzicije" jednostavno problematična. Ona koristi potpuno neprimerene indikatore, ako ih uopšte koristi. Može se, naravno, tvrditi da su žene ponele najveće breme desetogodišnje kataklizme, upravo zato što su na mikro nivou svojom hiperaktivnošću omogućile preživljavanje najbližih. Ali, i inače s obzirom na to da je krug gubitnika izuzetno veliki, tvrdnje o tome ko je veća, a ko je manja žrtva su na granici neukusa, nemoralna i manipulacije. Važno je, međutim, shvatiti da u postkomunizmu klasični indikatori kao što je zaposlenost žena, tj njihovo učestvovanje u donošenju političkih odluka, odnosno zastupljenost žena na različitim nivoima političkog odlučivanja ne funkcionišu tako jednostavno, ako uopšte funkcionišu (Blagojević, 1999). Čak je i porast nasilja prema ženama, kao jedan od nesumnjivih trendova u postkomunizmu, a u Srbiji posebno zbog obračuna mafije, nešto što treba sagledati u svetlu opšteg porasta nasilja. Vrhunac nasilja jednog "poludelog patrijarahata", kakav je srpski oficijelni patrijarahat devedesetih, jeste ipak "guranje" muškaraca u rat, odnosno nasilna mobilizacija. (Rat na Ko-sovu i NATO bombardovanje Savezne Republike Jugoslavije su u punom svetlu pokazali da u ekstremnim slučajevima postaje degutantno licitirati žrtve po bilo kojem osnovu: etničkom, generacijskom, rodnom...)

U situaciji nestabilnih identiteta sasvim karakterističnoj za period tranzicije u kojoj je konvertizam zapravo češći od stabilnog identiteta, žene su regresirale na uloge iz

tradicionalne kulture, pre svega na ulogu majke. Muškarci nisu mogli tako jednostavno da se "vrate nazad", jer je cena bila isuviše visoka, morali bi da postanu ratnici, čemu se velika većina, naročito urbanog dela populacije senzibilizovnog u sasvim drugoj vrsti kulturnog konteksta sedamdesetih i osamdesetih godina, jako odupirala. Čak i manje rigidna muška uloga koja je počela da se kristališe sedamdesetih i osamdesetih godina bila je previše "kruta" za izmenjene uslove devedesetih. Rezultati iz različitih istraživanja pokazuju da su muškraci u suštini "blokirani" svojom ulogom, koja se ispostavlja kao mnogo rigidnija, pa oni ne reaguju ni na promene u privatnoj sferi ni na podsticaje tržišta podjednako fleksibilno kao žene. Izbeglice muškarci, na primer, nisu prihvatili poslove koji su bili "ispod" njihovog statusa, dok su žene to činile (Nikolić-Ristanović, 1997). Žene su socijalizovane za poniženje pa im to, paradoksalno, omogućuje veću fleksibilnost.

Sa stanovišta tradicionalne kulture, Srbija takođe ima specifičnosti koje valja ispitivati, upravo da bi se sprovedla "kritika mentaliteta" (Slapšak, 2000). Za srpsku tradicionalnu kulturu nije karakterističan samo izrazito nepovoljan položaj žena, već veoma visok stepen eksploatacije ženskih resursa (energije, vremena, zdravlja, sposobnosti...), što je rezultiralo u ideologiji "žrtvovanja" kao jedinom legitimnom izboru koji žena može da načini. Između žene koja se "žrtvuje" i "žrtvovanja" za naciju, opet, postoji jasna i nedvosmislena veza. U suštini, sklona sam da verujem da je upravo patrijarhalna matrica definisana preko žrtvovanja žena omogućila prihvatanje "žrtvovanja" za domovinu. Muško žrtvovanje za domovinu je neka vrsta ravnoteže za žensko žrtvovanje u svakodnevnom životu. Međutim žrtvovanje žena nije po-drazumevalo, niti podrazumeva, nedostatak kontrole nad sopstvenim životom, već pre specifično uživanje u transcendentalnom iskustvu, koje je utoliko više emotivno nagrađujuće ukoliko je realnost siromašnija i tegobnija. Žrtvovanje žena, dakle, nije proizlazilo iz slabosti, nesposobnosti, neukosti, već upravo iz snage da se izvrši izbor u korist žrtvovanja. Otud je, paradoksalno, žrtvovanje žena bilo podjednako čin njihove subjektivizacije kao i njihove objektivizacije. Paradoks ove situacije je da su na nivou svakodnevnog života žene upravo žrtvovanjem kao jednotn vrstom tipične ženske prakse proizvodile svoj subjektivitet. Žrtvovanje muškaraca za Domovinu može tako biti isčitano i kao jedna vrsta specifično muške strategije traganja za "istopljenim" subjektivitetom.

U Srbiji devedesetih se događa ono što se događa i u mnogim drugim post-komunističkim zemljama, a to je vezivanje nacionalizma sa mizoginijom. Nacionalizam koji se najčešće artikuliše kao anti-komunizam lako se povezuje s mizoginičnom argumentacijom na više nivoa. Onaj najdublji je svakako nivo isključivanja Drugog, različitog, pri čemu je matrica identična i u nacionalizmu i u mizoginiji. Sama ideja o Drugosti počiva na hijerarhiji između polova. Kako kaže Rada Iveković: "U binarnim modelima koji već notorno potkrepljuju i u potpunosti preplavljaju zapadni, modernizacijom globalizirani način mišljenja, par muško-žensko služi kao opći uzor za modeliranje svih ostalih razlika, pa tako i raziike subjekt-drugo (Iveković, 1997). U Srbiji je novi val mizoginije započeo upravo onda kada su žene počele da bivaju okrivljavane za niske stope nataliteta. Žensko telo dobilo je status "etničke teritorije", žene su pretvorene u "mašine za rađanje" i na njih je svaljeno breme odgovornosti za nizak natalitet, moralno propa-danje, maloletničku delinkvenciju. Žene su u javnom diskursu bile nazivane "sebičnim", "neodgovornim", "egocentričnim". Nikakva racionalna argumentacija, čak ni čvrsti naučni dokazi nisu uspevali da javnu raspravu o niskom natalitetu "okrenu" na drugu stranu, tamo gde zapravo leži pravi problem - u veoma niskom životnom standardu, potpunoj

bezperspektivnosti, lošim partnerskim odnosima, itd. Žene su sasvim eksplicitno prozivane na odgovornost zbog "veličine nacije", a abortusi su se u javnim raspravama nazivali "izgubljenim srpskim vojnicima", Abortus je dobio od strane Srpske pravoslavne crkve status "čedomorstva", a žene koje su ga imale, samim tim su postale "decoubice", da bi, na kraju, ove godine one bile isključene iz Srpske crkve, na osnovu odluke Sinoda Srpske pravoslavne crkve. Kada javna rasprava dođe do ovog nivoa i kada se završi ovako kako se završila, postaje sasvim jasno da mizoginija dostiže tačku u javnom diskursu u kojoj postaje legitimna, normalna, pa čak i blagosiljana. Shematizam veze između nacionalizma i mizoginije preko ideja o zabrani abortusa je gotovo komično jednostavan. Međutim, upravo u tome leži delotvornost i populistička prijemčivost pomenutih ideja.

Proizvodnja mizoginije

Ne može se, nažalost, reći da se mizoginija smanjuje. Naprotiv iza sloja zabrana protiv diskriminacije izraženog u zakonodavstvu i iza "politicaly correct" pravila ponašanja i na njima zasnovanih novih običaja, veoma lako se aktiviraju stari modeli.

Mnogi internet sajtovi, naročito pornografski, su najbolji dokaz postojanosti arhetipske mizoginije. Izbačena kroz jedna vrata ušunjava se kroz druga. Mizoginija se ne smanjuje, ali ona se menja, postaje, kao uostalom i sve druge represivne sile u postmodernoj civilizaciji, svesuptilnija, sve teže prepoznatljiva, sve rastočelija i neuhvatljivija, sve više usmerena na podsvest, sve "lukavija".

Dovedena do krajnosti, kao što je slučaj sa Vajningerovim iskazom "Muško i žensko - Nešto i Ništa", mizoginija dostiže nivo apsurdna koji samog sebe ukida. Međutim, ono što je ključni mehanizam proizvodnje mizoginije nije jednostavno "ukidanje" žena, već ambivalentnost prema njima, što je naročito vidljivo na nivou tradicionalne kulture (Radulović, 2000), ali i judeo-hrišćanske kulture uopšte. Ili, kako to Vajninger kaže, "Svako za sebe stvara ženu, a možda i dve: jednu kurvu i jednu majku" (Vajninger, 1990). Na teritoriji između ovih ekstrema, straha i privlačenja, prezira i obožavanja, zaštite i eksploatacije, uspostavlja se mizoginija.

Mizoginične komponente tradicionalne kulture, međutim, bivaju aktivirane, reciklirane i obnovljene, onda kada postoje dovoljno jaki podsticaji da se to učini. To se u Srbiji desilo upravo devedesetih. Postoje dva klasična teorijska objašnjenja za odnos dominantne (muškarci) i marginalne grupe (žene) koja bi se sasvim sigurno mogla primeniti i na slučaj Srbije devedesetih. Prva je teorija o "žrtvenom jagnjetu" koja tvrdi da u slučajevima opšte krize, usled "smanjenog kolača" a pojačane konkurencije, postoji potreba da se identifikuje "krivac" koji se onda pronalazi među pripadnicima marginalne grupe. Ova vrsta objašnjenja može da se primeni na sve marginalce: etničke, rasne, verske, pa i na žene. Ekonomske krize u načelu pojačavaju konkurenciju između muškaraca i žena na tržištu radne snage i po pravilu provociraju stvaranje društvene klime u kojoj vlada ideologija "povratka žena u kuće". U Srbiji su javne debate o niskom natalitetu upravo igrale tu ulogu. Ova vrsta objašnjenja je bila veoma ubedljiva praktično sve do uvođenja novih tehnologija i zakoračivanja u postindustrijsko društvo u kojem sektor usluga kao tipično ženski sektor na neki način štiti žene. Drugo objašnjenje, koje je takođe u velikoj meri validno, vezano je za

ideologiju "okrivljavanja žrtve". Osnovna tvrdnja u ovom objašnjenju je da se žrtva okrivljuje za ono za šta ona nije odgovorna, jer je već proizvedena u žrtvu nepovoljnim društvenim okolnostima. Biti marginalac je u izvesnom smislu samo-ostvarujuće proročanstvo, jer su društvene institucije tako uspostavljene da stalno iznova proizvode marginalnost. Na primeru žena je to veoma lako dokazati: od porodice, preko škole, vršnjačkih grupa, medija, tržišta rada, profesionalnih organizacija, pa sve do politike, postoji "sistemska inhibicija" koja zene jednostavno stalno iznova marginalizuje.

Iako su ova dva moguća objašnjenja u velikoj meri upotrebljiva i komplementarna, sklona sam da verujem da postoji veći broj različitih komponenti koje se mogu uključiti u neko složeno objašnjenje, koje nikad neće biti potpuno zaokruženo, zbog toga što je mizoginija još uvek kao društvena pojava tako raširena i vitalna. Tako, na primer, novi val mizoginije nesumnjivo rezultira i iz neuspeha da se institucionalnom jednakošću omogući stvarna jednakost muškaraca i žena u javnom i privatnom prostoru. Ovo je univerzalna pravilnost, koja postoji i na Zapadu i u postkomunističkim zemljama. Uspostavljanje institucionalne jednakosti, koja je regulisana raznim zakonskim rešenjima, pokazuje nekoliko evidentnih slabosti: (1) uspostavljanje jednakosti odvija se sporo, naročito tamo gde je koncentrisana politička i/ili ekonomska moć; (2) čak i tamo gde ne postoji otvorena diskriminacija žena, postoje oblici "suptilne diskriminacije"; (3) ulazak žena u neka područja ili neke institucije po pravilu korespondira sa padom značaja tih institucija, pa tako žene često vode unapred izgubijenu bitku; (4) i najvažnije, institucije su i same u procesu intenzivnog transformisanja, u izvesnom smislu razlaganja pod uticajem novih tehnologija, uspostavljanja novih političkih i ekonomskih entiteta, pa je sama institucionalna jednakost nešto što nikako ne "pokriva" problem jednakosti, u celini, već verovatno njen sve manji deo. U postkomunističkom svetu u kome su institucije manje ili više destruirane i neretko prazne forme, ovaj problem postaje još uočljiviji. Moć se u postindustrijskom svetu artikuliše u vaninstitucionalnom prostoru, čemu pogoduju nove tehnologije i različiti "transnacionalni" entiteti, od multinacionalnih kompanija, preko Interneta, do mafije.

Ipak, u postindustrijskom društvu postaje važnije odgovarati na pitanje "kako?", nego "zašto?". Zašto je u suštini metafizičko pitanje i treba ga izbegavati, a odgovori na njega, pogotovo ako su isključivi, samo zamagljuju složenost i realnost problema. Dakle, kako se proizvodi mizoginija?

Ona se proizvodi sistemom diskursa i praksi, koje su vezane kako za javni prostor, tako i za onaj privatni, pa i najintimniji. Na primer, činjenica da su žene u Srbiji decenijama prihvatale abortus kao najbolje rešenje za regulisanje vlastitog fertiliteta, i to u uslovima kada su i stručni saveti i kontracepcijska sredstva bili lako dostupna, i da to prihvatanje nije, kako su istraživanja pokazala, zavišilo ni od kakve očekivane društvene karakteristike (obrazovanje, urbanost, starost, bračno stanje - Rašević,), u stvari mnogo govori o mizoginiji i njenoj internalizaciji. Prihvatajući "iracionalan", i po sopstveno zdravlje opasan metod, žene su zapravo potvrđivale "mušku plodnost", čime su primenjivale jednu od strategija jačanja muškog ega, koji je u uslovima komunizma, a naročito postkomunizma veoma oslabljen. U neformalnim ženskim grupama sasvim je uobičajena tvrdnja da su "muškarci kao deca", čime se racionalizuje očigledno asimetrična distribucija privatne moći, ali i odgovornosti. Ova asimetričnost usko je povezana sa činjenicom da je porodični život u Srbiji sedamdesetih i osamdesetih godina bio centriran oko roditeljstva, a ne oko partnerstva (Milić, 1994).

Na nivou svakodnevnih praksi, sasvim je jasno da je ovakva dugotrajna asimetrija u privatnoj sferi morala da proizvodi jednu vrstu javnog, ritualnog mačizma. Mačizam je veoma raširen fenomen u postkomunističkom svetu uopšte, koji karikaturalno naglašavajući rnušku snagu i moć, pokušava da u suštini uspostavi ravnotežu. Naravno, ovo je pogrešan odgovor na pravi problem, i u suštini je samo dobar simptom "bolesnog stanja" u heteroseksualnim odnosima, koje je posledica deteoriranog društvenog okruženja, i pre svega veoma visokog stepena nesigurnosti koji osećaju i žene i muškarci, ali koriste različite strategije odbrane.

Druga vrsta mizogoničnog odgovora na problem objektivnog omoćavanja žena, kako u privatnoj, tako i u javnoj sferi, je potreba za uspostavljanjem kontrole nad ženama. Možda je najbolji primer takve strategije film "Osam i po nedelja", u kojem je kontrola nad ženom dovedena do ekstrema od strane gotovo savršenog muškog partnera. Ova strategija kontrole žene kao Drugosti, jako dobro korespondira sa inače razvijenom ideologijom samokontrole, samood-govornosti i samoproizvođenja, na čemu se zasniva veoma veliki deo savremene potrošačke civilizacije (Mardešić, 2000b), a i čime se odgovornost za vlastitu dobrobit u uslovima nemilosrdne konkurencije na tržištu, sasvim nepravedno, prebacuje na individuu. Muškarac s kraja dvadesetog veka više nije zavisao od žene za dnevno obnavljanje (hrana, stan), on nije ni emotivno ni seksualno zavisao, on nije nužno opsednut potomstvom, niti svoju moć gradi na fizičkoj snazi ili ekonomskoj moći (novi mačo muškarci u postkomunizmu), već na kontroli, na kontroli zadovoljstva svoje partnerke i na svom zadovoljstvu koje ima od kontrole njenog zadovoljstva. Naravno, moguća je i obrnuta podela uloga, ali u suštini nije važno kog je roda onaj koji je nosilac apsolutne kontrole, ono što je bitno to je da je ovakav model heteroseksualnih odnosa moguć upravo zato što počiva na mizoginiji, i upravo zato što ne postoje adekvatna razmena i balans među partnerima, i što je najvažnije, zato što je u tehnološkoj, potrošačkoj civilizaciji jednostavno ukinuta spontanost.

Jedan od moćnih mehanizma obnavljanja mizoginije je samomržnja žena. Samomržnja je fenomen koji je karakterističan za sve marginalce - sasvim jednostavno, dominantni sistem vrednosti bio bi neodrživ ako ga marginalci ne bi podržavali i sami, verujući u njega. U savremenom svetu samomržnja žena je najdirektnije povezana sa industrijom lepote. Ono što je osamdesetih godina gotovo bilo potpuno nepoznato u komunističkim zemljama, bolesti kao što su bulimija, anoreksija, opsednutost dijetama, širi se kao epidemija u novim uslovima devedesetih. Paradoksalno, na prvi pogled, izrazit pad standarda u Srbiji korespondirao je sa sve većim brojem "kuća lepote". Iako se ovo može tumačiti i kao neka vrsta strategije odbrane, pa i kao deo širenja industrije seksa, činjenica je da se radi o kvalitativnoj promeni. Ženska lepota je sa uvođenjem tržišta dobila jasnu tržišnu vrednost i rad na lepoti ("beauty work") je postao obavezni deo strategije opstanka.

Samomržnja žena se proizvodi tako što su žene najčešće izložene protivrečnim i nemogućim zahtevima. Iako je još u komunizmu bilo evidentno da žena mora da bude "super žena" da bi nekako razrešila konflikt uloga, u postkomunizmu ovaj problem je još izraženiji upravo zato što je pojačana konkurencija i na tržištu rada i na "bračnom tržištu", i to naročito između starijih i mladih žena. Mit o "idealnoj ženi" koji još uvek ima veoma veliku zastupljenost u masovnoj kulturi, naročito na filmu, takode je u biti mizoginičan jer stvara osnovu za isključivanje i omalovažavanje svih drugih žena koje nisu "idealne", i stavlja žene pod pritisak dostizanja ideala koji u suštini nikada ne mogu da dostignu. Na neadovoljstvu sobom i na nesigurnosti žena, na njihovoj samomržnji, bujaju industrije kozmetike, "fitness-a", mode...

Kako kaže Joan Smith, "Muškarci se od malena uče da su žene inferiorne, a onda se čitav život upinju da u to veruju suprotno dokazima kojima su okruženi". Problem mizoginije je, dakle, što se ona javlja upravo u neinteligibilnom prostoru koji postoji između uverenja i "dokaza". Uverenje, u slučaju mizoginije prethodi dokazu, pa dokaz treba po svaku cenu nabaviti, izmisliti, iskonstruisati, reklamirati, objaviti... Zato se koriste mitovi, predrasude, stereotipi. Jačina ovih napora da se "dokaze" ženska inferiornost upravo je proporcionalna njihovoj apsurdnosti.

Strategije

Postoje mnogobrojne i individualne i kolektivne strategije odupiranja mizoginiji.

Na nivou svakidašnjeg života strategije često i nisu jasno osmišljene, već se sastoje od spontanog pronalaženja nekog međuprostora koji pruža mogućnost za subverziju i subjektivizaciju (Marić, 2000). Veliki deo žena, kao i dosad, individualnu strategiju gradió je na privatnom omoćavanju.

Žene mogu izabrati i put samozavaravanja i različitih kompromisa da bi svoj život učinile jednostavnijim. Ali kompromisi i hipokrizija imaju cenu koju sve žene ne žele da prihvate. Sa stanovišta individualnog života javno odupiranje mizoginiji u mizoginičnom društvenom i kulturnom kontekstu najčešće predstavlja bitku koju je teško dobiti, utoliko više ukoliko postoji čitav niz sila koje je ojačavaju i reprodukuju. Nemogućnost da se feminizam u postkapitalističkim zemljama značajnije proširi proizilazi upravo otud što žene pretežno usmeravaju svoju energiju, ne na kolektivne strategije odupiranja i prilagodavanja, već na individualne, i što se ove dve strategije, neretko, međusobno isključuju.

Potrebna su potpuno nova sočiva da bi se čitav sistem ženskog odupiranja, snalaženja, vladanja, upravljanja, učinio vidljivim. Nabrojaću neke od manje i više "tipično ženskih" strategija, individualnih i kolektivnih:

- uzimanje resursa od muškaraca (brak, prostitucija) i manipulacija muškarcima (seksualnošću, učenama "spletkama", "ogovaranjima", kao neformalnom moći žena) (Mardešić, 2000c; Radulović, 2000)
- korišćenje nadređenih muškaraca za individualno profesionalno napredovanje
- političko organizovanje
- razvoj vlastitih resursa (obrazovanje, znanje, veštine, veze)
- umrežavanje, korišćenje novih tehnoloških mogućnosti)
- menjanje institucionalnih praksi
- stvaranje ženskih mreža
- povlačenje (Tešanović, 2000)
- povlačenje u ženska geta
- ćutanje (film "Piano")
- pobuna (Perović, 2000; Savić, 2000b)
- samoironija (Mršević, 2000e)
- "coming out" (Mršević, 2000d)
- stvaranje (Stojanović, 2000)
- iščitavanje tradicije u vlastitu korist (Vidović, 2000; Radulović, 2000)

- itd.itd,

Ali, koja je intelektualna strategija za odupiranje mizoginji? Kako izbeći dihotomije i hijerarhije koje su sastavni deo intelektualne aparature na koju smo naučene, koju koristimo? Kako kaže, Jelena Batinić: "Moja majka nije filozof i zato je nepobeđiva". Odgovor ne leži, možda, u boljoj argumentaciji u kojoj ima više "dokaza", već u mišljenju iz perspektive celine i novog balansa, možda čak ne ni mišljenju. Možda je rešenje s one strane mišljenja... Jer, kako kaže Jelena Batinić, "shvatila sam da me moje NE guši." Feminizam se u velikoj meri pretvorio u NE koje u suštini samo ojačava, samo daje dodatnu energiju sistemu kome se suprotstavlja. Negacija uslovljava stalno bavljenje tim sistemom, stalno odupiranje, upoznavanje tog sistema da bi mu se oduprlo, i na kraju upravo kroz sve te prakse odupiranja događa se usisavanje u taj isti sistem. Ja ne verujem da će odgovori doći iz teorije, pre mislim da će teorija proizaći iz nekih svakodnevnih praksi odupiranja koje se sastoje iz akomodacije i autonomije, a nadalje iz spontanosti i neposrednosti.

Žena kao metafora

Mizoginija se sve više povlači izvan objekta (žene), ona je sve manje opipljiva i sve teže je dokazati je. Rastakanje smisla ostavlja samo neprijatne asocijacije i osećanje nelagodnosti. Od-vajanje od realnog i opipljivog sveta, od dodira, mirisa, ukusa, uranjanje u tehnološku realnost u kojoj postoji tiranija vizuelnog, dekonstruiše i samu mizoginiju. Mizoginija s kraja veka je pre svega sadržana u navikavanju na nasilje ("Strah podaje filmove", J. Smith) i u navikavanju na nesigurnost. Žene su samo više izložene i prijemčivije, ali one više sigurno nisu jedine žrtve. Suština je da se "mizoginija" pretvara u jednu gotovo apstraktnu, klizajuću, nejasnu, čak i neinteligibilnu poruku, čija moć leži upravo u njenoj relevantnosti (jer određivanje prema stvarima polnosti, rodnosti, seksa, identiteta - predstavlja esencijalno važno područje za svaku individuu) i njenoj ambivalentnosti. Ona tako postaje paradigma odnosa prema Drugosti, ne samo u smislu hijerarhije i antagonizma, već Drugosti u smislu konačnog neprihvatanja, konačnog odbacivanja, što u krajnjoj liniji vodi potpunom narcizmu i samodovoljnosti. "Žene nemaju koga više da vole", kaže Jasmina Tešanović u ovoj knjizi. Ali i transformacija žena je već nastupila. Neke nove žene koje više ne žele da vole šetaju ulicama, pojavljuju se na ekranima. One nisu samo androgine, već su i samodovoljne (Mardešić, 2000b; Tomić, 2000b).

Sasvim shematski, moglo bi se reći da postoje tri oblika mizoginije koji odgovaraju trima različitim istorijskim vremenima: premoderna mizoginija, moderna mizoginija i postmoderna mizoginija. One nisu odvojene vremenski, jer one u suštini mogu koegzistirati, ali njihova različitost proizilazi iz različitih vrsta uzroka i dobitaka i gubitaka koje proizvodi. Tako bi premoderna mizoginija bila ona koja pre svega počiva na eksploataciji ženskih resursa i nasilju, moderna ona koja se odvija putem institucionalne diskriminacije žena, što, naravno, ne isključuje koegzistenciju sa prethodnom, a postmoderna ona u kojoj se mizoginija transformiše u jednu sveobuhvatajuću metaforu o nemogućnosti da se Drugost voli, odnosno koja postaje potpuno zaokruženi narcistički fanatazam o samodovoljnosti. Mizoginija je samo matrica na kojoj se uči samodovoljnost da bi se pobešlo od straha i od nesigurnosti.

U tom smislu, mizoginija više nije jednostavno mržnja prema ženama. Ona je nesposobnost da se Drugost voli, ona je potpuno zaokruženi narcizam. Androgenost koja je još osamdesetih izgledala kao mogućnost, u smislu približavanja protivrečnosti, transedencije suprotnosti, pervertirala je devedesetih u samodovoljnost. Ono što je ugroženo više nije ni ženskost, ni

muškost, već razmena između ženskosti i muškosti, koja počiva na različitosti. Različitost se i sama gubi, i vizuelno, i realno, kroz nova zanimanja koja više definitivno nisu "muška ili ženska". Tržišna logika slama podele, pa je industrija kozmetike uveliko orijentisana na muškarce. Egzibicionizam prestaje da bude privilegija žena. Muškarci su sve više "objekti" na isti onaj način na koji su se žene žalile da su "objekti". Ono što je novo to je da "objekti" znaju da su subjekti u zavođenju, a da "subjekti" rado dopuštaju da budu "objekti". Jer čini se, u "novom ljubavnom neredu", nema gubitnika ... Ali, da li ima dobitnika?

Post Scriptum

Gde je linija moje odbrane?

U tome da nema linije i da nema odbrane.

Ili, kako to kaže Jelena Batinić na kraju ove knjige:

"Kad budem smela da uronim u sebe, kada se usudim da volim, da volim sve, i ovaj nekrofilni svet, i bube, da ljubim uprkos, a ne zbog (jer ako ne ljubim svet onakvog kakav je, onda postavljam uslove i ne ljubim uopšte), kada ja budem hrabra da budem ja, a ne NEGACIJA onoga što me prisiljavaju da budem, tek onda ću kroz dodeljen mi kavez proticati kao vođa kao vazduh, kaveza će biti ali mi neće on davati oblik, biću u njemu i neću biti, onda papiri ne menjaju ništa, ako ih ima i ako ih nema - to prestaje da bude bitno. Iscuriću iz svog nekrofila i krenuti na Putovanje."

Literatura

Antonijević, D. (2000): "*Kako shvatiti ženski pol: žargonski izrazi o ženi*", u ovoj knjizi

Batinić, J. (2000): "*Nekrofilija*", u ovoj knjizi

Blagojević, M. (1997): "*Svakodnevnica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost*", u: Bolčić, S. (ed.) *Društvene promene i svakodnevni život. Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF

Blagojević, M. (1999a): "*Gender and Survival: Serbia in the 1990s*", in: A. Peto & B. Rasky (ed.): *Construction & Reconstruction: Women, Family and Politics in Central Europe*, OSI, CEU, Budapest i

Blagojević, M. (1999b): "*Institutions in Serbia: From Collapse to What?*", in: Heinrich H-G. (ed.): *Institution Building in the New Democracies: Studies in Post-Post Communism*, Budapest: Collegium Budapest

Blagojević, M. (2000a): "*Nevidljivo telo i moćna bestelesnost: mediji u Srbiji devedesetih*", u: Arsić B. (ed.): *Žene, slike, izmišljaji*, Beograd: Centar za ženske studije

Blagojević, M. (2000b): "*Preface*", in: Vesna Nikoiić-Ristanović: *Women, Violence and War*, Budapest: CEU Press

Blagojević, M. (2000c): "*Patriotizam i mizoginija: mit o srpskoj muškosti*", u ovoj knjizi

Blagojević, M. (2000d): "*Duhovitoje biti žena: seksizam u protestima 96/97*", u ovoj knjizi

Blagojević, M. (2000e): "*Nešto sasvito bezlično: ljubav na filmu kao život bez ljubavi*", u ovoj knjizi

Blagojević, M. (2000f): "*Diskriminacija: neplaćeno, potplaćeno, potcenjeno*", u ovoj knjizi

- Blagojević, M. (2000g): "Brinem, dakle postojim: dekonstrukcija ženske brige", u ovoj knjizi
- Blagojević, M. (2000h): „Različitost koja boli: društvene determinante životnih kriza kod žena“, u ovoj knjizi
- Bogdanović, M., (2000): „Mitovi koji podržavaju nasilje“, u ovoj knjizi
- Chodorow, N., (1978): *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*, Berkley: University of California
- Cool, D.(1993): *Women in Political Theory, From Misogyny to Contemporary Feminism*
- Clack, B. (ed.) (1999): *Misogyny in the Western Philosophical Tradition*, London, Routledge
- Dinnerstein, D. (1976): *The Mermaid and the Minotaur: Sexual Arrangments and Human Malaise*, New York: Harper & Row
- Dojčinović-Nešić, B. (2000): „Feminizam: predrasude, stereotipi i negativni stavovi“, u ovoj knjizi
- Dragičević-Šešić, M. (2000): „Mizoginija u obrascima masovne kulture“ , u ovoj knjizi
- Đurić, D. (2000): „Mapa poezije i nevidljivost pesnikinja“, u ovoj knjizi
- Dworkin, A. (1974): *Women Hating*, New York: Dutton
- Fetterly, L. (1978): *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction*, Bloomington: Indiana University Press
- Iveković, R. (1997): *Žene, politika, mir“ u Žene i politika mira: prilozi ženskoj kulturi otpora*, Zagreb: Centar za ženske studije
- Jarić, I.(2000): „Škola“, u ovoj knjizi
- MacKinnon, K. (1990): *Misogyny in the Movies: The De Palma Question*, University of Delaware
- Marić, R. (2000): „Devojke u podkulturama“, u ovoj knjizi
- Mardešić, I. (2000a): „Mizoginija u primorskim čakavskim i čakavskim dijalektima srpsko-hrvatskog jezika“, u ovoj knjizi
- Mardešić, I. (2000b): „Ženske bolesti“, u ovoj knjizi
- Mardešić, I (2000c): „Ženi i moru ne treba virovat: život mediteranske žene“, u ovoj knjizi
- Milić, A. (1994): *Žene, politika, porodica*, Institut za političke studije, Beograd
- Mršević, Z.(2000a): „Mizoginija u univerzitetskom udžbeniku: jedna žena – pola svedoka“, u ovoj knjizi
- Mršević, Z. (2000b): „Žene i sport: ugrožena ženstvenost?“, u ovoj knjizi
- Mršević, Z.(2000c): „Mitovi o incestu: proizvod društvene mizoginije“, u ovoj knjizi
- Mršević, Z. (2000d): „Coming Out: strategija identiteta“, u ovoj knjizi
- Mršević, Z. (2000e): „Samoironija: feministički vic“, u ovoj knjizi
- Nastić, R. (2000): „Goropadnica: lik iz komedije“, u ovoj knjizi
- Nikolić, L. (2000a): „Institucija vlasti muža: istorijsko-pravni aspekti“, u ovoj knjizi
- Nikolić, L.(2000b): „Mitovi ženskosti i muškosti na filmu: Arijadna i tezej“, u ovoj knjizi
- Nikolić-Ristanović, V. (1997): „Aktuelno stanje prava žena izbeglica u Srbiji“, u: „Pravni položaj izbeglica i proces integracije“, Beograd, Fond Demokratski Centar

- Nikolić-Ristanović, V.(2000a):“Nasilje nad ženama: dom kao ratište“, u ovoj knjizi
 Nikolić-Ristanović, V.(2000b):“Nasilje nad ženama u ratu: etničke teritorije“, u ovoj knjizi
- Poznanović, B.(2000): „Žene u pravoslavlju“, u ovoj knjizi
- Perović, V.(2000): „Ema Goldman kao inspiracija 2000-te“, u ovoj knjizi
- Rašević, M.(2994): „Ka razumevanju abortusa u Srbiji“, Beograd, IDN, CDI
- Rich, A. (1986): Blood, Bread and Poetry, New York: Norton.
- Radulović, L. (2000): „Nečista i neformalno moćna: sakralni aspekt ambivalentnog odnosa prema ženi u tradicijskoj kulturi Srba“, u ovoj knjizi
- Russel, D. (1998): Dangerous Relationships: Pornography, Misogyny and Rape, London: Sage Publications
- Savić, S.(2000a): „Seksizam u jeziku: politika omalovažavanja“, u ovoj knjizi
- Savić, S.(2000b): „Isidora (1878-1929)“, u ovoj knjizi
- Savić, S. (2000c): „Spomenar“ u ovoj knjizi
- Slapšak, S.(2000): „Žensko telo u jugoslovenskom filmu: status žene, paradigma feminizma“, u Arsić, B.: (ed.): Žene, slike, izmišljaju, Beograd: Centar za ženske studije
- Smith, J. (1996): Misogynies, Vintage, London
- Stefanović, I.(2000): „Žene u zatvoru“, u ovoj knjizi
- Stojanović, S. (2000): „Istorijska i privatna mizoginija: sofisticiraniji metodi (1405-1997)“, u ovoj knjizi
- Tešanović, J.(2000): „Rečnik mizoginije“, u ovoj knjizi
- Tomić, Z. (2000a): „Muška kultura i totalitarna svest“, u ovoj knjizi
- Tomić, Z. (2000b): „Muška kultura kao homoseksualna utopija. Svet bez žena?“, u ovoj knjizi
- Vajninger, O. (1990): Dnevnik i pisma prijatelju, Biblioteka Pana Dušickog, beograd
- Vidović, M. (2000): „Predrasude o ženama u novozavetnim spisima“, u ovoj knjizi

ŽENE KAO SIMPTOM PRAVA*

Feministička pravna teorija smatra da je pojam ljudskih prava, zbog svog patrijarhalnog karaktera, krajnje problematičan. Većina feminističkih teoretičarki ističe dve primedbe koje se tiču pojma ljudskih prava: apstraktni karakter samog pojma, i individualizam na kojemu se temelji ovaj pojam. Reagujući na prvu primedbu Frensis Olsen (1992), na primer, piše da diskurs prava ne može da reši društvene konflikte nego može samo služiti da ih reformuliše u nekoj apstraktnoj, konačnoj formi. Po njenom misljenju, diskurs prava nam omogućava da seksualnost vidimo samo u terminima društvene kontrole i seksualne slobode: diskurs prava definiše seksualnu slobodu i tako indirektno dopušta nove oblike seksualnog nasilja. U vezi sa drugom primedbom Kerol Giligen (1982) tvrdi da su žene, zato što teže da "rasuđuju drugim glasom", manje od muškaraca sklone da privileguju individualna, apstraktna prava nad konkretnim odnosima, i da više pažnje posvećuju vrednostima brige, veze, i zajednice. Rezimirajući feminističku kritiku ljudskih prava, mogli bismo reći: ljudska prava su aktualno prava muškaraca, a država ih koristi kao sredstvo kontrole seksualnosti. Staviše, ljudskim pravima individue se predstavljaju krajnje odvojene jedne od drugih, maskirajući tako konkretne odnose dominacije, naročito patrijarhalne dominacije. Iz perspektive većine feminističkih pravnih teoretičarki, ljudska prava odražavaju "muško stanovište određeno objektivnošću, distancom, i apstrakcijom", ili, kako to kaže Ketrin MekKinon: "Apstraktna prava će opunomoćiti muško iskustvo sveta" (MacKinnon 1991).¹⁴¹⁵

Glavni razlog patrijarhalnog karaktera ljudskih prava, feministička pravna teorija locira u teorijske premise liberalizma. Naročito Robin Vest, u svom pristupu modernim američkim pravnim teoretičarima, insistira na tome da su svi oni, bez obzira na njihovu liberalnu ili kritičku (marksističku) pozadinu, eksplicitno ili implicitno prihvatili "tezu separacije" objašnjavajući šta to znači biti "ljudsko biće". "Teza separacije" tvrdi da "je razlika između tebe i mene ključna za značenje fraze 'ljudsko biće' i da su individue različite, a ne suštinski povezane jedna sa drugom" (West, 1991: 201). Problematički, razdvajanje je opaženo ne samo kao fizičko razdvajanje nego ko epistemološki i moralni preduslov svake moguće saradnje između ljudskih bića; takođe se smatra da je takvo razdvajanje neophodno za početak zakona. Robin Vest odbacuje ovu poziciju zato što, po njenom mišljenju, „teza separacije“ može biti „trivijalno istinita“ za muškarce, ali je očigledno neistinita za žene: „Žene nisu suštinski, nužno, neizbežno, nepromenljivo, uvek, i zauvek razdvojene od drugih ljudskih bića: žene, su osobito, sasvim jasno povezane sa drugim ljudskim životima kada su trudne....Ustvari možda je ključan uvid feminističke teorije poslednje decenije bio da su žene 'suštinski povezan', a ne 'suštinski odvojene' od ostalog ljudskog života, i to kako materijalno, trudnoćom, snošajem, dojenjem, tako i egzistencijalno, moralnim i praktičnim životom. Ako pod 'ljudskim bićima' teoretičari prava misle kako na žene tako i na muškarce, onda je teza separacije očigledno pogrešna.

* Izvodi iz šireg rada koji je pod ovim naslovom autorka objavila u: *Ženske studije*, 4/98, str. 17-43.

¹⁴ O kriticismu MekKinonove sa dekonstrukcionističke feminističke pozicije, vid. Comell(1991).

Ako, obrnuto pod 'ljudskim bićima' misle na one za koje je teza separacije istinita, onda žene nisu ljudska bića. Nije teško pogoditi na šta su mislili...“(West, 1991:202)

Moramo, dakle, da napustimo ideju da je pre modernog društva (utemeljenog na pojmu Kantovog cogita) postojalo društvo u kome patrijarhalna dominacija nije bila toliko eksplicitna koliko je to sada. U prekartezijanskom društvu polna razlika kao takva nije postojala, društvo je bilo organizovano kao polna zajednica per se i funkcionisalo je kao proširena porodica. Ono je bilo hijerarhijska organizacija: ljudi su se radali u svojim društvenim ulogama (bogataša ili siromaha, žene ili muškarca). Patrijarhalna dominacija je, dakle, bila univerzalna i rasprostirala se kroz čitavo društvo. Kada je, pojavom moderniteta, društvo postalo organizacija autonomnih individua, i kada je prethodna polna zajednica zamenjena nacionalnim zajednicama, patrijarhat je morao da se potvrdi na implicitan, maskiran način. Polna razlika kao takva postala je misлива tek kada su ljudi bili opaženi kao formalno jednaki. Ovom tvrdnjom ne pokušavam da protivrečim feminističkoj tezi da je filozofija označena patrijarhalnom ideologijom.¹⁶ Jednostavno, ja tvrdim da temelj ove ideologije nije cogito, kako to trenutno opažaju feministkinje, nego, obrnuto, da je sam pojam cogita obezbedio načine za prevladavanje patrijarhata.

Na kritiku liberalne teorije, kao teorije koja pogrešno definiše subjekt kao odvojen od drugih subjekata, koju je iznela Robin Vest, moguće je odgovoriti na dva nivoa. Prvo, psihoanalitička, kao i fukoovska i de-konstrukcionistička feministička teorija decenijama se snažno suprotstavlja shvatanju subjekta koje zastupa Robin Vest. Kada govori o ženama kao povezanim, Vestova implicitno shvata subjekt na biološki određen i fiksiran način. Doprinos moderne feminističke teorije nije, kako to kaže Robin Vest, shvatanje da su "žene suštinski povezane" sa drugim ljudskim bićima, nego pre, u tome što feminističke teorije analiziraju učinke patrijarhalne ideologije koja žene opaža kao povezane, tople, itd. Drugo, suprotstavljajući se "tezi separacije" feministička teorija ne uviđa da se liberalna teorija temelji na kantovskom subjektu koji takođe omogućava da se misli intersubjektivnost. Kantovski subjekt, kao prazna forma apercepcije, uvek ima potrebu za drugim subjektom da bi utemeljio svoj identitet: sve dok Ja jesam prazan, rascepljen subjekt, to što Ja jesam uvek je povezano sa onim što Drugi (kako u smislu drugog Ljudskog bića, tako i u simboličkom poretku) misli da Ja jesam.¹⁷

Ljudska prava u modernom smislu reči mogu da se pojave samo unutar prostora intersubjektivnosti koji je utemeljen kantovskim cogitom. Pre Kanta, prava su bila definisana vertikalno, i bila su shvaćena kao dodeljena od strane neke moći koja je iznad ljudskih bića (na primer, Boga). Sa Kantom, prava se zasnivaju horizontalno: pravo jedne individue definisano je u opoziciji prema pravima drugog (vidi Ferry, 1990). Poenta je u tome da prava druge individue ne samo da ograničavaju naša prava nego ih, takođe, određuju. Kada dragu individuu opažamo kao nekoga ko ima prava, mi nju ili njega prepoznavamo kao posrednika koji određuje šta mi jesmo, koju vrstu prava imamo.

Pojam Ljudskih prava ne preispituje samo feministička teorija. Sve veće filozofske škole danas zauzimaju neku poziciju u vezi sa problemom Ljudskih prava. S jedne strane,

¹⁶ V. Le Doeuff (1989) o analizi antifeminizma u filozofiji.

¹⁷ Svesna sam da je danas skoro opšte shvatanje da je kantovski subjekt monološki i da kao takav isključuje dimenziju intersubjektivnosti. Uz pomoć lakanovske psihoanalize može se pokazati, međutim, da je intersubjektivnost u post-transcendentalnom hegelijanskom smislu moguća samo s obzirom na pozadinu kantovskog subjekta. Vidi Žižek (1993).

takozvani postmoderni teoretičari se pitaju kako možemo da razumemo naraciju o ljudskim pravima kada više ne verujemo da su njeni zahtevi istiniti, ili da su meta-naracije uopšte moguće. Umesto da tragaju za prvim načelima i meta-normama, postmodernisti analiziraju diskurzivnu formu pojma prava i ovu formu čitaju kao deo istorijski ograničenog projekta prosvetiteljstva koji je danas izgubio svoj značaj. S druge strane, neo-kantovci govore u prilog pojma ljudskih prava i pokušavaju da mu daju novo filozofsko utemeljenje. Pragmatizam Ričarda Rortija (Richard Rorty) nalazi se negde između ove dve pozicije: pragmatizam je u načelu kritičan prema pojmu univerzalnih ljudskih prava ali, istovremeno, pokušava da očuva institucije (pravnog poretka) koje su izvorno zasnovane na temelju pojma prava.

Problem kojemu moramo da se okrenemo jeste kako da mislimo univerzalnost ljudskih prava u odnosu prema razlikama i antagonizmima koji presecaju društvo. Jedna od takvih razlika je polna razlika, i u ovom članku ja ću raspravljati o pretpostavljenoj patrijarhalnoj prirodi prava iz perspektive koja se razlikuje od feminističke pravne teorije: moja namera je da istaknem "žensku" logiku, partikularnost koja je obuhvaćena samim pojmom ljudskih prava i koju je potrebno ponovo razmotriti ukoliko univerzalnost ljudskih prava treba da zadobije novo značenje.

Filozofija i ljudska prava

U savremenoj filozofiji, značaj pojma ljudskih prava je potvrđen ili odbačen u skladu sa tim kako se odlučuje da li se nepravедnim zakonima može pružiti legitiman otpor. Odgovori na ovo pitanje razlikuju se u "neo-kantovskoj" i "fukoovskoj" teoriji. Neo-kantovci tvrde da je neophodno imati neka regulativna načela u skladu sa kojima ljudi orijentišu svoje ponašanje i prosuđuju pravednost samog zakona. Za neo-kantovce pojam ljudskih prava je neka vrsta regulativnog ideala koji se mora postulirati kao načelo našeg delovanja, iako je to načelo koje, na neki način, uvek ostaje neostvarivo. Bez ideje ljudskih prava ili nekog načela autonomije subjekta, tvrde oni, nema načina da se prosudi nepravednost postojećih zakona (vidi Renaut, Sosoe, 1992).

Nasuprot tome, fukoovci se opiru ideji regulativnih načela i argumentišu u prilog genealoške demistifikacije pojma ljudskih prava koja bi otkrila istorijsku određenost samog ovog pojma. Da rezimiramo poziciju fukoovaca: u opiranju nepravедnim zakonima, nema potrebe da se pozivamo na nekakva univerzalna ljudska prava, zato što je neproduktivno prosuđivati odnose moći u terminima koji su sami deo odnosa moći. Zakon je, takođe, uvek vezan za mehanizam moći: otuda, on nije u poziciji da sudi o moći. Fuko nije opažao zakon kao model ili kod, pa se tako opirao pojmu ljudskih prava, kao i vrednovanju države koja se vodi u skladu sa vladavinom zakona. Kada država tvrdi da je ona demokratska država kojom se upravlja u skladu sa vladavinom zakona, onda je to za Fukoa (1980) samo sakralizacija zakona kao dela strategije ili procesa dominacije, baš kao što se i na ljudska prava poziva kako bi se opravdala strategija moći u specifično pravno-diskurzivnoj igri. Subjekt postaje deo ove igre kada artikuliše svoj odnos prema moći u prividno neutralnom jeziku fundamentalnih prava i sloboda. Fukoov kolega Fransoa Eval (Francois Ewald, 1986), ide još dalje, tvrdeći da zakon kao takav ne postoji; postoje samo zakoni i pravne prakse. Za Evala kao i za Fukoa, zakon je uvek istorijski određen, pa oni,

otuda, odbacuju upućivanje na bilo kakve univerzalne norme ili prava i argumentišu u prilog genealoške kritike normativne prakse.

Neokantovska primedba Fukou je da "uvlačenjem zakona u istoriju" on gubi sredstvo kojim može da prosudi ilegitimnost pravne prakse. Za neokantovce, samo upućivanje na prirodni zakon (ili univerzalna ljudska prava) omogućava da kritički procenimo različite istorijske primere zakona: da bismo prosudili efektivnost zakona, mi moramo da imamo neke aistorijske ili izvan-političke regulativne ideje. Ova kritička uloga odnosi se na sam zakon, utoliko ukoliko je zakon uvek različit od činjenica kojima sudi. Ukoliko je zakon opažen samo kao istorijski određena diskurzivna praksa, gubi se ovaj rascep između činjenica i vrednosti. Za neo-kantovce bi, u ovom slučaju, zakon izgubio sve od svog značenja.

Značaj Kantove filozofije za razumevanje pojma ljudskih prava može se pokazati na drugom nivou. Kantovski pojam apstraktnog, praznog subjekta može se iskoristiti za utemeljenje teorijske osnove demokratije. Suština demokratije je u tome da ona nikada ne može biti načinjena po meri konkretnih ljudskih bića: osnova demokratije je subjekt kao čisto prazno mesto. Demokratija je uvek samo fonnalna veza između apstraktnih subjekata. Čim pokušamo da je ispunimo konkretnim, "ljudskim" sadržajem, rizikujemo da zapadnemo u totalitarizam. A isto važi i za ljudska prava: kao odgovor na pitanje, "Ko je subjekt ljudskih prava?", možemo samo da kažemo da i ovde, takođe, pronalazimo praznog subjekta, cogito.

Marksova kritika pojma ljudskih prava centrirana je upravo na ovaj apstraktni karakter njihovog nosioca, apstraktnog subjekta koji se nalazi u jezgru ideje ljudskih prava. Marks je pojam ljudskih prava video kao proizvod buržoaske ideologije koja, utemeljenjem apstraktnih kategorija ljudske jednakosti i slobode, pokušava da maskira postojeće odnose dominacije u kapitalističkom društvu i aktualnu nejednakost i neslobodu konkretnih individua. Ali, kao što je pokazao Klod Lefor (Claude Lefor, 1986) u svojoj kritici Marksa, upravo suprotno je istina: ljudska prava su jedan od suštinskih elemenata demokratije upravo zato što su utemeljena na ideji apstraktne individue. Doprinos ljudskih prava demokratiji leži u činjenici da ljudska prava nikada ne mogu biti potpuno definisana, da njihov karakter nikada u potpunosti ne može biti određen, da se ona ne mogu pobrojati. Tako je društvu potrebno da stalno iznalazi nova prava. Za Lefora, sama činjenica da je nemoguć odrediti karakter nosioca ljudskih prava jeste ono što ideji prava daje njen kritički potencijal:

"Ljudska prava svode pravo na osnovu koja je, uprkos svom imenu, bez oblika, data kao sebi unutrašnja i koja, iz tog razloga, izmiče svakoj moći koja tvrdi da je drži u svojoj vlasti - bilo religijskoj ili mitskoj, monarhijskoj ili narodnoj" (Lefort, 1986: 258). Rezultat toga je, po Leforu, da se takva prava proširuju izvan svake formulacije koja im se nameće; "u stvari, njihova formilacija sadrži zahtev za njihovom reformulacijom"; niti se na "zadobijena prava nužno poziva kako bi podržala nova prava". Tako Lefor zaključuje, da prava ne mogu biti "pripisana nekom posebnom periodu, kao da je njihovo znacenje iscrpljeno istorijskom funkcijom koju su bila pozvana da ispune u službi buržoazije u usponu, i ne mogu biti opisana unutar društva, kao da bi se njihov efekat mogao lokalizovati i kontrolisati" (ibid.).

Lefor se snažno suprotstavlja teoretičarima koji pojam ljudskih prava opažaju kao neku vrstu relikvije iz prošlosti davno lišenu svog značenja. On naglašava da ljudska prava, zbog svog apstraktnog karaktera i nemogućnosti da se definišu, ne mogu biti situirana u specifični istorijski period. To znaci da ona ne mogu biti genealoški analizirana, kao što bi to hteli fukoovci, niti da njihovi efekti mogu biti mereni ili kontrolisani. Dakle, pojam ljudskih prava zadržava svoj potencijal za kritiku aktualnih istorijskih okolnosti sve dok ostaje prazna, univerzalna ideja. Otuda, kao što je pogresno smeštati ideju ljudskih prava u specifičan istorijski kontekst (kao što istoricisti pokušavaju da učinc) tako je isto beskorisno tragati za nekom intrinzičnom ljudskom prirodom kao jezgrom ideje ljudskih prava (kao što pokušavaju da čine teorije prirodnog prava). Marksisti i fukoovci čine istu grešku odbacujući pojam ljudskih prava. Kada marksisti opažaju ljudska prava kao apstraktnu ideju koja maskira realne društvene antagonizme, i kada fukoovci shvataju ljudska prava kao istorijski određenu diskurzivnu praksu uhvaćenu u igru moći, onda oba tabora promašuju ključnu poentu, naime da upstraktna ideja ljudskih prava utemeljuje locus unutar koga se tek po prvi put javlja rasep između zakona i moći. Ljudska prava označavaju tačku u kojoj je sveobuhvatna moć političkih institucija izncnada negirana.

Na isti način se može odgovoriti na tezu Kritičkih Pravnih Studija (KPS), po kojoj odbrana apstraktnih ljudskih prava ne doprinosi promeni konkretnih odnosa dominacije u društvu ili ne smanjuje jaz između bogatih i siromašnih.¹⁸ KPS teoreticari ne uviđaju da su tek pojmom apstraktnih ljudskih prava ljudi zadobili sredstvo kojim su mogli da odmere društvenu nepravdu: ova apstraktna ideja je prva omogućila ljudima da artikulisu društvene razlike jezikom prava. Kada KPS teoretičari tvrde da je društvo u principu nepravedno i da moramo da ga menjamo - umesto što prosto legitimišemo postojeće stanje govoreći o ljudskim pravima -oni zapadaju u istu zamku u koju su pali zastupnici komunizma. Komunistički pravni teoretičari utvrdili su da je njihov, komunistički sistem, u principu najpravedniji sistem na svetu, da im zato nije potrebna buržoaska ideja ljudskih prava, i da je sve što treba uraditi ostvariti komunističke ideje u svakodnevnom životu.¹⁹ I

¹⁸ Teoretičari Kritičkih Pravnih Studija (KPS) protivstavljaju se liberalnim teoretičarima govoreći da liberali svet dele na dve potpuno razdvojene sfere: individua-zajednica, sopstvo-drugi. U vezi sa ovom podelom je i činjenica da diskurs o pravima po mišljenju KPS, jeste krajnje individualistički: on individue opaža kao odvojene od zajednice i sprečava individue da razumeju kako su *one* zavisne jedna od druge, kako je svaka individua vezana za svaku drugu. Diskurs prava takođe prisiljava ljude da prihvate društveni poredak kao nešto neizbežno i tako ohrabruje individualnu pasivnost. Staviše, on individue drži potpuno zavisnim od države zato što diskurs prava državu postavlja kao jedinog posrednika koji može da da prava. Za analizu KPS u Americi, vidi Goodrich (1993).

¹⁹ Ferry i Renault (1985) tvrde da su već u liberalizmu na delu dva tipa prava: prava--slobode, koja su osiguravala politička prava individua i tako zahtevala minimalnu državnu intervenciju u živote građana; i prava--zahtevi, koja su pokušavala da regulisu društvene potrebe individua i time zahtevala državnu intervenciju. Za Ferija i Renoa, oba prava su sada potpuno povezana, zato što, u demokratiji, politička jednakost zahteva jednakost društvenih uslova pod kojima individue žive.

Iako socijalistička društva zvanično osiguravaju oba tipa prava, ona aktualno opažaju društvena prava kao važnija od političkih prava. U socijalizmu nije bilo potrebe da se štite politička prava, jer kad su proleter i jednom uzeli moć u svoje ruke nije više bilo potrebe da se individue štite od države. Međutim, društvena prava moraju da budu u potpunosti zaštićena: država mora da interveniše u eko-nomiju, ona mora da bude odgovorna za socijalnu i ekonomsku sigurnost svojih građana, ona mora da kontroliše sve oblasti proizvodnje, isto kao i obrazovanje, itd. Za Ferija i Renoa razlika između prava-sloboda i prava--zahteva paralelna je sa razlikom između uma i razuma u Kantovoj filozofiji. Prava-slobode pripadaju poretku razuma zato što se ona mogu ostvariti tako da, na primer, država nameće neke pravne regulative da bi zaštitila individue. Prava--zahtevi pripadaju poretku uma; ona imaju ulogu regulativnih ideja: to su prava koja nikada ne mogu biti

KPS i komunisti tako govore o istom različitim rečima: suprotstavimo se apstrakciji boreći se za konkretne promene, ili, vulgarnim žargonom - moramo da počnemo da radimo umesto što teoretišemo. Ali obe teorije, odbacivanjem apstraktne ideje ljudskih prava, negiraju unutrašnju logiku demokratije. Tako Lefor pokazuje daje moderna demokratija utemeljena na "legitimnosti rasprave o tome šta je legitimno a šta je ilegtimno - rasprave koja je nužno bez ikakvog jemca i bez ikakvog kraja. Inspiracija koja se nalazi kako iza ljudskih prava tako i iza širenja ovih prava u našem dobu svedoči u ovoj raspravi... Jedinstvena stvar u vezi sa slobodama koje su proklamovane krajem osamnaestog veka jeste da su one u stvari neodvojive od rođenja demokratske rasprave. Zapravo, one je generišu. Mi, otuda, moramo da prihvatimo da kad god su ove slobode podrivene, čitavoj demokratskoj građevini prethodi kolaps, a tamo gde one ne postoje uzalud tragamo makar i za najmanjim njenim tragom" (Lefort, 1988:39).

Prevela s engleskog Branka Arsić

(Iz: *The Spoils of Freedom - Psychoanalysis and Feminism After the Fall of Socialism*, Routledge, London 1994)

LITERATURA

Adams, Parveen (1986), "Versions of the Body," in *m/f* 11-12, pp.27-34.

Adams, Parveen (1990), "A Note on the Distinction between Sexual nvision and Sexual Differences," in P. Adams, E. Cowie (eds.) *The Woman in Question: m/f*, London, Verso, pp. 102-109.

Balibar, Etienne (1992), *Les frontiSres de la democratie*, Paris, La Decouverte.

Benhabib, Seyla and Cornell, Drucilla (eds.) (1987), *Feminism as Critique*, Oxford, Basil Blackwell.

Benvenuto, Bice and Kennedy, Roger (1986), *The Works Jackues Lacan - An Introduction*, London, Free Association Books.

Bordo, Susan (1987), *The Flight to Objectivity: Essays on Cartesianism and Culture*, Albany, SUNY Press.

Brennan, Teresa (1990), "History after Lacan," in *Economy and Society* 3, pp. 277-313.

Cornell, Drucilla (1991), *Beyond Accommodation: Ethical Feminism, Deconstriction, and the Law*, London and New York, Routledge.

Ewald, Francois (1986), *L 'etat providence*, Paris, Grasset.

Feinberg, Joel (1980), *Rights, Justice and the Bounds of Liberty*, Princeton, Princeton University Press.

Feny, Luc (1990), *Rights - The New Quarrel between the Anciens and the Moderns* (Political Philosophy 1), Chicago, The University of Chicago Press.

Feny, Luc, Rcnaut, Alain (1985), *Des droits de l' homme a la idee republicane* (Philosophie politique 3), Paris, PUF.

ostvarena, društvo može samo postepeno da im se približava. Ova druga vrsta prava ne može da pripada pozitivnom zakonu, zato što nikada u potpunosti ne možemo da dosegemo društvenu sigurnost, potpunu jednakost u zapošljavanju, stambenim ili kulturnim potrebama. Paradoks socijalističkog zakona je u tome što on pokušava da ostvari upravo ova prava. Socijalistički zakon je otuda bio program totalne realizacije društvene jednakosti. Ali pokušavajući da postigne ovaj cilj, socijalistički zakon je morao da ponisti sva politička prava i slobode. Tako je, pokušavajući da ostvari nešto što može biti samo apstraktna ideja, socijalizam napustio "um" – prava- slobode, koja su mogla da budu osigurana

- Fink, Bruce (1991), "There's No Such Thing as a Sexual Relationship": Existence and the Formulas of Sexuation," *Newsletter of the Freudian Field* 1/2, pp. 59-85.
- Foucault, Michel (1980), *The History of Sexuality, Volume I*, trans. R. Hurley, New York, Vintage Books.
- Fuss, Diana (1990), *Essentially Speaking*, London, Routledge.
- Gilligan, Carol (1982), *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge, Harvard University Press.
- Goodrich, Peter (1993), "Sleeping with the Enemy: An Essay on the Politics of Critical Legal Studies in America", *New York University Law Review* 2, pp. 389-425.
- Grosz, Elizabeth (1990), *Jacques Lacan: A Feminist Introduction*, London and New York, Routledge.
- Harth, Erica (1992), *Cartesian Women: Versions and Subversions of Rational Discourse in the Old Regime*, Ithaca, Cornell University Press.
- Irigaray, Luce (1985), *Speculum of the Other Woman*, trans. Gillian C. Gill, Ithaca, Cornell University Press.
- Jardine, Alice (1985), *Gynesis: Configurations on Woman and Modernity*, Ithaca, Cornell University Press.
- Lacan, Jacques (1975), *Le seminaire, livre XX: Encore*, Paris, Editions du Seuil.
- Lacan, Jacques (1977), *Ecrits: A Selection*, trans. A. Sheridan, London, Tavistock Publications.
- Lacan, Jacques (1990), *Television: A Challenge to the Psychoanalytic Establishment*, trans. A. Michelson, R. Krauss, D. Hollier, New York, Norton.
- Le Doeuff, Michele (1989), *The Philosophical Imaginary*, Stanford, Stanford University Press.
- Lefort, Claude (1986), *The Political Forms of Modern Society*, Cambridge, Polity Press.
- Lefort, Claude (1988), *Democracy and Political Theory*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Loyd, Genevieve (1984), *The Man of Reason: "Male" and "Female" in Western Philosophy*, London, Methuen.
- MacKinnon Catharine A. (1991), "Feminism, Marxism, Method, and the State: Toward feminist Jurisprudence" in K. T. Bartlett, R. Kennedy (eds.), *Feminist Legal Theory*, Westview Press, pp. 181-200.
- Bartlett, R. Kennedy (eds.), *Feminist Legal Theory*, Westview Press, pp. 181-200.
- Miller, Jacques-Allain (1991), "Reflections on the Formal Envelope of the Symptom", in *Lacanian ink* 4, pp. 13-21.
- Moi, Toril (1985), *Sexual/Textual Politics*, London and New York, Routledge.
- Olsen, Frances (1992), "Statutory Rape: A Feminist Critique of Rights Analysis," in K. T. Bartlett, R. Kennedy (eds.) *Feminist Legal Theory: Readings in Law and Gender*, Boulder, Westview Press, pp. 305-317.
- Pateman, Carole (1988), *The Sexual Contract*, Oxford, Polity Press.
- Renaut, Alain, Sosoe, Lukas (1992), *Philosophie du droit*, Paris, PUF.
- Richard (1991), Rorty, Richard, *Objectivity, Relativism, and Truth*, Cambridge, Cambridge University Press.
- 'Rose, Jacqueline (1982), "Introduction II", in J. Mitchell, J. Rose (eds) *Feminine Sexuality: Jacques Lacan and the Ecole Freudienne*, London, Macmillan, pp. 27-57.

West Robin (1991), "Jurisprudence and Gender" in K. T. Bartlett, R Kennedy (eds.), *Feminist Legal Theory*, Westview Press, pp 201-234.

Whitford, Margaret (1991), *Luce Irigaray: Philosophy in the Feminine*, London and New York, Routledge.

Wolff, Janet (1990), *Feminine Sentences: Essays on Women and Culture*, Berkeley, University of California Press.

Žižek, Slavoj (1993), *Tarrying with the Negative: Kant, Hegel, and the Critique of ideology*, Durham, Duke University Press.

Dr Andjelka Milić

ŽENSKA PRAVA I GRAĐANSKA PRAVA *

Ženska prava i građanska prava

Građanin, građanstvo, građanski status, građanska prava i obaveze od skora su ponovo dospeli u žižu teorijskog diskursa sociologije (Turner, 1986, 1990, 1993). Pojam se preispituje sa stanovišta levih i desnih ideologija, sa nacionalnog i internacionalnog stanovišta, a posebno zanimanje za njega pokazuju feministkinje i feministička teorija sa ciljem rekonstrukcije svih glavnih teorijskih konstrukata Zapadne misli. Ispitivanje teorije o građanstvu i građanskim pravima od strane feminističke teorije ima za cilj propitivanje napetosti koje vode isključenju žena, a što ima za posledicu perpetuiranje ženskog izostajanja kao grupe iz punog građanskog statusa i građanske participacije.

U ovom tekstu koji ima karakteristike uvođenja u problematiku ukazaće se na neke bitne definicije i konceptualna razgraničenja povezana sa pojmom 'građanstva' (citizenship), a u vezi sa primenom ovog koncepta na žene i njihovo uključnje/isključenje u status i prava građanina .

Svi skorašnji učesnici u ovoj debati se slažu da je koncept 'građanstva' eluzivan (Yuval-Davis, 1996), 'klizajući' (Riley, 1992) ili 'sporan' (Lister, 1996). Kako konstatuju kritičari, uprkos svoje univerzalističke terminologije, koncept građanina je primenjivan različito na različite segmeme populacije u različitim zemljama, (Yuval-Davis, 1966), upotrebljavan je čas kao inkluzivan, a čas kao ekskluzivan princip organizovanja (Lister, 1996), kao što je promenljiv okvir na koji se i pod koji se podvodi pojam građanina i građanstva (od države-nacije, preko lokalne zajednice do supra i transnacionalnih jedinica).

Koncept građanstva i građanskih prava koji je predmet razmatranja i kritika u današnjoj društvenoj nauci potiče od engleskog teoretičara Alfreda Marshall-a koji je definisao pojam na sledeći način: "Status podaren onima koji su puni članovi zajednice. Svi koji poseduju status su jednaki s obzirom na prava i dužnosti sa kojima je status opremljen" (Marshall, 1950). Prema ovom autoru prava i odgovornosti se dele na civilna, politička i socijalna. Prava i obaveze koje podrazumevaju građanski status su se razvijala prema evolucionom modelu i to tako da su se civilna prava uspostavljala tokom 18. veka, politička tokom 19. veka, a socijalna u 20-om veku sa uspostavljanjem države blagostanja.

Opšta je opaska u vezi sa teorijskom diskusijom oko pojma građanstva da 'mnogo toga što je napisano o građanstvu i civilnom društvu, bez obzira koliko je impresivno na drugi način, u stvari nas ne snabdeva sa sredstvima za analizu niti roda, niti manjinskih

* Rad je preuzet iz: Andjelka Milić, *Ženska prava i građanska prava*, Ženska prava i društvena tranzicija u SRJ, Beograd, 1997, str. 7-15.

populacija kao centralnih dimenzija u osnovi kako zajedništva, tako i društvene različitosti' (AUen, 1966). Drugim rečima, žene su marginalizovane u teoriji građanstva, na isti način na koji su getoizirane u društvu. U vezi sa ovim postoji nekoliko razvijenih shvatanja koja odriču uopšte mogućnost ženama da su one bile deo istorijskog ugovora kojim su ostvarene građanske slobode i prava. Carol Pateman (1988) u svojoj studiji pod nazivom 'Sexual Contract' ispitujući literaturu pisaca socijalno ugovorne teorije kao 'najpoznatiju i najuticajnu političku priču modernih vremena' konstatuje da je od strane ovih teoretičara ispričano samo pola priče, jer dok oni govore o socijalnom ugovoru, međusobnom ugovoru pojedinca i njih prema državi, dotle je zapravo reč o 'seksualnom ugovoru', ugovoru kojim se muškarci ovlašćuju da vrše vlast nad ženama. Pojam 'bratstva' kao bitnog sastavnog dela ideja Francuske revolucije, prema ovoj autorki, ne odnosi se niti na socijalnu solidarnost, niti na odnose između muškaraca kao grupe ugovorača naspram države. Pre je ovde reč o transformaciji hegemonije patrijarahalnih odnosa, vladavine oca u društvu - na bratstveničku moć - u kojoj muškarci dobijaju pravo da upravljaju svojim ženama u domaćoj sferi odnosa, a time postaju jednaki međusobno u javnoj političkoj sferi. Otuda žene nisu slučajno isključene iz javne sfere, kako se to moglo namah tumačiti, već kao deo dogovora između novog režima i njegovih građana. Otuda celokupna socijalna filozofija koja stoji u osnovi uspostave pojma državljanstva i građanstva daleko od toga da je univerzalistička priča o pravima svih ljudi, konstituisana je na pojmu 'Prava Muškarca' (i to belog muškarca), pošto je podređenost obojenih ukalkulisana, ali ne i eksplicitno posredovana u priči o građanskim pravima.

Jedna druga teoretičarka kritikuje evolucionu shemu građanskih prava A. Marshala-a prema kojoj su žene samo kasno pridošle u okvir građana sa građanskim pravima, konstatujući naprotiv da je njihovo isključenje iz građanskih prava samo deo konstrukcije u kojoj su muškarci ti koji su titulisani za demokratsku participaciju: "Jer građanski status se ne pripisuje individuama kao takvima, već muškarcima u njihovom svojstvu kao članova i reprezenata porodica" (Vogel, 1989).

I zaista kako primećuje Nira Yuval-Davis, u Britaniji u viktorijansko doba, žene su gubile svoje građanstvo sa udajom: "One su nastavljale da ga gube ako su se kojim slučajem udavale za stranca sve do 1948. godine, a sve do 1981. godine one nisu imale nezavisno pravo da prenesu svoj građanski status na svoju decu" (Yuval-Davis, 1966).

Podela Javno/Privatno

U celini, većina modernih analitičara građanskog statusa konstatuje da je za njegov karakter i definisanje od najvećeg značaja razjašnjenje podele između javne i privatne sfere u društvu. Tako Turner predlaže kao jednu od dve bitne dimenzije komparativnog raščlanjavanja građanskog statusa podelu na javno-privatno (Turner, 1990). A do sličnih zaključaka dolaze i Nira Yuval Davis, SH. Allen i R. Lister u svojim nastojanjima da analiziraju odnos žena prema građanskom statusu i pravima. Silvia Walby (1994) kritikuje B. Turnera zbog 'muškog pogleda' na privatnu sferu koja je izjednačava sa 'aktivnostima u slobodnom vremenu'. Ona međutim primećuje da porodica sa ženske tačke gledišta nije ni autonomno, niti slobodno mesto za žene, niti mesto sa jedinstvenim interesima (jer muževi i žene, pa i njihova deca i rođaci se nalaze u različitim socijalnim pozicijama), a niti sfera pošteđena interevencije od strane

moderne države blagostanja. Otuda je privatnost porodičnog doma samo relativna, kao što je i javnost političkog domena sa druge strane samo relativna (u zavisnosti od stepena otvorenosti društvenih struktura i karaktera samog građanskog statusa - aktivnog ili pasivnog).

Otuda na kraju ovog kritičkog pregleda Nira Yuval-Davis predlaže da se umesto jednostavne podela javno/privatno i njihovog izjednačavanja sa podelom na dve sfere politika / porodica – umesto toga 'svaka komparativna teorija građanskog statusa treba da uključi u ispitivanje individualne autonomije dozvoljene građanima (različitog pola, etnije, regiona, klase, starosti i sl.) od strane njihovih porodica, organizacija civilnog društva i državnih agencija' (1966).

Građanin - pojedinac ili član zajednice

Sledeći konceptualni problem u vezi sa pojmom građanskog statusa i prava jeste da li je to status koji pripada individualnim građanima ili je pak rezultat njihovog 'članstva' u zajednici. Bitna razlika između starijeg pojma građanstva i novog koji potiče od A. Marshalla tiče se konstrukcije građanina. U ranijoj liberalnoj teoriji, građanin je shvaćen kao individua u odnosu spram države, a građani su međusobno stranci. U ovoj novijoj definiciji građanin se posmatra kao član zajednice posredstvom koje dospeva u odnos spram države. Građani nisu međusobno stranci, već su povezani čvrstim nitima lojalnosti, solidarnosti i moralnog saglašavanja. Pri tom se naravno odmah postavlja pitanje prirode te zajednice posredstvom koje pojedinac dobija pravo da participira u građanskim pravima. Ovde dolazi do sukoba između pripadnika liberalne individualističke teorije i sa druge strane teoretičara republikanske tradicije prema kojoj je sposobnost participacije u građanskoj zajednici, tzv. 'civilna vrlina' uslov da se bude građanin. U ovom smislu republikanska varijanta građanskog ugovora podrazumeva postojanje tzv. 'slabe' zajednice u kojoj je članstvo dobrovoljne vrste i 'jake', 'istorijske zajednice', koja svoje članove povezuje kao 'moralna zajednica'.

Ova druga vrsta zajednice se najčešće identifikuje sa nacionalnom zajednicom, koja u sebi sadrži pojam ostvarivanja 'opšteg dobra' i u kojoj participacija pojedinca nije nikako dobrovoljna, već se podrazumeva. Pri tom se dalje raščlanjavanje može vršiti između onih koji akcenat stavljaju samo na građanska prava i onih koji akcenat isključivo stavljaju na građanske obaveze ili dužnosti. Pozivanje na obaveze, građanina čini više pasivnim i predmetom državne samovolje, tj. vodi praktično depolitizaciji građanina (kao na primer prilikom isticanja građanskih obaveza kao što su one da ne bacaju otpatke ili da uklanjaju otpatke sa javnih mesta i sl.).

Naravno, ako se građanska prava i njihovo postojanje i ostvarivanje veže uz postojanje nacionalne 'moralne zajednice' shvaćene kao homogene, onda se otvara čitava lepeza problema sa 'građanima drugog reda', tj. onima koji zbog ovih ili onih razloga (klasa, rasa, rod) 'ne pripadaju' zajednici. Naime, kako primećuje Sh. Allen, 'uz jedan veliki izuzetak, onaj klase, heterogenost društava je zanemarivana u glavnim tokovima društvene misli koja se tiče pojma građanstva' (str.1). Tako je u Marshallovom seminarskom radu posvećenom ovom pitanju 'dimenzija rodnosti zanemarana, a etnička heterogenost kompletno zaobiđena', pri čemu je to slučaj i u drugim važnijim klasičnim tekstovima (npr. Veber), što po mišljenju iste autorke velike delove populacije ostavlja

neuključenim ili samo delimično uključenim i što je najvažnije ovo uključivanje ili isključivanje ostavlja bez teorijskog obrazloženja.

Da bi se ovi nedostaci pristupa pojmu građanstva prevazišli, i to kako one starije liberalne tradicije, tako i ove novije i bogatije republikanske, R. Lister predlaže da se 'zađe dublje iza obe tradicije' i da se novo stanovište izgradi poštujući snagu oba mišljenja' (str. 2). Ta sintetička formulacija bi se izgradila poštujući liberalnu formulaciju slobodnog i jednakog građanina kao nosioca prava i republikansku konceptualizaciju aktivne političke participacije i građanskog angažovanja (baziranog na radikalnoj pluralističkoj reafirmaciji 'opšteg dobra'). Nadalje prema istoj autorki, otvara se kritičko pitanje sa feminističke strane, a to je kako se definiše 'aktivna politička participacija i anagažovanje' jer uska republikanska misao bi isključila vrstu informalne politike u kojoj žene često uzimaju učešće i predvode.

Pasivan ili aktivan građanin

Time dolazimo do sledećeg značajnog raskršća u definisanju obima i karaktera građanstva, a to je pitanje građanske participacije odnosno pasivnog i aktivnog građanskog statusa. Prema B. Turneru (1990) postoje razlike u konceptualizaciji građanina i to u meri u kojoj se građanin definiše kao 'predmet jednog apsolutnog autoriteta' ili kao 'aktivni politički agent'. U stvari Turner ovim raščlanjavanjem negira konvencionalnu diferencijaciju između 'građanina' i 'podložnika' (subjekt tuđe volje) pokazujući da zapravo postoji jedan kontinuum između njih. Pitanje aktivnosti odnosno pasivnosti građanina rezultat je različite evolucije građanskih prava u raznim zemljama, uključujući i samu Evropu, gde se sa jedne strane razlikuju Francuska i USA gde je došlo do građanske revolucije i Engleska i Nemačka gde je proces' išao evoluciono od 'vrha prema dnu'. Čak i u najdemokratskijim aktivnim društvima postoje stratumi populacije koji su pasivniji bilo da nemaju neka politička prava ili, ako ih imaju, ne upražnjavaju ih. Otuda, kako zaključuje N. Yuval-Davis 'rod, pol, starost i sposobnosti, kao i etnička pripadnost, i klasa su važni faktori koji određuju odnos ljudi prema zajednici ili državi' (1966), tj. da li će pojedinci ili grupe nastupati kao aktivni ili pasivni građani.

Pri tom se upozorava da je kriza države blagostanja i njena dekonstrukcija od strane konzervativnih političkih snaga dovela i do dekonstrukcije prava i pojma građanina i aktivne građanske participacije (naročito u Engleskoj), tako da se 'balans građanskih prava pomerio od socijalnih prava blagostanja ka civilnim pravima ekonomske vrste (koja se tiču pristupa tržištu)', a u skladu sa Baumanovim tvrđenjem 'da se u naše vreme individue angažuju pre svega i najviše kao potrošaci, a ne kao proizvođači' (1988). Ili kako R. Lister komentariše: "Mi smo sada tretirani pre kao potrošači, a ne kao građani" (1966), što implicira da je pitanje građanstva, pitanje 'dubine džepa'.

U stvari u savremenoj građanskoj državi postoje mnoga moralna i legalna ograničenja koje razne marginalne i manjinske grupe i zajednice sprečavaju da u punoj meri participiraju kao aktivni građani. 'Postoje', prema mišljenju N. Yuval-Davis 'zone sumraka' između liberalne i republikanske konstrukcije građanina pa su religiozne, etničke i polne manjine locirane - izvan nacionalne 'moralne zajednice, ali unutar civilne nacije' (str. 16). To su, na primer takve grupe, kao religiozne manjine ili sekte u

većinskim hrišćanskim ili muslimanskim zajednicama, ili homoseksualci i lezbejke ili razne etničke manjine migranata i azilanata.

U svim ovim slučajevima se pojavljuje problem pretvaranja jezika specijalnih socijalnih ili ekonomskih potreba u jezik političke borbe za izgradnju 'kolektivnog identiteta' i 'politike identiteta' što za posledicu ima transformaciju 'aktivnog građanstva' iz socijalne u političku arenu.

Građanski status i praksa

Ali vraćajući se pitanju rodnosti i političke građanske participacije veoma je važno razlikovanje pojma građanstva kao statusa i kao prakse (Lister, 1996). Imajući u vidu pritiske, protivurečnosti i napetosti sa kojima se žene konfrontiraju, postoji opasnost da ako se konstruišu suviše visoki zahtevi građanske participacije, većina žena može da ih ne zadovolji i prema definiciji izgubi građanska prava. Otuda autorka predlaže da se napravi razlika između dveju formulacija: biti građanin i delovati kao građanin. Biti građanin, sociološki znači uživati prava neophodna da bi se bio agens u društveno-političkom kontekstu, delovati kao građanin znači ispunjavati puni potencijal koji sobom nosi status. Oni koji u potpunosti ne ispunjavaju potencijal ne prestaju da budu građani. Ovo se pre svega odnosi na žene koje nisu u stanju da u svim fazama svog života podjednako učestvuju u društvenom životu i realizuju svoja participatorna prava i obaveze.

Neke izvedenice iz debate vezane za žene i njihova građanska prava

Liberalni klasični pojam građanina definisao je sve građane kao iste nezavisno od njihovog pola, roda, klase, etničke i nacionalne grupe. U ovom smislu i Marks definiše građanina kao apstraktnog čoveka, koji nezavisno od svog socijalnog položaja i drugih individualnih osobenosti uživa isti skup prava i obaveza. Međutim, ovakvo shvatanje građanina dolazi u sukob sa kasnijom Marshalovom reinterpretacijom građanskih prava kao socijalnih prava, gde se prepoznaje različitost građana po mnogim osobinama, a koje se u krajnjem izražavaju u njihovim različitim socijalnim potrebama. U ovom smislu reinterpretacija koja dolazi sa uključivanjem socijalnih prava u registar građanskih prava glasi: "Ne radi se samo o tome da svi građani budu tretirani kao jednaki, već da imaju jednaki tretman za svoje različite potrebe" (Edwards, 1988).

Feministička teorija upravo podržava ovaj pristup građanskom statusu, pravima i obavezama koji proističe iz razumevanja društvene heterogenosti, društvenih i drugih različitosti i nejednakosti unutar same ženske skupine. Ukratko, feminizam pruža izazov univerzalističkoj teoriji građanskog statusa insistiranjem na heterogenosti, diferencijama i pluralizmu. To ne znači, po mišljenju R. Lister, odlaganje u krajnost i odbacivanje univerzalističkog građanskog projekta, koji sobom nosi itekako značajne emancipatorske vrednosti uopšte, već izgradnju takvog projekta u kome univerzalizam stoji pred kreativnim izazovima diverzifikacije i razlika. Taj projekat se može nazvati diferencijalni univerzalizam ili ono što Nira Yuval-Davis naziva 'Multi-tier construct' građanstva (višeznačan konstrukt građanina). Međutim, sve ove reinterpretacije, proširenja ostaju na konceptualnoj ravni. Kako u društvenoj stvarnosti razrešiti odnos između univerzalnih građanskih prava apstraktnih jedinki i njihove stvarne socijalne,

etničke, polne, klasne i druge različitosti. Ovde feministkinje predlažu različita sredstva, puteve i politike.

N. Yuval-Davis govori o 'transverzalnom dijalogu' i 'transverzalnoj politici' (1966). U osnovi radi se o takvoj vrsti dijaloga u kome se polazi od epistemološke spoznaje da svako pozicioniranje u socijalnom prostoru proizvodi specifično situirano saznanje koje je u osnovi nedovršeno saznanje. Otuda dijalog između ovih različitih pozicija trebalo bi da dosegne do zajedničke perspektive. U konkretnim situacijama svakodnevne politike, ovo bi značilo da se dijalog mora voditi tako da je svaka strana svesna svoje 'ukorenjene' pozicije, ali i da je u stanju da se iz nje izmesti bivajući empatska prema drugim pozicijama. Naravno, takav dijalog zahteva puno vremena i nerava, što u svakodnevnoj situaciji aktivne političke borbe nije moguće ostvariti ili samo nepotpuno.

Drugo sredstvo se tiče partikularizacije unverzalističkog pojma građanskih prava. Kako primećuje Zilla Eisenstein: "Pitanje je kako možemo započeti sa razlikama da konstituišemo partikulamo razumevanje ljudskih prava kada su ona istovremeno i univerzalna i specifična" (Eisenstein, 1993). Odgovor koji nalazi autorka, a sa kojim se saglašava i Nira Yuval-Davis jeste 'da mi ne možemo ništa učiniti bez poimanja onog što je zajedničko za sva ljudska bića, ali možemo i moramo da se izborimo protiv unitarnog, jedinstvenog standarda prema kome se svi procenjuju' (Yuval-Davis, 1997). Partikularizacija se može vršiti tako što će se uzeti u obzir situacija specifičnih grupa i to u dvostrukom smislu: 'reaktivnom' protivstavljajući se njihovim prošlim i sadašnjim nedostacima koji ugrožavaju njihovu poziciju građana ili 'proaktivno' u smislu afirmacije različitosti naročito na kulturnom i jezičkom planu. Međutim, pokazuje se da ovi pokušaji, a naročito oni u 'proaktivnom' smislu nailaze sve više na političke otpore. Tako, na primer, politika pozitivne diskriminacije žena u Americi dobija sve više protivnika, a među njima i samih žena.

Treći put je pak da se građanska prava utemelje u pojam potrebe, pri čemu su potrebe daleko dinamičnije i diferenciranije od prava. N. Frazer to u odnosu na borbu onesposobljenih naziva 'politikom interpretacije potreba' (1997). Međutim, i ovde se konstatuju teškoće pa su tako aktivisti za prava onesposobljenih (disability rights) u Velikoj Britaniji konstatovali da pomeranje akcenta sa prava na potrebe otvara put profesionalnoj dominaciji nad njima i 'ustupanje od aktivnog ka pasivnom građanstvu' (Lister, 1996).

Sledeća taktika i strategija ženske borbe za građanska prava, kako na teorijskom tako i na praktičnom planu 'jeste relativizacija podele na privatno i javno, odnosno saznanje da pitanje građanstva nije samo pitanje javne sfere delovanja u društvu, već da ono s obzirom na rodne razlike u participaciji u ove dve sfere ima izrazito rodne karakteristike koje se ne smeju ignorisati 'zbog lažnog univerzalizma' ali ni zbog lažne jednakosti i solidarnosti između samih žena. „Mi ne možemo“, kako primećuje R. Lister, „razumeti rodne obrasce pristupa građanstvu u javnoj sferi ako ne uzmemo u obzir seksualnu podelu rada u privatnom domenu“ (1996). I dalje: „Borba da se kontroliše značenje i pozicioniranje podele na javno i privatno je od suštinske važnosti za projekat koji ima za cilj genderizaciju građanstva, pogled koji još uvek teži da se ignoriše ili odbaci od strane muških teoretičara pojma građanstva i građanina“.

Mogli bismo da zaključimo sledeće: "Prava građanina su ukotvljena u oba domena-političkom i socijalnom. Bez odgovarajućih socijalnih uslova, politička prava su prazna.

U isto vreme, prava građanina/ke bez obaveza definišu ljude kao pasivne i zavisne. Najvažnija građanska dužnost je stoga vršenje svojih političkih prava i participacija u određivanju njihovih kolektivnih 'državnih' i 'društvenih putokaza kretanja' (Yuval - Davis 1966).

Feministička teorija i praksa, s obzirom na gornje zahteve treba da doprinesu otklanjanju nataloženih prepreka koje stoje na putu pune ženske građanske participacije i angažovanja.

Literatura:

Allen, Sh. (1966): "Citizenship in Heterogeneous Societies: Issues of Theory and Practice", Conference on women, Citizenship and Difference, University of Greenwich.

Bauman, Z. (1990): Thinking Sociologically, Oxford, Blackwell. Yuval-Davis, N.(1996): Women, Citizenship and Difference, Background paper, University of Greenwich.

Yuval-Davis, N. (1997): "National Spaces and Collective Identities; Borders, Boundaries, Citizenship and Gender relations", The University of Greenwich, Inaugural Lecture Series.

Edwards, J. (1988): "Justice and Bounds of Welfare", Journal of Social policy, 18.

Eisenstein, Z. (1993): "The Colour of Gender - Reimagining Democracy", Berkeley, Ca: The University of California Press.

Frazer, N. (1987): "Women, Welfare and Politics of Need Interpretation", Hypatia, 2/1, str. 103-121. Lister, R. (1996): Citizenship: Towards a feminist synthesis, University of Greenwich.

Sonja Lokar

UTJECAJ GLOBALIZACIJE NA ŽENE U TRANZICIJSKIM ZEMLJAMA *

Društvo je zakoračilo u globalizaciju u trenutku kada stručnjaci Monetarnog fonda i Svjetske banke odlučuju o modelu razvoja u državi. U trenutku kada na svakom uglu možete susresti McDonalds, Benetton ili druge poznate svjetske marke, to je društvo uvelike globalizirano.

Odnos tranzicije i globalizacije

Tranzicija je sama po sebi vrsta globalizacije, bilo da se događa mirnim putem poput baršunaste revolucije ili krvavim putem kao u Bosni i Hercegovini. Na kraju balade rezultat je u oba slučaja potpuno jednak. Zemlje koje su počele u jednom trenutku zaostajati u razvoju, koje su bile dio istočnog bloka, sada su uključene u globalno svjetsko tržište.

Tranzicija je ujedno i rekolonizacija. Zemlje u tranziciji danas su uvoznice vrijednosti, znanja, tehnologije, kapitala, jeftinih roba široke potrošnje i luksuznih roba za svoje novonastale vrlo bogate i vrlo tanane klase državnika i profitera. Tranzicijske zemlje su postale izvoznice: najboljih mozgova, sirovina, jeftine radne snage, ekonomskih emigranata, izbjeglica i robinja. Podaci koji to dokazuju postoje, dovoljno je da pogledamo statistike koje prikupljaju Međunarodni monetarni fond ili Svjetska banka. Sve tranzicijske zemlje su nekada bile zemlje prevelikog egalitarizma, a danas imaju izuzetno velike socijalne razlike. Najgore je što otprilike trećina njihovog stanovništva živi na ili ispod praga siromaštva koji je postavljen ispod minimuma svake vrste. Tvrdim da je tranzicija rekolonizacija, jer se radi o procesu uništavanja već razvijenih industrijskih i ljudskih resursa. Primjerice, koliko se tvornica u Mađarskoj zatvorilo, jer su radile u zatvorenom sustavu. Kada se mađarsko tržište otvorilo za korejske televizore, nestalo je tržište za domaće proizvode - što će njima crno-bijeli televizori kada su korejski bolji i jeftiniji. Razvijene industrije su se zatvarale, jer nije bilo novaca za korak naprijed. Nije rijetkost da u zemljama u tranziciji susrećete doktorice znanosti kako prodaju švercane cigarete na ulici. Šverc na malo je jedini način njihova preživljavanja, jer su institucije u kojima su te žene radile propale ili osiromašena država više ne može financirati njihov profesionalni rad.

* Izvor: ŽENE i RAD, B.a.B.e. (Budi aktivna, Budi emancipirana), Grupa za ženska ljudska prava, Vlaška 79/III, 10 000 Zagreb, Urednica: Martina Belić, Tiskar: Tiskara «ZUPAC», Naklada: 500 primjerka, Godina izdanja: 2000., ISDN: 953-98148-5-5, str. 75-84.

Indikatori ekonomskog položaja žena

Četiri glavna indikatora ekonomskog položaja žena u zemljama u tranziciji su: mogućnost školovanja, mogućnost plaćenog rada, mogućnost izbora materinstva i mogućnost žena da sudjeluju u političkoj vlasti i da imaju moć odlučivanja. Područje odlučivanja je vrlo važno zato što je u svim zemljama u tranziciji politika jedina ekonomija koja postoji. Ključno je da su žene u politici, jer samo ukoliko se bave politikom u dovoljnom broju, odlučuju o rješavanju problema. Ukoliko nisu prisutne u centrima političke moći samo izvršavaju tuđu politiku koja ne rješava njihove probleme.

Mogućnosti školovanja: Postoji velika razlika između zemalja u tranziciji u Europi i u Africi i Aziji, jer je ljudski kapital razvijen u ovom dijelu svijeta, stanovništvo je mnogo bolje kvalificirano nego u zemljama Afrike i Azije. U zemljama u tranziciji žene srednje i mlađe dobi postaju bolje obrazovane od muškaraca već u 80-ima. Završavaju fakultete i srednje škole, počinju se ravnopravno nositi s muškarcima na razini doktorata znanosti. U 90-im se udio žena koje se školuju u Srednjoj Europi čak i povisio. Razlog je jednostavan, radna mjesta za mlade općenito, a za mlade žene posebno, postala su nedostupna. Roditelji su činili sve što su mogli da djeca ne budu na ulici pa su ih gurali da studiraju. Propast ekonomije je pospješila daljnji porast ulaska mladih žena u srednje škole i na fakultete. Trend se preokrenuo kod doktorata znanosti, stopa je ostala ista ili stagnira. Međutim, zbog djelimične privatizacije školskih sistema, naročito na fakultetima, gdje školovanje moraju plaćati studenti koji nisu natprosječni, roditelji na sebe preuzimaju ogromne obaveze da bi mladima omogućili školovanje. Kad moraju birati između muškog i ženskog dijeteta, biraju, na žalost, muško.

Klasična podjela na muške i ženske profesije i dalje opstaje, ništa se nije promijenilo. Žene i dalje biraju profesije u skladu s tradicionalnim ulogama u obitelji: postaju liječnice, učiteljice i preuzimaju administrativne poslove, a ne školuju se za izazovnije i lukrativnije pozive koji omogućuju veću socijalnu mobilnost. Žene i dalje biraju takozvana manje zahtjevna znanja.

U svim tranzicijskim zemljama došlo je do strahovitog pada udjela aktivnog stanovništava i do porasta siromaštva. Siromaštvo je i prije bilo feminizirano, u socijalizmu nevidljivo jer se o njemu malo govorilo. Kasnije napravljene analize su pokazale da je vidljiva feminizacija siromaštva u tranziciji samo produbljavanje i proširivanje od prije postojećeg stanja. Međutim, usprkos padu udjela zaposlenog stanovništva, udio žena u općoj zaposlenosti ostao je otprilike isti kao i prije. Razlike u plaćama muškaraca i žena za isti posao nisu se bitno povećale, ali su bolje plaćeni poslovi, u principu, rezervirani za muškarce. Poslovi koji postaju bolje plaćeni se iz feminiziranih poslova pretvaraju u maskulinizirane. Tipičan primjer se dogodio u Sloveniji. Slovenija je imala feminizirano sudstvo i niske plaće. Kada je sudstvo postalo posebna grana vlasti, sucima su znatno podignute plaće i odmah nakon prvog slijedećeg imenovanja, muškarci su dolazili na upražnjena mjesta, a žene nisu bile imenovane. U svim zemljama u tranziciji, nezaposlenost je velika, trend opadanja stope nezaposlenosti se prepoznaje samo u zemljama koje se mogu nazvati uspjehom u tranziciji: u baltičkom prostoru to je

Estonija, u Centralnoj i Istočnoj Europi to su Slovenija, Mađarska, djelimično Poljska, Češka je upravo zagazila u velike teškoće. Perzistentno visoka stopa nezaposlenosti, čak i trend povećavanja se vidi u zemljama gdje su bili ratovi, diktature, gdje je bilo dugoročnih potresa zbog rastakanja postojećih zemalja. Primjerice, u azijskim zemljama bivšeg SSSR-a gdje nema nafte nezaposlenost poprima razmjere katastrofe. Stopa nezaposlenosti je viša od 50%, a žene čine više od 80% nezaposlenih. Žene nisu svuda najveća grupa među nezaposlenima, stanje je obrnuto barem u dvije zemlje: u Sloveniji i Mađarskoj su manje brojna grupa, ali se pojavljuje problematična stopa nezaposlenosti mladih, školovanih žena. Žene čine 70% svih mladih školovanih nezaposlenih, to je podatak koji ukazuje na trend koji je zastašujući za budućnost ženskog zapošljavanja. Žene imaju visok udio među poslodavcima, ali taj udio nigdje ne prelazi 50%. Ovi visoki brojevi ne pokazuju da su žene postale uspješne u samozapošljavanju i zapošljavanju drugih, ti podaci pokazuju beznade i nedostatak drugih mogućnosti zapošljavanja. Žene pokušavaju otvoriti svoja vlastita poduzeća, jer im jedino preostaje samozapošljavanje. U trenutku kada gospodarstvo počne pokazivati naznake oporavka, većina se takvih poduzeća zatvara, jer su i u startu prodavala maglu i nisu mogla stati na noge zbog mnogih razloga.

Žene se iz sfere plaćenog rada sele u sferu neplaćenog rada.

Sumiranje ovih trendova pokazuje da su žene ostale na tržištu rada što je izuzetno važno. Tranzicija koja je počela s nadama nekih da će žene napokon dobiti priliku da budu sretne domaćice, da će moći birati između profesije i porodice pokazala se velikom iluzijom. Žene su se iz petnih žila trudile da ostanu žive na tržištu rada i to im uspjelo.

Majčinstvo

Jedan od ograničavajućih faktora za žene na tržištu rada je majčinstvo. Činjenica da žene rađaju ne može se preskočiti u glavama poslodavaca, u glavama žena i muškaraca, ne može se preskočiti u svakodnevnom životu. U ranim 90-im mainstream politika u tranzicijskim zemljama je počela proklamirati da žena treba biti kraljica doma i majka nacije. Što je stanje u nekoj zemlji bilo gore, što je kriza bila dublja, ta se fraza više ponavljala. U sredini 90-ih ekstenzivno se štedilo na ženskim reproduktivnim pravima: abortus je ponegdje ukinut iz ideoloških razloga, ponegdje je poskupio, posvuda je poskupila kontracepcija, poskupilo je sve što je pomagalo ženama da budu ravnopravne na tržištu rada. U nekim zemljama su jaslice poskupile ili se zatvorile. To se dogodilo u Mađarskoj, Poljskoj, Češkoj. U Mađarskoj su jaslice zatvorene pod vladavinom socijalista, jer je to bio jedini način da Mađarska dobije kredit od Svjetske banke. Svjetska banka im je rekla: "Ako ne zatvorite jaslice i ne skratite porodiljski dopust nema kredita." Porodiljski je skraćen s tri godine na šest mjeseci. Zanimljiva je usporedba Poljske i Slovenije. Poljska je učinila sve da žene prisili na rađanje, između ostalog, kriminalizirajući abortus. Slovenija je učinila sve da ženama omogući slobodu izbora. U Sloveniji stopa abortusa stalno pada od 1984. godine, počela je rasti samo u jednom malom razdoblju u sredini devedesetih u mlađoj dobnoj skupini jer je seksualna edukacija u školama oslabila. Bez obzira na različite politike, u Poljskoj i u Sloveniji žene su reagirale apsolutno jednako kada su odlučivale o rađanju. Odlučile su da neće rađati dok nema sigurnosti za njihovu djecu. U obje zemlje je stopa rađanja pala za jednu trećinu. U cijeloj toj ogromnoj regiji stope rađanja su pale, ponegdje čak i više od jedne trećine. To

je, naravno, bio razlog nacionalistima da podignu glas i ustvrde da nacije izumiru zbog zločestih žena koje neće rađati, a u stvari je pad stope rađanja odgovor na tranziciju i globalizaciju, jer žene prepoznaju nemogućnost izbora. Lažni izbor je ili ćeš raditi pa nećeš rađati, ili ćeš imati dijete pa ćeš gladovati. U takvom izboru slijedi da uopće nemaš djece.

Žene i vlast

Kada promatramo političku participaciju žena prepoznamo dva potpuno oprečna trenda. Jedan trend se pojavljuje u Skandinaviji, Europskoj Uniji i ostalim zemljama razvijenog Zapada, trend stalnog porasta ženske političke participacije (s manjim oscilacijama). Obrnuti trend se pojavljuje u zemljama u tranziciji. U tim zemljama je 70-tih i 80-tih uočen blagi uspon žena u političkim tijelima vlasti, sredinom 80-tih uočava se polagano opadanje postotka žena na mjestima odlučivanja. U 90-tima se na početku, nakon političkih promjena zbiva potpuni krah. Sredinom 90-tih je stagnacija ženske političke participacije pa tek na početku novog stoljeća imamo prve promjene na bolje, međutim bez stabilizacije stanja pa i dalje imamo krizu. Analizirajući gdje su se dogodile pozitivne promjene i gdje postoji porast političke participacije žena, otkriva se da postoji samo jedan lijek. Jako unutarnje povezan, objedinjen ženski pokret u samoj zemlji i velika pomoć izvana. Kada se to dvoje sklopi onda se postiže uspjeh kao u BiH. Ukoliko ne postoje ta dva uvjeta, nema promjena primjerice u Sloveniji, Mađarskoj, Poljskoj, Slovačkoj. U tim zemljama žene nisu dovoljno međusobno povezane, niti ima značajne strane pomoći.

Posljednji rezultati slovenskih izbora pokazuju mali pomak naprijed više zbog sreće nego zbog dobrog planiranja. U prošlom mandatu imale smo 7,7% žena u parlamentu, sada imamo 13,3%. Povećanje se dogodilo iz vrlo banalnog razloga, nastale su dvije nove stranke koje nisu mogle procijeniti gdje su mjesta na kojima stvarno mogu uspjeti pa su na mjestima koja su neplanirano osvojile kandidirale žene. To se dogodilo trima ženama pa je stvoren privid velikog pomaka nabolje. Bliži pogled na sastav parlamenta nam pokazuje da od 8 stranaka i manjina u slovenskom parlamentu još uvijek ima 4 stranke bez ijedne žene. Stoga ovaj porast pokazuje nestabilnost stanja i na slijedećim izborima, ako se ništa ne bude radilo, može se opet dogoditi smanjenje broja žena u parlamentu.

Ženske strategije preživljavanja u tranziciji

Ja tvrdim da žene nisu imale razvijene strategije, jer nisu imale pozicije da ih razviju, ali su imale strategije osobnog preživljavanja. Nisu si mogle dozvoliti čak niti samoubojstvo. U Rusiji je stopa samoubojstava žena bila mnogo mnogo manja od stope samoubojstava muškaraca, a stres je bio podjednako velik. Međutim, zato što su žene skrbile za djecu i starce morale su se boriti, nisu imale drugih izlaza. Radile su sve da prežive. Okrenule su se svojim porodičnim, profesionalnim i susjedskim mrežama preživljavanja, postale su pomagajući porodični članovi, počele su zarađivati obradom zemlje, preuzele su razne poslove na crnom tržištu rada i, na žalost, u prostituciji jer je to bio i još jeste jedan od probitačnih poslova. Ali najveća stvar koju su napravile je izum trećeg sektora. Trećeg sektora prije nije bilo, tranzicijske zemlje nisu znale što je to, što su to servisne usluge za ljude koji ne mogu do njih, a moraju ih dobiti. Naučile su kako se radi u trećem sektoru u

najtežim mogućim okolnostima, u ratnim uvjetima, a danas to već rade i na drugi način i sretne su kad mogu tu svoju ekonomsku inicijativu promijeniti u nešto suvislo i unijeti svoja iskustva kao inovaciju u razvojne strategije. Žene su dokazale da su spremne učiti nove stvari i da im je to potrebno, prihvatiti rad na javnim radovima, prihvatiti posao ispod razine kvalifikacije koju su stekle, raditi za vrlo nisku plaću, čak i ispod minimuma koji su sindikati dogovorili, samo da bilo što rade. Radile su i rade skraćeno radno vrijeme, bez pravih ugovora, na crno, nezaštićeno. Prihvaćale su i prihvaćaju dobru i spolnu diskriminaciju, čak i spolno iskorištavanje na radnom mjestu, samo da ne ostanu bez posla. Odrekle su se radije braka i rađanja nego plaćenog posla. Cijena koju su žene platile tijekom tranzicije je vrlo visoka. Tranzicija ih je oslobodila tutorstva države, ali im nije dala stvarnu mogućnost da svoju slobodu mogu iskoristiti za nešto korisno. Bez obzira kako mi gledamo na sve te procese, tvrdim, da žene u tranziciji nisu gubitnice, nego su one koje su preživjele. To znači da žene danas mogu tražiti novu pregovaračku poziciju. Treba pregovarati o tome što je nova politika i razvojna strategija za zemlje u tranziciji. Prvo i najvažnije je omogućiti pristup modernom znanju i više investirati u obrazovanje odraslih.

Ja se ne mogu pomiriti s tim da su žene iznad 35. već prestare da mijenjaju zvanje, živimo 80 godina. Biti na socijalnoj pomoći ili u ovisnosti od svoje porodice nije rješenje, tako se ne može i ne smije živjeti. Jako je važno pomoći djevojčicama da se usmjere u nova i probitačnija zvanja i profesije i omogućiti ženama koje imaju talente da mogu svoje talente razviti i raditi. Jedna stvar je izuzetno važna u našim prostorima, ako nećemo stvoriti veću kupovnu moć kod običnih ljudi nema prostora za razvoj proizvodnje u kojoj bi se mogle zapošljavati žene jer od kupovne moći ovisi da li ćemo imati zdravstveni sistem, da li ćemo imati školski sistem, da li ćemo imati dječju zaštitu, da li ćemo imati organiziranu skrb za starije ljude. A to su sve naši poslovi, to su sve naša radna mjesta. Dakle, apsolutno je važno podići kupovnu moć stanovništva, a da bi se to moglo, mora se obaviti redistribucija bogatstva i moraju se smanjiti razlike u najvećoj i najmanjoj plaći. Ovo što mi sada imamo je kaotično tržište radne snage, kaotični odnosi između visokih i najnižih plaća. Minimilane plaće, penzije i naknade za vrijeme nezaposlenosti bi morale garantirati preživljavanje. Niti u jednoj zemlji u tranziciji to se ne događa.

Reforma socijalne države

Socijalna država kakva je postojala u doba socijalizma više nije moguća. Razlozi nisu u skupoći održavanja sistema nego u njihovoj uništenosti i u nekvaliteti državnih monopola te nedovoljnoj efikasnosti u pružanju mnogih usluga. Danas treba razvijati ono što se u anglosaksonskoj literaturi naziva welfare mix.

Isto je tako važno da promjenimo uobičajeni pogled na zaštitu majčinstva. Uopće ne treba govoriti o zaštiti majčinstva nego o mogućnosti roditeljstva za oba spola što je veliki i bitan pomak u svijesti. Državna politika mora omogućavati ravnopravnu skrb o djeci oba roditelja. Kada se to dogodi mlade žene i mladi muškarci više neće biti neravnopravni na tržištu rada jer će njihov radni potencijal imati jednaku vrijednost, a žene će lakše dobivati posao jer automatska pretpostavka poslodavaca više neće biti da će žene zbog djece ostajati kod kuće.

Naravno, treba sprečavati sve vrste spolne diskriminacije i razviti rodno specifičnu akcijsku politiku zapošljavanja. Vrlo je važno jačanje socijalnog partnerstva u kojem ne sudjeluju samo sindikati, nego i nevladine organizacije i svi drugi koji mogu doprinijeti stvaranju nove socijalne politike.

Potreban nam je društveni konsenzus o prioritetima razvoja. To je konsenzus koji se vrlo teško gradi, ali se mora izgraditi u svakom društvu u tranziciji. Primjerice, u Paktu stabilnosti je sakupljeno vrlo mnogo novaca koje su bogate države pripremile za investiranje u naše zemlje, ali ako pitate naše političare koji su strateški pravci razvoja, u čega treba investirati, odgovori će biti lutajući i nepostojeći. Stoga strani investitori investiraju u ono što je njima potrebno za produžavanje i ubrzavanje globalizacije. Nastaju nove autoceste, novi mostovi, čak se grade i nove kuće i bolnice, ali se ne razvija niti industrijska niti postindustrijska proizvodnja koja će zadržati stanovništvo u zemlji i omogućiti mu da normalno živi.

Ženama u politici predstoje strahovito veliki zadaci ukoliko žele promijeniti stanje u društvu. One moraju promijeniti vrijednosti, prioritete, pravila igre i političku kulturu. Vrijednosti su sada kapital i profit, a vodeća vrijednost bi trebala biti zadovoljavanje ljudskih potreba ili barem da te dvije vrijednosti budu ravnopravne. Prioriteti su sada takozvani tvrdi prioriteti, a trebalo bi ugraditi mekše, jer su to oni koji rade na razvoju ljudskih resursa. Treba mijenjati pravila igre jer su sada važeća pravila ona koje će mnogi nazvati zero summ game - nitko ne može pobijediti ako netko ne izgubi. To nije točno, ukoliko pravilno postavimo ciljeve, svi možemo pobijediti, a to je win-win game. Nova pravila tek treba naučiti. Treba mijenjati političku kulturu koja je sada agresivna, konzervativna, koncentrirana na vanjske insignije moći i bogatstva. Politiku treba vrlo vješto pretvoriti u javno dobro i dobro svih, i tu bi se naravno, žene mogle uključiti.

Ako žene hoće sve to uraditi, onda to ne mogu uraditi jedna po jedna, jer se polome ili nas uključe jednu po jednu i promjene nam spol i onda to nema smisla. Ono što treba uraditi je ući u velikom broju, na velika vrata i biti svjesne što želimo mijenjati. Zanimljivo je da je naš pokret globalan. Ako pogledate Pekinšku deklaraciju ona vrijedi u Hrvatskoj, Bugarskoj, Kini i Zimbabveu. Možda su problemi koje žene rješavaju na malo drukčijem stupnju nego ovi naši, ali to su isti problemi, i način na koji ih se može riješiti, pravac u kojem se može riješiti je zajednički pravac. Taj pokret je globalan, i mi smo toga svjesne. Ne znam što bi B.a.B.e. radile da nije bilo kontakta sa širokim svijetom koji je ubrzao mnoge procese. Ne samo B.a.B.e., svi. jer je bilo vrlo važno naučiti od drugih, vrlo važno naučiti od onih koji su vrlo blizu oko nas, a ne vidimo ih i ne čujemo. Ubrzati stvar, pokretati zajedničke inicijative. To je pokret koji radi na zajedničkoj sinergiji. Na sinergiji različitih društvenih sektora koji rade zajedno kao što ste vi rekly da ćete raditi multisektorsku suradnju. To je baza modernog ženskog pokreta koji ide iz raznih pravaca, raznih razina i bez ikakvih kompleksa kombinira što se kombinirati može. Najljepši dio te priče je što je to sve već počelo, davno počelo. Sada je naraslo do te mjere da se osjeća i vidi kao pokret. Globalizacija jeste za sada ženama uglavnom donijela ogromne poteškoće, ali je isto tako donijela i nove mogućnosti. Nakon prvog šoka i prvih velikih poraza, žene su se uspjele srediti, znaju o čemu se radi i bit će sposobne okrenuti

globalizaciju u svoju korist, da to više ne bude samo globalizacija sredstava, nego globalizacija pravde, solidarnosti i povezivanja ljudskih energija.

RODITELJSTVO KAO IZVOR EKONOMSKE NEJEDNAKOSTI MUŠKARACA I ŽENA*

Pravno jednake faktički nejednake

U modernim društvima (nastalim na osnovama zapadno-evropske kulture i institucionalne tradicije) proces izjednačavanja žena i muškaraca pred zakonom je gotovo okončan. To znači, popularno rešeno, da je ženama u modernom društvu zapadnoevropskog tipa dozvoljeno sve što i muškarcima. To se u svakom slučaju može reći za kompleks tzv. ljudskih prava zagantovanih građanima država koje su prihvatile Univerzalnu deklaraciju UN o ljudskim pravima i međunarodne ugovore koji su na osnovu nje zaključeni, i koji su postali integralni deo nacionalnih zakonodavstava. U našoj zemlji se o izjednačenosti muškaraca i žena pred zakonom može govoriti u onoj meri u kojoj su prava iz Deklaracije UN o ljudskim pravima preneti u naše nacionalno zakonodavstvo i do detalja razrađena i garantovana pojedinim zakonima i zakonskim propisima. O tome se može govoriti i sa stanovišta efikasne sudske zaštite tih prava, s obzirom na mehanizme zaštite predviđene zakonom.

U ovom tekstu se nećemo baviti slučajevima diskriminacije žena koji proizlaze iz kršenja njihovih ljudskih prava (mada nećemo tvrditi da takvi slučajevi ne postoje). Naša osnovna tema su *slučajevi faktičke (de facto) nejednakosti muškaraca i žena, koja opstaje istovremeno i uprkos njihovoj pravnoj (de jure) jednakosti*. S obzirom na to da je ovaj tekst posvećen socijalno-ekonomskim nejednakostima muškaraca i žena, dokumentovaćemo ovu nejednakost podacima o obrazovanju, zapošljavanju i zaradama muškaraca i žena u Srbiji, zemljama u tranziciji i zemljama Zapadne Evrope. U drugom delu teksta ukazaćemo na dva osnovna izvora ove nejednakosti: *polnu podelu društvenog rada* (koja može biti tradicionalna ali i podstaknuta strukturnim promenama u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji) i *nejednaku konkurentnost muškaraca i žena uhvaćenih u rodne uloge* na tržištu rada. Završićemo skiciranjem alternativnih strategija za smanjenje faktičke rodne nejednakosti u socijalno-ekonomskom položaju muškaraca i žena.

Nejednako zaposlenje

Ključna kategorija socijalno-ekonomskog položaja pojedinca, u modernom društvu je zaposlenje, kao osnovni izvor dohodka i finansijske sigurnosti, i ekonomske nezavisnosti.

* Rad je preuzet iz knjige: „Ljudska prava za žene“, Odbor za građansku inicijativu, Niš, 2004, str. 27-47. Literatura koju je autorka koristila štampana je kao poseban odeljak u knjizi iz koje je rad preuzet. Prilikom preuzimanja rada, literatura je izostavljena, a sve bibliografske jedinice koje je autorka navela uvršćene u spisak literature, koji je dat na kraju ovog zbornika.

Međunarodnim dokumentima i našim zakonima ženama i muškarcima je zagarantovan pristup zaposlenju pod jednakim uslovima.

Deklaracija o ljudskim pravima

Član 23/1 – Svako ima pravo na rad, na slobodan izbor zaposlenja, na jednaku platu za jednaki rad.....

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena

Član 11/1 obavezuje sve države popisnice da muškarcima i ženama obezbede jednako pravo na rad, jednake šanse za zapošljavanje, napredovanje, slobodan izbora profesije i jednak tretman u pogledu rada jednake vrednosti....

Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 100

Zahteva jednake plate za jednak rad

Zakon o radu Republike Srbije

- eksplicitno zabranjuje diskriminaciju u zapošljavanju na osnovu pola
- garantuje jednaku zaradu za isti rad

Bez obzira na jednako pravo na rad, stope ekonomske aktivnosti žena (procenat zaposlenih u populaciji starijoj od 15 godina) su manje od stopa ekonomske aktivnosti muškaraca u gotovo svim zemljama. Istovremeno, u većini zemalja procenat žena u ukupnoj radnoj snazi je manji od 50% - što bi bio očekivani procenat ako bi žene koristile svoje pravo na rad u istoj meri kao i muškarci. U tabeli 1 su predstavljeni relevantni podaci za razvijene zemlje (uključujući neke bivše socijalističke zemlje, i našu zemlju), gde su ove razlike najmanje, ali ipak veoma očigledne.

Tabela 1: Stope ekonomske aktivnosti u razvijenim zemljama

Zemlja	Stopa ekonomske aktivnosti odraslih (15+) u %				% žena u radnoj snazi 1995/1997
	1990		1995/1997		
	Žene	Muškarci	žene	Muškarci	
Švedska	71	77	65	72	47
Finska	64	74	62	71	47
Češka	61	74	52	71	44
Ruska fed.	60	76	59	74	48
Poljska	57	75	50	66	46
Slovenija	55	71	52	65	46
US	58	76	60	75	46
UK	53	75	54	72	44
Francuska	46	64	47	62	45
Nemačka	44	70	47	68	43
Grčka	35	66	36	63	39
Italija	36	64	35	61	38
Jugoslavija	50	72	50	71	29 ^a , 33 ^b , 42 ^c

Izvor: ILO New Indicators of the Labour Market (Novi indikatori tržišta radne snage), Geneva 1999

ILO – SEGREGAT međunarodna baza podataka: ^a 1971, ^b 1981, ^c 1991, 1995/1997

Jednostavnim rečnikom, manje žena nego muškaraca radi i ima nezavistan izvor prihoda. Već ovi pokazatelji upućuju na to da žene raspolažu sa manje ekonomske sigurnosti i nezavisnosti i autonomije koja iz te sigurnosti proizlazi. Pre nego što pokušamo da odgovorimo na pitanje zašto je to tako, pozabavićemo se dodatnom nesigurnošću ekonomskog položaja žena koja proizlazi iz visine dohodka žena koje rade. Već smo videli da je izjednačenost muškaraca i žena u nadoknadama za isti rad zaštićena zakonom. Ipak, prosečne zarade žena su manje od prosečnih zarada muškaraca (tabela 2).

Nejednake plate

Tabela 2: Visina zarada žena u industrijskoj i zanatskoj proizvodnji izražena kao procenat zarade muškaraca

Zemlja	1990	1992/97
Švedska	89	90
Norveška	86	87
Finska	77	79
Mađarska	70	70
UK	68	72
Švajcarska	68	69
Francuska	79	79
Nemačka	73	74
Grčka	78	81
SCG	-	81 ^a

Nejednake plate mogu biti rezultat direktne diskriminacije, tako da na istom radnom mestu u istoj delatnosti žena ima manju platu od muškarca. Ovakvi slučajevi su direktno kršenje zakona i u principu bi trebalo da se rešavaju u okviru sistema pravne zaštite. Neformalno, o njima saznajemo iz ličnog iskustva mnogih žena, formalno, iz sudske prakse, na primer pred Evropskim sudom - žene manje plaćene na radnim mestima na kojima su ranije bili zaposleni muškarci.

Izvor: ILO – SEGREGAT međunarodna baza podataka

^a Anketa SZS, 2001, svi zaposleni

Mnoge žene nikad ne prijave ovakve slučajeve ostvorene diskriminacije i čak prihvate neizrečenu pretpostavku da je tržišna vrednost ženskog rada, na istom radnom mestu i sa istom kvalifikacijom, manja nego tržišna vrednost muškog rada.

Ipak, istraživanja pokazuju da razlike u prosečnim platama muškaraca i žena postoje nezavisno od direktne diskriminacije. Otkuda one dolaze? Jedno od teorijski mogućih objašnjenja za niže plate žena bi bilo da je obrazovna struktura žena lošija, te da su manje plate adekvatna nadoknada za lošije kvalifikacije. Međutim, makar u razvijenim zemljama, to nije slučaj.

Nejednako obrazovanje

Kao i kod zaposlenja, jednaka prava žena i muškarac na polju obrazovanja su garantovana međunarodnim pravnim aktima i nacionalnim zakonima kod nas.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, član 26 i Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, član 10, garantuju pravo na školovanje, obavezno i besplatno osnovno obrazovanje ženama jednako kao i muškarcima.

Povelja o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama Državne zajednice Srbija i Crna Gora, čl. 43, garantuje pravo na obrazovanje i predviđa obavezno i besplatno osnovno obrazovanje.

Ustav Republike Srbije, čl.32 propisuje:
Školovanje je svakom dostupno, pod jednakim uslovima.
Osnovno školovanje je obavezno.
Za redovno školovanje koje se finansira iz javnih prihoda, građani ne plaćaju školarinu.

I zaista, podaci govore da nema nejednakosti između muškaraca i žena u njihovom pristupu različitim nivoima obrazovanja (tabela 3 u Dodatku). Da to nije samo zbog toga što je u razvijenom svetu osnovno i srednje obrazovanje obavezno (kod nas je obavezno samo osnovno obrazovanje) vidimo po tome što žene procentualno premašuju muškarce na univerzitetima, iako visoko obrazovanje nije obavezno.

Ipak, ako pogledamo vrstu obrazovanja kroz koje muškarci i žene prolaze pre nego što se nađu na tržištu radne snage, uočavamo podelu na tipično ženske i tipično muške srednje škole i fakultete (tabele 4 i 5).

Tabela 4: Procenat žena u različitim vrstama srednjih škola 2000/2001

Područje rada škole	% žena
Tekstil i kožarstvo	87
Lične usluge	84
Zdravstvo i socijalna zaštita	82
Ekonomija, pravo i administracija	76
Hemija, nemetali i grafičarstvo	69
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	65
Kultura, umetnost, informisanje	63
Gimnazija	61
Proizvodnja i prerada hrane	55
Geologija, rudarstvo i metalurgija	50
Geodezija i građevinarstvo	33
Saobraćaj	27
Šumarstvo i obrada drveta	25
Mašinstvo i obrada metala	12
Elektrotehnika	8

Izvor: Statistički godišnjak Srbije, 2002

Tabela 5: Procenat žena na različitim fakultetima SCG 2001

Fakulteti	% žena
Medicina*	65
Pravni	60
Prirodne nauke i matematika*	67
Pedagoški i učiteljski fakulteti	90
Filozofski i filološki	86
Geološki, rudarski i metalurski	41
Fakultet nacionalne odbrane	17
Poljoprivreda i šumarstvo*	37
Mašinski fakultet	19
Mašinski i elektrotehnički*	33

* Podaci iz 1992

Iako podaci nisu direktno uporedivi, tabela 6 (u Dodatku) omogućava da naše podatke interpretiramo u kontekstu podataka o drugim zemljama.

O razlozima za ove različite “afinitete” u obrazovanju učenika i studenata, u zavisnosti od njihovog pola, govorićemo nešto kasnije. U kontekstu nejednakog zapošljavanja i nejednakih plata, vredno je upozoriti da polna segregacija u obrazovanju vodi u polnu segregaciju na tržištu rada. S jedne strane, to se događa indirektno, preko pojačavanja stereotipa o tipično ženskim i tipično muškim zanimanjima (devojčice kao frizerke, krojačice, nastavnice i medicinske sestre – pružaju usluge i brinu o drugima), s druge strane izbor škole ili fakulteta direktno vodi u određeno zanimanje, a isključuje druga, zbog nedostatka kvalifikacija.

Dakle nejednake plate ne dolaze od lošije obrazovne strukture žena, ali mogu biti rezultat segregacije na tržištu rada koja prati segregaciju u obrazovanju.

Polna segregacija na tržištu rada

Drugo objašnjenje za manje prosečne plate žena se poziva na koncentraciju žena u nisko plaćenim granama privrede, s jedne strane, i na odsustvo žena sa dobro plaćenih rukovodećih položaja, s druge strane. I jedan i drugi fenomen u velikoj meri proizlaze iz stereotipa o tzv. ženskim i muškim poslovima, ali i iz razlike u obrazovnim profilima o kojoj je već bilo reči. Ideja u osnovi ovog objašnjenja je da žene nisu plaćene manje zato što su žene, već zato što rade u delatnostima i na radnim mestima koja su ionako već lošije plaćena, bez obzira na to ko ih zauzima.

Tabela 7: Procenat žena u radnoj snazi

Grupa zanimanja	1971	1981	1991
<i>Ukupno</i>	29	33	41
Poljoprivrednici	17	24	47
Industrijski radnici	16	16	23
Prodavci	31	36	46
Usluge	69	67	66
Administracija	45	57	64
Uprava	9	12	19
Profesije	46	49	53

Izvor: ILO – SEGREGAT
(međunarodna baza podataka)

Tabela 8: Procenat žena u odabranim po grupama zanimanja u SCG zanimanjima i indeksi prosečnih zarada u zanimanju (ukupna prosečna zarada za sva zanimanja = 100)

Zanimanje	% žena 1991 ^a	Indeksi 2001 ^b
Šumarstvo	12	112
Ribarstvo	11	121
Ruda, nafta, gas	09	151
Električna energija	16	170
Tekstilna industrija	79	47
Proizvodnja obuće	70	54
Hoteli i restorani	58	71 ^c
Obrazovanje	59	101 ^c

Izvor: ^a ILO – SEGREGAT
^b Statistički godišnjak Srbije 2002

^c Republički zavod za statistiku Srbije

Tabela 7 sadrži jednu prilično uopštenu klasifikaciju grupa zanimanja (prema Međunarodnoj organizaciji rada). Žene u SCG, prema ovim podacima dominiraju u

uslugama i administraciji (na službeničkim položajima), a ima ih veoma malo među industrijskim radnicima i u upravi preduzeća. S druge strane, broj žena na rukovodećim položajima se udvostručio od 1971. do 1991, što, nadamo se ukazuje na trend povoljan za žene. Tabela 8 prikazuje procenat žena u pojedinim delatnostima upoređujući taj procenat sa indeksom prosečnih zarada u toj delatnosti (popis nije sistematičan već su samo neke delatnosti odabrane kao ilustracija). Podaci pokazuju da delatnosti u kojima preovlađuju muškarci imaju indekse zarada iznad prosečnih, dok delatnosti u kojima preovlađuju žene imaju indekse zarada ispod prosečnih ili u najboljem slučaju na nivou proseka (kao kod obrazovanja).

Nepotpuno radno vreme

U Zapadnoj Evropi i ostalim razvijenim zemljama puno žena radi nepotpuno radno vreme (part-time job), te u proseku žene imaju manje radnih sati koji se plaćaju. U Istočnoj Evropi to još uvek nije slučaj, pa se to i ne može smatrati glavnim izvorom razlika u zaradama. Podaci o nekim zemljama Zapadne i Istočne Evrope i za Australiju i Kanadu, prikazani su u tabeli 9.

Polovina svih zaposlenih žena u Holandiji i Švajcarskoj, na primer, radi nepotpuno radno vreme, Poljska i Češka hvataju korak sa Finskom i južnoevropskim državama, dok u Bugarskoj gotovo da i nema nepotpunog radnog vremena kao forme rada.

Tabela 9: Procenat zaposlenih delimično radno vreme

Zemlja	1990/93		1996/98	
	Žene	m	žene	m
Holandija	53	13	55	11
Švajcarska	46	9	48	8
UK	40	5	41	8
Norveška	39	7	37	8
Australija	36	11	38	14
Kanada	27	9	29	11
Švedska	25	5	23	7
Nemačka	25	2	30	4
Francuska	22	4	25	6
Italija	18	4	22	5
Grčka	12	4	14	5
Finska	10	5	11	6
Poljska	13	9	14	8
Češka	10	3	10	3
Mađarska	4	2	8	3
Bugarska	2	2	1	1

Nepotpuno radno vreme neki ugledni teoretičari smatraju racionalnim izborom žena koje pokušavaju da usklade zaposlenje sa svojim porodičnim obavezama. S druge strane, nepotpuno radno vreme ne samo što nosi niske zarade i nesiguran ekonomski položaj, već uglavnom znači i gubitak svih ostalih socijalnih beneficija (puna starosna penzija, nadoknada za nezaposlenost, zdravstveno osiguranje, porodiljsko dsustvo...), koje proizlaze iz radnog odnosa sa punim radnim vremenom (full-time job).

Izvor: ILO New Indicators of the Labour Market (Novi indikatori tržišta radne snage), Geneva 1999

Izvori faktičke nejednakosti

Otkuda ova faktička nejednakost muškaraca i žena i pored jednakosti pred zakonom? Otkud manje stope zaposlenosti kod žena, otkuda manje plate, otkud segregacija u obrazovanju i na tržištu rada?

Najrasprostranjenije i čini se očigledno objašnjenje za opisane nejednakosti se može formulisati ovako: žene su izjednačene sa muškarcima pred zakonom, one se sreću sa muškarcima na tržištu rada pod jednakim uslovima, različiti ishodi proizlaze iz *prirodnih* razlika između muškaraca i žena: Žene su pre svega majke i supruge; njihova osnovna uloga je da brnu o deci, kući i mužu. Zaposlenje je samo nužno zlo – još jedna plata u kući, hobi koji ih povremeno izvlači iz kuće, u svakom slučaju nešto što je uvek na drugom mestu posle osnovne preokupacije porodicom i domaćinstvom. Zato neke žene i ne pokušavaju da se zaposle, a ako se zaposle nastoje da rade nepotpuno radno vreme i u svakom slučaju se retko prihvataju zahtevnih i odgovornih rukovodećih položaja koji bi im odvlačili pažnju i vreme od njihove osnovne delatnosti – brige o porodici. To naravno rezultuje ogromnom ekonomskom nesigurnošću i zavisnošću žena. Ali to i ne treba da ih brine, jer muž je taj koji brine o ekonomskoj dobrobiti porodice.

Ovo objašnjenje, koje se zasniva na stereotipu o muškim i ženskim ulogama, tačno ukazuje na činjenicu da roditeljstvo – briga o deci, vreme investirano u čuvanje i odgajanje dece, pogotovo dece u uzrastu na kome je neophodno stalno prisustvo roditelja, bitno smanjuje konkurentnost žena-majki na tržištu radne snage i ugrožava njihov ekonomski položaj, pri svim drugim uslovima jednakim. Ovo je potvrđeno rezultatima istraživanja koja su se bavila pojavama nejednakosti u stopi zaposlenja, visini zarada i vrstama radnog vremena, ne između žena i muškaraca (kao što je tabelarno prikazano u gornjem delu teksta), već *između različitih kategorija žena*, razvrstanih prema bračnom i porodičnom statusu (udate ili neudate, imaju li ili nemaju dece i koliko su deca stara). Bez upuštanja u precizno izveštavanje ovih rezultata, samo ćemo konstatovati da prema njima najnižu stopu zaposlenja, najniže zarade i najčešće zaposlenje sa nepotpunim radnim vremenom imaju “samohrane” i udate majke sa decom perđškolskog uzrasta, a da najviše stope zaposlenja, najveće zarade, najčešće zapošljavanje na radnim mestima sa punim radnim vremenom i na rukovodećim položajima imaju “samohrane” majke odrasle dece, i neudate žene bez dece. Istovremeno, neka istraživanja pokazuju da su žene bez porodičnih obaveza (bez dece ili sa odraslom decom, koja ne traže konstanu brigu i negu) izjednačene sa muškarcima u gotovo svim pokazateljima ekonomskog položaja. Dakle porodične obaveze, a ne ženski pol čini žene manje konkurentnima na tržištu radne snage.

Ako smo prihvatili da roditeljstvo čini žene manje konkurentnim na slobodnom tržištu radne snage i doprinosi njihovoj ekonomskoj nesigurnosti, želimo da ukažemo na dve pogreške u gornjem objašnjenju faktičke ekonomske nejednakosti između muškaraca i žena, koje se zasniva na stereotipu o *prirodnim* muškim i ženskim ulogama. S jedne strane, roditeljstvo nije *prirodno* specijalizovana i isključiva društvena uloga žena. S druge strane, nema ničeg *prirodnog* u slobodnom tržištu radne snage na kome su roditelji (pre svega – majke) u startu hendikepirani i nekonkurentni.

Pol i rod – polna podela društvenog rada

Mnogo je mastila utrošeno da bi se pokazalo da je podela društvenog rada među polovima – po kojoj muškarac privređuje, izdržava porodicu, predstavlja porodicu u javnoj sferi, a žena brine o kući, mužu i deci – daleko od toga da bude prirodna, u stvari samo jedan, istorijski pronađen i razvijen način društvene organizacije seksualnosti i reprodukcije vrste. U modernim društvima, zasnovanim na privatnoj svojini, ovaj problem je rešen kroz heteroseksualnu organizaciju porodice, i ograničenjem i kontrolom ženske seksualnosti kroz instituciju braka, čime se obezbeđuje sigurnost u identitet naslednika. Mnogi smatraju da striktna polna podela društvenog rada opstaje jer omogućava opstanak institucije braka na osnovama uzajamne zavisnosti muža i žene.

Osobnosti muškaraca i žena koje proizlaze iz ove socijalno nametnute podele rada, odnosno iz različitih društvenih uloga, nazivaju se *rod*, za razliku od *pola*, koji se odnosi na biološke razlike između muškaraca i žena. Muški rod je muž, hranitelj i glava porodice - agresivan, ambiciozan i aktivan. Ženski rod je supruga, domaćica i majka - mazohistična, manipulativna i pasivna. Rod je definicija šta su ‘pravi muškarac’ i ‘prava žena’. Kroz proces socijalizacije u porodici, školi i širem društvu dečaci i devojčice prihvataju društveni sistem polne različitosti i podele rada kao jedini normalan/prirodan - i postaju ‘pravi muškarci’ i ‘prave žene’.

Dakle, opisane nejednakosti između muškaraca i žena možemo u velikoj meri pripisati polnoj podeli rada, koja društvenu ulogu staranja o deci (i ostalim zavisnim članovima domaćinstva), pripisuje prevashodno ženama. To ne utiče samo na manje stope zaposlenosti žena, već i na izbor zanimanja i stepen posvećenosti poslu. Naime među poslodavcima, u porodici, pa i među samim ženama, veoma je proširena predstava da je zaposlenje za žene od samo drugostepene važnosti. Otuda se žene obrazuju i zapošljavaju u školama i na radnim mestima koja pogoduju njihovim rodnim osobinama (usluge, briga o drugima, podučavanje, rutinsko administriranje). Videli smo da u zemljama u kojima ta mogućnost postoji veliki broj žena (pre svega žena-majki) radi nepotpuno radno vreme nebi li lakše uskladile svoje porodične i profesionalne obaveze, čak i po cenu manje ekonomske sigurnosti i nezavisnosti. U hijerarhiji radnih mesta žene često ostaju na rutinskim i srednjim položajima, na kojima se ne donosi mnogo odluka i ne preuzima velika odgovornost. Donekle, to je zato jer se opis radnog mesta rukovodioca bitno razlikuje od opisa “prave žene”, ali i zbog toga što takva zanimanja zahtevaju vreme i posvećenost, koje žena čija je prva društvena uloga da bude majka i supruga vrlo često prosto nema. Manje zarade žena, čak i na istom radnom mestu, često odslikavaju stvarno manju tržišnu vrednost njihovog rada – njihova karijera će biti isprekidana porodijskim odsustvima i odsustvima zbog bolesti deteta, na primer; poslodavac će imati dodatne troškove obuke nove osobe na tom mestu, i ponovne obuke žene koja se vraća na staro radno mesto posle duže pauze.

Žene i tržišna konkurencija

Iako su stereotipi o polnim ulogama još uvek veoma jaki, rigidna polna podela društvenog rada više nije održiva u modernom svetu. Žene su, nadamo se nepovratno, izašle iz kuće i našle svoje mesto na tržištu rada, dok muškarci preuzimaju sve veću odgovornost za

funkcionisanje domaćinstva i brigu o deci. Ako smo uspeli da prevaziđemo ili makar donekle raskrinkamo predrasudu da je nega dece prevashodna uloga žena i da tu ulogu podjednako *prirodno* mogu da obavljaju i muškarci, preostaje nam da se pozabavimo možda mnogo težim problemom *tržišne nekonkurentnosti roditelja, ma kog pola oni bili, u uslovima liberlano-tržišne privrede.*

Nejednakosti u socijalno-ekonomskom položaju kojima smo se bavili ticale su se zaposlenja kao osnovnog izvora ekonomske sigurnosti. Pokazali smo da iako muškarci i žene imaju zakonski jednak pristup radu i jednakim zaradama, faktička nejednakost opstaje. Tvrdili smo da je to zbog manje konkurentnosti žena na tržištu rade snage koja ne proizlazi iz nekih specifično ženskih bioloških osobina – ženskog pola, već iz društvene uloge koja se pripisuje ženama – ženskog roda. To znači da bi i muškarac “ženskog roda”, opterećen porodičnim obavezama – pre svega brigom o deci - bio manje konkurentan na tržištu. Da li je ovo neizbežno? Drugim rečima, kako biti roditelj i istovremeno imati sva prava i jednak tretman na tržištu rada kao i osoba bez porodičnih obaveza?

Po našem mišljenju, faktička socijalno-ekonomska jednakost kroz zaposlenje može se postići samo ako se roditelji (bez obzira na pol) uz pomoć određenih zakonskih i institucionalnih garancija dovedu u isti početni položaj sa ne-roditeljima, na startu tržišne utakmice. Ovo obuhvata mere posebne zaštite trudnica, maternistva, i roditeljstva. Ove mere uključuju dotirana obdaništa, plaćeno porodiljsko odsustvo i odsustvo zbog nege deteta, zagarantovani povratak na isto radno mesto nakon tog odsustva, uračunavanje vremena tog odsustva u osnovicu penzijskog osiguranja i tome slično. Razumevanje novonastale situacije dovelo je do pomeranja naglaska sa formalno pravnog izjednačavanja muškaraca i žena, na zakonsko i institucionalno sprečavanje diskriminacije i žena i muškaraca na bazi roditeljstva u međunarodnim konvencijama i nacionalnim zakonodavstvima.

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena

Član 11/2 zahteva od država potpisnica

- *sprečavanje otpuštanja sa posla na osnovu trudnoće, porodiljskog bolovanja ili bračnog statusa*
- *plaćeno porodiljsko odsustvo bez gubitka ranijeg zaposlenja*
- *promovisanje mreže objekata za dečiju zaštitu*
- *mere posebne zaštite žena tokom trudnoće*

Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 156 o jedankim mogućnostima

(SCG je potpisnik): odnosi se na muškarce i žene sa porodičnim pbavezama

Konvencija Međunarodne organizacije rada br. 103

Predviđa zaštitu materinstva

Standardi EU, Evropska povelja o socijalnim pravima, pravo EU – ugovori i direktive, i sudska praksa (sa zakonskom snagom)

Zahtevaju posebnu zaštitu trudnica, materinstva i rodisteljstva

Nacionalni plan akcije za žene u Jugoslaviji iz 2000

traži razvijanje institucija koje će omogućiti lakše usklađivanje rada i roditeljstva

Zakon o radu

- *dozvoljava mogućnost da otac koristi odsustvo radi nege deteta*
- *zabranjuje otkaz u vreme trudnoće, porodiljskog i roditeljskog odsustva*

- *zabranjuje uslovaljvanje zaposlenja pokazivanjem testa o trudnoći*
- Zakon o finansijskoj podršci porodi sa decom Republike Srbije**
- *Predviđa regresiranje vrtića*

Problem posebne zaštite roditeljstva je posebno aktualizovan u post-socijalističkim društvima u tranziciji u kojima je jedno od osnovnih obeležja reforme povlačenje države iz sfere regulacije raspodele ekonomskog bogatstva. Neki naši ekonomisti, osertljivi na probleme na tržištu radne snage koji proizlaze iz porodičnih obaveza, su već skrenuli pažnju na to da uvođenje standarda i normi tržišne ekonomije kroz zakonsku regulativu mogu voditi pogoršanju socijalno-ekonomskog položaja žena i gubitku nekih socijalnih i ekonomskih prava koja su u ovim društvima već osvojena. Ovde ćemo samo sumarno izložiti osnove njihove zabrinutosti.

Argument zagovornika *liberalno-tržišne* privrede kojim se opravdavaju razlike u ekonomskom položaju žena i muškaraca je da je tržište objektivnan mehanizam koji ne zavisi od volje ljudi i politike pa je prema tome i pravičan. Prema njima, ekonomski položaj određuje tržišna konkurencija, zavisno od napora koje je svako uložio u svoje osposobljavanje i učenje i od napora koje ulaže u svoj rad prilikom primene stečenih znanja i veština. Na državi je da samo obezbedi poštovanje načela tržišne konkurencije. Nasuprot ovakvoj argumentaciji, zagovornici tzv. *socijalno-tržišne* privrede ukazuju na to da su različite grupe ljudi nejednako konkurentne na tržištu zbog svojih pripisanih ili kvazi-pripisanih osobina – na primer obaveza staranja o deci. Tržište je, prema njima, pravičan mehanizam samo ako je konkurencija na tržištu fer – a to znači ako svi imaju jednake šanse na uspeh. Otuda, prema jednoj našoj ekonomistkinji sa kojom se u potpunosti slažemo, specijalne zakonske i institucionalne mere zaštite žena/roditelja ne bi trebalo zvati socijalna prava već “mere koje idu u pravcu uspostavljanja potpune konkurencije”, a “...pokušaj ukidanja ili smanjivanja stečenih socijalnih prava treba kvalifikovati kao mere kojima se narušava princip tržišne konkurencije...”. Dakle nema ničeg *prirodnog* u slobodnom tržištu radne snage na kome su roditelji (pre svega – majke) u startu hendikepirani i nekonkurentni. Kako mi to vidimo, to je pre svega pitanje političkog opredeljenja jednog društva i njegovog odnosa prema društvenoj funkciji reprodukcije vrste i roditeljstva, i vrednosti koju toj funkciji pridaje.

Alternativna rešenja

To nas vodi do poslednje teme kojom u ovom tekstu želimo da se pozabavimo.

Dosadašnja rasprava se bavila pre svega zaposlenjem kao osnovnim izvorom ekonomske autonomije, sigurnosti i nezavisnosti. Roditeljstvo smo posmatrali samo kao prepreku da se ostvari određeni nivo životnog standarda kroz zaposlenje. Međutim, razdvajanje društvene uloge od pola i istorijski i u predstavama ljudi (tako da su sada i muškarci i žene i roditelji i hranitelji), zahteva da se funkcija reprodukcije vrste i roditeljstva reintegriše u sistem društvenih odnosa na novim i drugačijim osnovama. Jedan od načina za to, sa kojim se “eksperimentiše” u nekim državama, je da se do sada neplaćini “prirodno” ženski rad – nega (sopstvene) dece – plati. Na taj način, umesto da otežava pristup izvoru ekonomske sigurnosti, roditeljstvo može da postane jedan od izvora ekonomske sigurnosti. Takvu mogućnost, kroz različite forme, predviđaju zakonodavstva Nemačke,

Holandije, Švedske i Finske, na primer. Na žalost, u onoj meri u kojoj se nega dece plaća samo ženama, i to pod pretpostavkom da ostanu u kući i ne traže zaposlenje (kao što je slučaj sa Nemačkom i Holandijom), ove mere se mogu shvatiti kao konzervativni pokušaj zadržavanja žena u njihovim tradicionalnim, “prirodnim” ulogama. Ali, ako su, kao u Švedskoj, dostupne i muškarcima i ženama, uz istovremeno maksimalno olakšavanje pristupa tržištu rada roditeljima, ove mere garantuju pravu i realističnu slobodu izbora za sve. Neke od mera predviđenih našim Zakonom o pomoći porodici sa decom, bez obzira na to što su originalno zamišljene kao mere socijalne pomoći ili populacione politike, u osnovi se mogu protumačiti kao plata za roditeljstvo, u zametku.

Zakon o finansijskoj podršci porodi sa decom Republike Srbije

- *naknada zarade u vreme odsustvovanja sa posla zbog nege deteta*
- *roditeljski dodatak*
- *dečiji dodatak*

Da li zakonske i institucionalne garancije kojima se štiti trudnoća, materinstvo i roditeljstvo i kojima se vrednuje uloga roditelja sama po sebi, imaju efekta na faktičko izjednačavanje ekonomskog položaja muškaraca i žena, s jedne strane, i roditelja i neroditelja, s druge strane? Drugim rečima, da li uočene nejednakosti variraju od zemlje do zemlje, s obzirom na institucionalne osobenosti tih zemalja? Obimna literatura koja se bavi uporednom analizom efekata insitucionalnih osobina u različitim zemljama pokazuje da institucionalne garancije smanjuju ekonomsku nejednakost. U tabeli 10 su prikazani podaci koji to samo ilustruju.

Tabela 10: Pocenat ljudi iz tipa domaćinstva u najsiromašnijoj šestini stanovništva, dohodak po osobi

	Švedska	Velika Britanija	US
muškarac sam	15	6	21
sama žena bez dece	21	20	20
sama žena sa decom	31	69	58
par bez dece	10	7	5
par sa decom	18	18	16

Izvor: Rainwater et al, Income packaging in the welfare state, 1986

U tabeli 10 smo uporedili dohodak muškaraca i žena koji žive u različitim tipovima domaćinstva, u Švedskoj – zemlji sa razvijenim institucionalnim garancijama za roditelje: plaćeno prodiljsko odsustvo i odsustvo za oba roditelja za negu dece, dečiji dodatak, dotirana obdaništa... i u Velikoj Britaniji i US, u kojima takvih garancija nema, ili su veoma male. Proceniti u kolonama pokazuju kolike su šanse osoba koje žive u različitim tipovima domaćinstva da budu u najsiromašnijoj šestini stanovnika (što je jedna od često upotrebljivanih mera ekonomskog položaja). U Švedskoj su te šanse bez obzira na razlike, prilično izjednačene: najmanje šanse da budu “siromašne” imaju udete žene bez dece – 10%, najveće šanse “imaju samohrane majke” – 31% (dakle odnos je 1:3). U Velikoj Britaniji i US su ove šanse izrazito neujednačene: na pr. udata žena bez dece (7% odnosno 5%) ima 10 puta manje šanse da bude siromašna nego “samohrana majka” (69% odnosno

58%). Ako uporedimo šanse žena koje žive same bez dece i žena koje žive same sa decom, u Švedskoj je taj odnos 21%:31%, u Velikoj Britaniji 20%:69%, u US 20%:58%. Konačno, ako uporedimo relativne šanse “samohranih majki”, na primer, da budu siromašne u tri posmatrane zemlje, uočavamo da su u Velikoj Britaniji i UD te šanse čitava dva puta veće nego u Švedskoj. Ovi podaci su u skladu sa mnogim drugim istraživanjima efekata insitucionalne zaštite roditeljstva na izjednačavanje ekonomskog položaja muškaraca i žena, odnosno roditelja i neroditelja.

Umesto zaključka

U ovom tkestu smo hteli da pokažemo da žene u proseku imaju lošiji ekonomski položaj od muškaraca, čak i u najrazvijenijim zemljama i uprkos tome što imaju jednaka socijalna i ekonomska prava kao i muškarci. To smo ilustrovali nižim stopama ekonomske aktivnosti žena i njihovim manjim prosečnim zaradama. Pokazali smo da tome nije “kriva“ samo *direktna diskriminacija* – kada poslodavci namerno i protivzakonito radije zapošljavaju muškarce nego žene, a žene plaćaju manje, čak i na istom radnom mestu. Tome u najvećoj meri doprinosi tzv. *indirektna diskriminacija* – kada su žene manje plaćene zbog koncentracije u lošije plaćenim delatnostima i zanimanjima, ili na radnim mestima sa nepotpunim radnim vremenom, ili na radnim mestima bez rukovodećih obvlašćenja.

Oslanjajući se na bogatu literaturu i brojna istraživanja koja su se time bavila, tvrdili smo da su u osnovi lošijeg ekonomskog položaja žena *polna podela društvenog rada* (prema kojoj je nega dece prevashodno ženski posao) i *manja konkurentnost žena na tržištu rada* upravo zbog opterećenja porodičnim obavezama.

Konačno, tvrdili smo da ekonomska nejednakost između muškaraca i žena nije neizbežna. Ukazali smo na dve moguće strategije izjednačavanja njihovog ekonomskog položaja, koje nisu međusobno isključive. Jednom strategijom se kroz mere specijalne zaštite trudnica, materinstva i roditeljstva izjednačavaju šanse roditelja (žena i muškaraca koji preuzmu na sebe obavezu šivanja i nege dece) i neroditelja (žena i muškaraca bez porodičnih obaveza) da se pod jednakom uslovima takmiče na tržištu radne snage. Drugom strategijom se posao čuvanja i nege sopstvene dece društveno vrednuje, tako da roditeljstvo samo po sebi može postati izvor ekonomske sigurnosti.

Za realizaciju ovih i svake druge strategije izjednačavanja položaja muškaraca i žena veoma je važno da se kroz neprestane analize i istraživanja prepoznaju mere kojima se unapređuje položaj žena u konkretnim uslovima i da se za te mere obezbedi široka podrška građana.

MUŠKOSTI, NASILJE I KONTROLA ZAJEDNICE*

Nasilje je rodno određeno: to je problem i posledica muškosti. Međutim, ni savremeni vidovi državne intervencije u pogledu kontrole nasilja nisu manje rodni: državne strukture, počev od hapšenja i zatvora, glorifikuju strogu policiju, veličaju suprotnosti i stvaraju moralne "zaštitnike" države putem zatvaranja, a u pojedinim zemljama i putem ubijanja "loših momaka". Koje su alternative moguće u jednom očigledno zatvorenom sistemu u kome muškost i muške strukture istovremeno predstavljaju i uzrok ali i pretpostavljeni vid suprotstavljanja nasilju?²⁰

U ovom eseju razmatramo muško nasilje prema ženama i načine reagovanja na njega. Uočavajući neuspeh tradicionalnog pravosudnog sistema da odgovori na muško nasilje, iznosimo jedan pristup koji više obećava, a koji je kompatibilan sa načelima i vizijama republikanske kriminologije.²¹ Ovaj pristup koristi strategiju okupljanja i diskusije u okviru lokalne zajednice (u daljem tekstu društvena rasprava), koja je preuzeta, uz modifikacije, iz kulture Maora sa Novog Zelanda, kao ključni elemenat u celokupnoj regulativi koja se odriče eksploatorske muškosti. Objašnjavamo u čemu se sastoji i kako se organizuju okupljanja i diskusije u lokalnoj zajednici, razmatramo njihovu rasprostranjenost i pretresamo pitanja njihove efikasnosti u različitim kontekstima.

Višestruke muškosti i normalno nasilje

Višestruke muškosti su sadržane u rodno specifičnom nasilju. Muško nasilje prema drugim muškarcima uključuje muškost takmičenja i razmetanja hrabrošću među vršnjacima.²² Silovanje i napad na žene reflektuju muškost dominacije, kontrole, poniženja i degradacije žena.²³ Drugi vidovi ranjivog ponašanja uključuju i besramnu muškost ili

* Tekst je preuzet iz časopisa *Temida* br. 2/2002, str. 29-44.

²⁰ Tekst je originalno objavljen 1994. godine u knjizi T. Newburn i B. Stanko: *Just Boys Doing Business?*, London, New York: Routledge, str. 189-213. Prevod teksta objavljujemo uz saglasnost oba autora. Tekst prevela Sanja Čopić.

²¹ Braithwaite, J. (1989) *Crime, Shame and Reintegration*, Sydney: Cambridge University Press; Braithwaite, J., Pettit, P. (1990) *Not Just Desserts: A Republican Theory of Criminal Justice*, Oxford: Oxford University Press.

²² Daly, M., Wilson, M. (1988) *Homicide*, New York: Aldine de Gruyter; Luckenbill, D.F. (1977) "Criminal Homicide as a Situated Transaction", *Social Problems*, 26, str. 176-186; Polk, K., Ralson, D. (1991) "Ratterns of Homicide in Victoria", u: Chappell, D., Grabosky, P., Strang, H. (ur.) *Australian Violence: Contemporary Perspectives*, Canberra: Australian Institute of Criminology.

²³ Brownmiller, S. (1975) *Against Our Will: Men, Women and Rape*, New York: Simon and Schuster; Wilson, P. (1978) *The Other Side of Rape*, St. Lucia, Queensland: University of Queensland Press; McKinnon, C. (1987)

muškost nepovezanosti sa i ravnodušnosti prema drugima. U objašnjavanju svog eksploatatorskog ponašanja, muški odgovori sadrže pre bes nego osećaj krivice, kao i pojačane identitete nebrige za druge.²⁴ Neke žene mogu pokazati ove muške kvalitete, ali se njihovo ponašanje tada pre kvalifikuje kao patologija. One će dobiti malo podrške za izražavanje nasilja na muški način čak i od najmarginalnijih potkultura.

Za muškarce, trka za društvenim statusom kroz fizičku snagu, dominaciju, ponižavanje manje moćnih i bez osećaja sramote, ima snažno uporište u kulturi. Samo mali broj društava danas ima mušku većinu koja se okreće protiv nasilja. Generalno gledano, ženski i muški društveni pokreti nisu uspeli da podstaknu stvaranje nenasilnih identiteta za heteroseksualne muškarce koji bi mogli da budu konkurentni postojećim.²⁵ Kada se ti identiteti zamisle ili promovišu, oni se ograničavaju samo na muške sposobnosti da vode brigu o drugim članovima porodice, tj. da budu voljeni i brižni očevi, muževi, sinovi ili braća. Ustvari, identiteti muške brižnosti imaju podršku u kulturi, ali se daleko češće mogu sresti unutar porodice nego van nje. Sugerisati da se muška briga ističe u porodičnom životu je nešto očekivano ali i paradoksalno. Sa razvojem kapitalizma trebalo je očekivati fizičko razdvajanje "radnih" i "porodičnih" muškaraca²⁶; istorijski, emotivni život za muškarce koncentrisao se na kuću ili na porodicu "kao raj".²⁷ Ipak, u svetlu feminističkih istraživanja vezivanje muške brige za porodični život smatra se paradoksalnim. Podaci iz XVIII i XIX veka za Evropu i SAD pokazuju da muškarci sprovode kontrolu nad članovima domaćinstva, uključujući supruge, decu, sluge i robove i to upotrebom fizičke snage i nasilja, veoma često uz podršku crkvenog i svetovnog prava.²⁸ Savremena istraživanja pokazuju da je žensko iskustvo fizičkog i seksualnog nasilja daleko prisutnije u intimnim vezama sa muškarcima, uključujući očeve, muževe, mladiće ili druge muškarce koji su im poznati. Prema tome, kada muški identiteti u porodici postanu problem, brižni delovitih identiteta mogu predstavljati deo rešenja.

Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law, Cambridge, Mass: Harvard University Press; Smith, M. D. (1990) "Patriarchal; ideology and wife beating: a test of a feminist hypothesis", *Violence and Victims*, 5, str. 257-273; Alder, C. (1991) "Explaining violence: socioeconomics and masculinity", u: Chappell, D., Grabosky, P., Strang, H. (ur.) *Australian Violence: Contemporary Perspectives*, Canberra: Australian Institute of Criminology; Snider, L (1992) "Feminism, punishment and the potential of empowerment", podneto *Canadian Journal of Law and Society*.

²⁴ Braithwaite, J. (1991) "Poverty, power, white-collar crime and the paradoxes of criminological theory", *Australian and New Zealand Journal of Criminology* 24, str. 40-58; Katz, J. (1988) *The Seductions of Crime: Moral and Sensual Attractions of Doing Evil*, New York: Basic Books; Miedzian, M. (1991) *Boys Will Be Boys: Breaking the Link Between Masculinity and Violence*, New York: Doubleday; Retzinger, S. M. (1991) *Violent Emotions: Shame and Rage in Marital Quarrels*, Newbury park: Sage.

²⁵ Naša zapažanja fokusirala su se na iskazivanja hetero muškosti. Tako smo, na primer, zabeležili da su muškabriznost i sažaljiv odnos prema drugim muškarcima bili nedavno evidentirani u odgovorima o SIDI. Za rane preglede i kritike literature iz oblasti "muških studija" videti; Carrigan, T., Conneli, R. W, Lee, J. (1985) "Toward a new theory of Masculinity", *Theory and Society*, 14: 551-604, kao i Connel, R. W. (1987) *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*, Cambridge: Polity Press.

²⁶ Zaretsky, E. (1976) *Capitalism, the Family, and Personal Life*, New York: Harper and Row.

²⁷ Lasch, C. (1977) *Haven in a Heartless World*, New York: Basic Books.

²⁸ Dobash, R. E., Dobash, R. P. (1992) *Women, Violence and Social Change*, London: Routledge.

Neuspesi intervencije pravosudnog sistema

Neuspesi reagovanja tradicionalnog pravosudnog sistema na muško nasilje prema ženama mogli bi se sažeti u tri tačke:

*Problem 1: Većina muškaraca se ne poziva na odgovornost za silovanje III nasilje nad partnerkom, Žene ne prijavljuju događaj.*²⁹ Takođe se zapažaju teškoće u vezi sa evidencijama i indiferentnošću policije, što vodi izostanku gonjenja,³⁰ poravanju ili oslobađajućim presudama.^{31 32}

Problem 2: Muškarci koji se hapse i gone za nasilje nad ženama su se ranije verovatno već izvukli od odgovornosti i mogu da imaju utvrđene obrasce silovanja i napada na žene. Ovo proizilazi iz činjenice navedene u okviru problema 1. Kada je podnošenje optužbe protiv učinilaca retka praksa, povratnici će uglavnom biti ohrabreni protekom vremena od momenta prvog optuženja. Zbog toga u ovakvim slučajevima programi rehabilitacije nemaju uspeha. Oni predstavljaju samo pokušaj u momentu kada je istorija nasilja daleko uznapredovala; ostaju bez uspeha i zbog toga što su zatvori, za koje se smatra da su neophodni za okorele učinioce krivičnih dela, poslednje mesto za rehabilitaciju; i na kraju, ostaju bez uspeha jer se pojavljuju u kontekstu u kome muškarac dobija etiketu manijaka onda kada je on već duboko uveren da je već dugi niz godina normalan (nasilan) muškarac.³³

²⁹ Dobash, R. E., Dobash, R. P. (1979) *Violence Against Wives: A Case Against Patriarchy*, New York: Free Press; Estrich, S. (1987) *Real Rape*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; Temkin, J. (1987) *Rape and the Legal Process*, London: Sweet and Maxwell; Stanko, E. A. (1985) *Intimate Intrusions*, London: Unein Нутэн; Dulton, D. (1988) *The Domestic Assault of Women: Psychological and criminal Justice Perspectives*, Boston: Allyn and Bacon; Smith, L. (1989) *Concerns About Rape*, London: Her Majesty's Stationery Office

³⁰ Chappelf, D., Singer, S. (1977) "Rape in the New York City: A study of material in the police files and its meaning", u: Chappell, D., Geis, R., Geis, G. (ur.) *Forcible Rape: The Crime, the Victim and the Offender*, New York: Columbia University Press; Edwards, S. (1989) *Policinf Domestic Violence: Women, the Law and the State*, Newbury Park, California: Sage; Frohmann, L. (1991) "Discrediting victims' allegation of Sexual Assault: prosecutorial accounts of case rejections", *Social Problems*, 38, str. 213-226; Hatty, S. E. (1988) *Maie violence and the police: an Australian expenence*, Sydney: School! of Social Work, University of New South Wales; Temkin, J. (1987) *Rape and the Legal Process*, London: Sweet and Maxwell; Buzawa, E., Buzawa, C. (1990) *Domestic Vioience*, Newbury Park, Califor nia: Sage; Stith, S. M. (1990) "Police response to domestic violence: the influence of individual and familiar factors", *Violence and Victims* 5, str. 37-49; Zorza, J. (1992) "The criminal law of misdemeanour domestic violence", *Journal of Ctminat Law and Criminology* 83, str. 46-72.

³¹ Kalven, H., Zeisel, H. (1966) *The Amehcan Juzy*, Chicago: University of Chicago Press; Adler, Z. (1992) "Male victims of sexual assault - legal issues", u: Mezy, G.C., King, M.B. (ur.) *Male Victims of Sexual Assault*, Oxford: Oxforesl University Press; Temkin, J. (1987): op. cit.

³² Statistički podaci o hapšenjima i osudama za silovanje su jasniji nego oni koji se tiču nasilja u porodici i to iz nekoliko razloga. Porodični napadi predstavljaju podgrupu napada, a istraživači su se fokusirali više na akcije policije nego sudova (za izuzetke videti: Ferraro, K. J., Boychuk, T. (1992) "The court's response to interpersonal violence: a comparison of intimate and nonintimate assault", u: Buzza, E. S., Buzza, C. G. (ur.) *Domestic Vioience: The Charging Criminal Justice Response*, Westport CT: Auburn House.). U SAD, broj silovanja prijavljenih policiji varira u zavisnosti od odnosa žrtve i učinioca, kao i toga da li je žena događaj i doživela kao "silovanje". Stopa prijavljenih dela varira od 7% do 30% (posebno za poznate učinioce, a posebno za nepoznate) do 50% (National Crime Survey). Oko 20 do 32% hapšenja za silovanje završavaju se optužbom, ali su ovi procenti slični kao kod drugih nasilnih krivinih delia i nisu jedinstveni ni za silovanje

³³ Iste činjenice ne vode samo neuspehu rehabilitacije već i neuspehu zastrašivanja i onesposobljavanja. Zastrašivanje ostaje bez uspeha zbog duge istorije negonjenja ovih krivičnih dela. Onesposobljavanje ostaje bez

Problem 3: Žene žrtve muškog nasilja bivaju ponovo viktimizirane ulaženjem u krivičnu proce-duru. Policija i sudovi ne uzimaju ozbiljno u obzir žalbe na napade od strane intimnog partnera.³⁴ Žrtve silovanja stide se dolaženja pred sud i podnošenja tužbe.³⁵ Krivična procedura "učutkuje" žrtvu. Ukoliko slučaj dospe na sud žena biva lišena mogućnosti da ispriča priču na svoj način. Umesto toga, ona postaje očigledna marioneta u rukama svog branioca. Njoj nije dozvoljeno da učiniocu kaže šta misli o njemu, šta je on učinio od njenog života. Ona nema mogućnosti da se izjasni o tome šta bi njemu trebalo da se desi³⁶ i da ne postoji način da se njena okaljanost očisti.³⁷

Neke feministkinje oslobođene su iluzija o mogućnosti promene zakona i prakse u vezi sa silovanjem, i uporno ističu da je energiju potrebno usmeriti na veću borbu protiv patrijarhalnih struktura nego je rasipati na nevažne stvari liberalnog legalizma.³⁸ Razmatranje problema porodičnog nasilja fokusira se na suštinu modela pomirenja i modela primene zakona.³⁹

Potvrđujemo ograničenost liberalnog legalizma kao reformske agende. Takođe, smatramo važnim da se pri razmatranju strategije reagovanja, primena prava ne suprotstavlja nepravim oblicima kontrole od strane zajednice. Predlažemo da se institucije pravosudnog sistema reformišu tako da omoguć ženama da govore i da nastave borbu protiv muške dominacije nad ženama. Zbog toga će biti neophodna radikalna promena paradigme: ona će tretirati žrtve i učinioce prvenstveno kao građane, a ne kao pravne subjekte, osnažice društvenu zajednicu na račun sudija, i suočice eksploatorske

uspeha zbog nizanja žrtava pre prve optužbe, zbog muškaraca koji su silovani u zatvoru od strane onih koji su naučili da dominiraju nad slabim i ranjivim, i zbog žena koje trpe nasilje nakon puštanja učinioca na slobodu a koji iz zatvorske degradacije izlaze sa još dubljom mržnjom prema ženama. Čak i u najtežem režimu onesposobljavanja u Zapadnom svetu, na primer, onesposobljavanje muškaraca osuđenih zbog silovanja u SAD, onesposobljavanje je samo delimično. U SAD-u, 90% osuda za silovanje vodi lišenju slobode, od onih koji se upute u zatvor prosečna dužina trajanja kazne je 12 godina (Bureau of Justice Statistics). Muškarac koji je lišen slobode u periodu od svoje 20. do 32. godine mogao je da siluje dosta žena : kao tinejdžer, ali će moći to da čini i kao četrdesetogodišnjak i kasnije.

³⁴ Stanko, E. A. (1982) "Would you believe this woman? Prosecutorial screening for "credible" witnesses and a problem of justice", u: Rafter, N. H., Stanko, E. A. (ur.) *Judges, Lawyers, Victims, Thief*, Boston; Ferraro, K. J. (1989) "Policing woman battering: Social problems 36, str. 61-74; Stanko, E. A. (1989) "Missing the mark? Policing battering" u: Hanmer, J., Radford, J., Stanko, E. A. (ur.) *Women, Policing and male Violence: International Perspectives*, London: Routledge.

³⁵ Dobash, R. E., Dobash, R. P. (1979) *Violence Against Wives: A Case Against Patriarchy*, New York: Free Press; Newby L. (1980) "Rape victims in court: the Western Australian example", u: Scutt, J. A. (ur) *Rape Law Reform*, Canberra: Australian Institute of Criminology; Scutt, J. (1983) *Even in the Best of Homes: Violence in the Family*, Melbourne: Penguin; Stanko, E. A. (1985) *Intimate Intrusions*, London: Unwin Hyman.

³⁶ Smart, C. (1990) "Law's truth/women's experience" u: Graycar, R., *Dissenting Options: Feminist Explorations in Law and Society*, Sydney; Real Rape Law Coalition, (1991) "Sexual Assault: the law v. women's experience" in: *Law report Commission of Victoria, rape: Reform of Law and Procedure*, Appendices to Interim Report No. 42, Melbourne.

³⁷ Smart, C. (1989) *Feminism and the Power of Law*, London: Routledge.

³⁸ Smart, B. (1990) "Law's truth/women's experience", u: Graycar, R.: *Dissenting Options: Feminist Explorations in Law and Society*, Sydney: Allen & Unwin; Snider, L. (1990) "The potential of the criminal justice system to promote feminist concerns", *Studies in Law Politics and Society*, 10, str. 143-172; Snider, L. (1992) "Feminism, punishment and the potential of empowerment"

³⁹ Lerman, L. G. (1984) "Mediation of wife abusing cases; the adverse impact of informal dispute resolution on women", *Howard Women's Law Journal*, 7, str. 57-113.

muškosti sa profeminističkim glasovima. Sve to podrazumeva zaokret od liberalnog legalizma ka civilnom republikanskom okviru.

Republikanska kriminologija

Republikanska kriminologija, u prilog koje je pisano na drugom mestu,⁴⁰ sadrži sledeće elemente i zahteve. Osećaj sramote je važniji vid kontrole kriminaliteta od kazne, a najveća sramota se oseća unutar društvene zajednice do koje nam je stalo. Sramota proizvodi negativne posledice za učinioce i žrtve ukoliko nije praćena ritualnim završetkom (ceremonija reintegracije). Krivična procedura trebalo bi da osnaži društvenu zajednicu, kao i da ohrabri žrtve da govore i da mogu da utiču na ishod.⁴¹ Zainteresovane društvene zajednice moraju da osiguraju društvenu bezbednost za žrtve kako bi one bile slobodne od budućih viktimizacija.

Reforma strategije koja u sebi sadrži ove principe, čak i kao probni način, predstavlja društvenu raspravu. Ova vrsta okupljanja i rasprave može da postane ključni momenat političke strategije borbe protiv eksploatatorske muškosti.

Strategija društvene rasprave

tdeja društvene rasprave potiče sa Novog Zelanda, gde od 1989. godine predstavlja osnovni pristup u reagovanju na maloletnički kriminalitet. Belci sa Novog Zelanda (ili Pakeha) preuzeli su, uz izvesne modifikacije, ideju porodičnih rasprava iz kulture Maora, u kojoj se ona već vekovima koristi kao vid reagovanja na seksualno zlostavljanje i nasilje u porodici, kao i za mnoštvo lakših krivičnih dela. Pakeha su bili oprezni u pogledu primene ovog pristupa u reagovanju na nasilje u porodici, delom i zbog opravdane brige (sumnje) da neravnoteža moći između članova porodice može lako da bude reprodukovana u porodičnoj raspravi.

Opisaćemo porodičnu raspravu (FGC-family group conference), kao pristup bavljenju maloletničkim kriminalitetom.⁴² Kada se otkrije krivično delo, koordinator za maloletničko pravosuđe saziva skup. Pozivaju se učinilac (pretpostavimo na ovom mestu da je to muškarac),⁴³ dečakova familija (često proširena i na tetke, babe, dede, rođake), drugi građani koji su ključni za davanje podrške dečaku u njegovom životu uopšte (na

⁴⁰ Braithwaite, J. (1989) *Chme, Shame and Reintegration*, Sydney: Cambridge University Press; Braithwaite, J. (1993) "Inequality and republican criminology", u: Hagan, J., Peterson, R. (ur.) *Inequa!ity and Crime*, Palo Alto: Stanford University Press; Braithwaite, J., Pettit, P. (1990) *Not Just Desserts: A Republican Theor/ of Criminal Justice*, Oxford.

⁴¹ Eijkman, H. (1992) "Police, victims and democracy; rewriting the priorities", u: Moir, P., Eijkman, H. (ur.) *Policing Australia: Old Issues, New Perspectives*, Melbourne.

⁴² Za detaljniji opis maloletničkog pravosudnog sistema na Novom Zelandu i odnosa između policije, suda i porodičnog okupljanja videti: Maxwell, G. M., Morris, A. (1993) "Family victims and cuiture: youth justice in NZ", Institute of Criminology, Victoria University of Wellington.

⁴³ Sem slucajeva kada se diskutuje o muškom nasilju nad ženama, ne smemo pretpostavljati rod učinioca ili žrtve, tj. vezivati učinioca za muški rod, a žrtvu za ženski.

primer, fudbalski trener koga dečak posebno poštuje), policija, žrtva, osobe koje žrtvi pružaju podršku i, u nekim instancama, advokati iz maloletničkog pravosuđa.

Ovi skupovi bi mogli da se posmatraju i kao građanska ceremonija reintegrativnog osramoćivanja.⁴⁴ Teorija porodične rasprave sastoji se u tome da će razgovoro povredama i nevolji, koje su nanete žrtvi i učiničevoj porodici, izazvati osećaj sramote kod učinioca. Skup ljudi koji brinu za učinioca i poštuju ga, podstiče reintegraciju (premater-minologiji Maora izlećenje) društvenih odnosa. U uspešnom okupljanju, učinilac se dovodi u poziciju da izrazi svoje žaljenje zbog posledica prouzrokovanih krivičnim delom; da shvati da on ili ona mogu da računaju na konstantnu podršku, ljubav i poštovanje od strane porodice i prijatelja, i da se saglasi sa planom akcija za prevenciju budućih nanošenja štete. Svi učesnici okupljanja imaju mogućnost da objasne na koji način su oni pogođeni krivičnim delom i da iznesu predloge plana akcije. Nakon toga, učinilac i njegova ili njena porodica predlažu plan o kome se potom diskutuje, i koji se modifikuje sve dok ne postane prihvatljiv za sve učesnike porodičnog okupljanja, uključujući i policiju.

Dve odlike okupljanja uvećavaju do maksimuma mogućnosti reintegrativnog osramoćivanja. Omogućavanjem žrtvi i onima koji joj pružaju podršku, da govore, unosi se sramota u sam postupak, dok prisustvo onih koji daju podršku učiniocu unosi reintegraciju u proces. Ove odlike su korisne za reintegrativnu sramotu iako ne garantuju uspeh.

Oni, kojima je dobro poznata primena posredovanja u slučajevima porodičnog nasilja ili u domenu porodičnog prava uopšte,⁴⁵ odmah će uočiti opasnosti ovog pristupa. On jača porodičnu organizaciju koju već karakteriše duboka neravnoteža moći između muškarca i žene, odraslih zlostavljača i zlostavljane dece. Međutim, tradicionalna dijagnoza neravnoteže moći data od strane Maora, iako nije feministička, ima neke sličnosti sa zapadnim feminističkim analizama. Na primer, u nekim plemenima Maora, muškarac optužen za zlostavljanje nema pravo da govori na skupu. Svaka izjava data u njegovu odbranu mora biti izneta od strane nekog ko je predložen da govori u njegovo ime. Reagovanje Maora osporava državna rešenja problema kriminaliteta. Državni mislioci vide problem neravnoteže moći u porodici i pretpostavljaju da su državni službenici (kao što su socijalni radnici ili službenici policije) najbolji predstavnici za uspostavljanje ravnoteže. Prema mišljenju Maora, članovi porodične zajednice su u boljoj poziciji da intervenišu u slučaju zloupotrebe porodične moći, nego što su to socijalni radnici ili policajci. Zajednice koje vode brigu i imaju određeni interes, kao što su porodične zajednice, nalaze se u boljoj poziciji da periodično vrše nadzor nad nasiljem i zloupotrebama u porodici, da razgovaraju sa članovima porodice kako bi se uverili da su ovi slobodni od nasilja, da podvrgnu osećaju sramote člana porodice u slučaju zloupotrebe moći u porodici, da se staraju da se postignuti dogovor ispoštuje, kao što je nekonzumiranje alkohola, da se pobrinu da zlostavljena osoba u blizini ima sigurno sklonište u kome može da ostane (u kući rođaka ili suseda) i da obezbedi uslove za

⁴⁴ Braithwaite, J., Mugford, S. (1993) "Conditions of successful reintegration ceremonies: Dealing with juvenile offenders", *British Journal of Criminology*.

⁴⁵ Lerman, L. G. (1984) op. cit.

uklanjanje zlostavljača iz domaćinstva sve dok se ne osigura zadovoljavajući nenasilan porodični život.

Za mnoge zlostavljane pojedince koji žive u zapadnim društvima, ovakve porodične zajednice sposobne za život ne postoje. U tom pogledu, na Novom Zelandu, država je ponekada bila impresivno proaktivna. Ako postoji tetka koja ima poseban emotivni odnos prema učiniocu, ali koja živi stotinama milja udaljeno, država će joj platiti da dođe na skup. Ponekada se postiže dogovor da učinilac, koji je bežao na ulicu da bi izbegao zlostavljajuće kućno okruženje, može da živi sa svojim rođacima i u drugoj zajednici.

1991. godine varijacija modela okupljanja sa Novog Zelanda implementirana je u Waga Waga (Australija), gradu sa 60000 stanovnika, koji je stotinama kilometara udaljen od glavnog grada Kanbere. On je uveden i u drugim australijskim sudskim područjima, dobijajući različite forme.⁴⁶ U periodu od 1991-1993. godine, jedan od autora je posmatrao proces rasprave vođene za 23 mlade osobe u Waga Waga i na Novom Zelandu, pa ćemo vam sada približiti neke delove ovih okupljanja kako bi ilustrovali njihovo sprovođenje u praksi.

Genijalnost Maori pristupa, prilagođenog za potrebe na Novom Zelandu i Australiji, leži u tome da on predstavlja specifičan vid društvenog reagovanja okrenut pojedincu koji može da funkcioniše i u gradskim sredinama. Strategija se ne oslanja na striktno pretpostavke o tome gde se zajednica može pronaći. Čak ni u geografskoj sredini koja okružuje učiniočevdom ne mora da postoji značajna zajednica. Takođe, se ne poiazi od toga da će članovi nuklearne porodice biti pozitivan osnovza brigu, iako se uvek pokušava sa tim da staranje bude upravo na porodici. Ne pretpostavlja se ni da će članovi porodične zajednice biti brižni i efikasno rešiti problem. Sve to pretpostavlja samo jednu stvar: ako grupa koja podjednako vodi računa i o učiniocu i o žrtvi ne može da se pronađe, to znači da je koordinator društvene rasprave nekompetentan, a ne da su ova ljudska bića lišena brige i pažnje.

Koordinator društvene rasprave treba da pronađe ljude iz učiniočevog života koji zaista brinu o njemu, ma gde oni bili. Primer ophođenja prema jednom tinejdžeru u gradu Waga Waga ilustruje to. Dečak je bio izbačen iz svoje kuće. Koordinator je otkrio da je za njega zainteresovana zajednica fudbalski tim u kome je on uživao poštovanje i ljubav. U fudbalskom klubu koordinatorje pitao da li je neko od roditelja drugih članova tima spreman da dečaka primi kod sebe na neko vreme. Nekoliko njih se ponudilo. Dečak je izabrao jednu porodicu koju je najviše voleo, ali je ustanovio da ipak ne želi da živi kod njih; zatim se preselio kod drugih i u ovom drugom pokušaju izgledao je veoma srećno.

Još jedna važna karakteristika je da pristup društvene rasprave može da se prilagodi i višekulturnim zajednicarna. Anglosaksonski liberalni legalizam ugušio je

⁴⁶ Raznovrsnost modaliteta implementacije je fascinantna u državama New South VVales, South Australia, VVestern Australia, Victoria i Glavna australijska teritorija. Neke pro-grame koordinira policija, neke državni centri za socijalno staranje (kao na Novom Zelandu), ostale maloletnički sudovi, odrasli Aboridžini. Neki od njih su predsudske diverzione inicijative, druge uključuju sud, koristeći raspravu kao aalternativu tradicionalnom sankcionisanju. Ovi programi imaju različit uspeh u pogledu osnaživanja žrtve. U ovom momentu, model Waga Waga se ističe kao uspesna priča o učešću i osnaživanju žrtava

društvenu pravdu Kelta, Maora, australijskih Aboridžina, rođenih Amerikanaca i azijskih etničkih grupa sa nedvosmislenim imperijalnim sistemom koji je žrtvovao različitosti strategija u rešavanju problema verujući u jednak tretman pod istom, standardizovanom strategijom. Sa druge strane, društvena rasprava osposobljava određene zajednice građana koje vode računa o određenim ljudima da dođu do jedinstvenih rešenja koja, s obzirom na kulturne prilike, odgovaraju i ljudima i okolnostima. Zapadni liberalni legalizam ima dragocenu ulogu u višestrukom rešavanju problema: reguliše ih pravnim normama i obezbeđuje građanima garancije da određena ljudska prava ne mogu biti kršena u ime kulturne integracije. Stoga, kada se društvene rasprave sazovu, advokati mogu da alarmiraju sud da interveniše u slučajevima kada su predviđene sankcije iznad propisanog maksimuma prema većini jedinstvenih državnih zakona. Mora da postoje metode za preispitivanje odluka kako bi se osiguralo da učinilac nije bio prinuđen da prizna krivicu za kriv-ično delo za koje tvrdi da ga nije učinio. U svojoj reformskoj agendi, Novi Zeland je došao do ovih pitanja.⁴⁷ Ono čemu bi trebalo da težimo je kreativna mešavina osnaženog pravnog pluralizma ograničenog pravnim principima zapadnog univerzalizma.⁴⁸

Društvene rasprave u piramidi kontrole

Kako bi se društvena rasprava mogla koristiti kao odgovor na tnuško nasilje prema ženama? Razmotrićemo slučaj muškaraca koji su nasilni prema svojim partnerkama, od kojih oko 10-33% njih i siluje.⁴⁹ Da bismo to uradili prvo ćemo ukratko objasniti kakavje odnos između društvene rasprave i drugih vidova državne intervencije, uključujući hapšenje i kažnjavanje.

Republikanska kriminologija odustaje od zatvora kao najboljeg načina reagovanja na muško nasilje nad ženama. Ona se zalaže za minimalnu upotrebu lišenja slobode⁵⁰ ali ne iza aboliciju. Kao i Dobash i Dobash, veoma smo oprezni u pogledu abolicionističke agende da se muško nasilje nad ženama vrati u "nezdravu zajednicu" s obzirom da neravnoteža moći može ponovo da podstakne patrijarhalnu moć. Mi smo zainteresovani za mogućnosti društvenih institucija da osnaže žrtve da "koriste krivičnu proceduru kako bi ugovorili svoju ličnu sigurnost sa osumnjičenim/bračnim drugom".⁵¹ I obavezni pritvor

⁴⁷ Office of the Commitssioner for Children (1991) "A briefing paper: an appraisal of the first year of the Children, Young Persons and Their Families Act 1989", Office of the Commissioner for Children, VVellington, New Zeland, Ministerial Review Team to the Minister ot Social VVelfare (1992) Review of the Children, Young Persons and Their Families Act, 1989, Ministerof Social Welfare, VVellington.

⁴⁸ Republikanska teorija zahteva neprobojne gornje granice za svako samovoljno iskazivanje moći kažnjavanja. To je, međutim, suprotno svakom ograničavanju donje granice kažnjavanja. (Braithwaite, J., Pettit, P. (1990) op.cit.).

⁴⁹ Freize, I. E.; Brown, A. (1989) "Violence in marriage", u: Ohlio, L; Tonry, M. (ur.) *Family Vilence*, Chicago: The University of Chicago Press.

⁵⁰ Braithwaite, J.; Pettit, P. (1990) *Not Just Desserts: A Republican Theozy of Criminal Justice*, Oxford: Oxford University press.

⁵¹ Fagan, J.; Browne, A. (1990) "Violence towars intimates and spouses", izveštaj podnet od strane Panel on the Understanding and Control of Violent Behavior, National Research Council, Vteshington D. C; Mugford, J., Mugford, S. (1992) "Policing domestic violence", u: Moir, P.; Eijkman, H. (ur.) *Policing Australia: Old Issues, New Perspectives*, Melbourne: Macmillan.

i abolicionizam lišavaju žrtve slobode odlučivanja potrebne za ovakve pregovore. Neki feministički abolicionistički predlozi^{52,53} sadrže početne strategije društvene rasprave, ali ne uzimaju u obzir bilo kakav kompromis društvenih ideala sa opcijom zatvaranja. Ako ostajanje na slobodi ne daje uspeha i ako lišavanje slobode nasilnog muškarca nudi veću zaštitu republikanske slobode nego ne preduzimati ništa, onda takav muškarac treba da bude zatvoren.

Predočavamo vam idealan vid kontrole u formi piramide primene (slika 1). Postojanje kazne zatvora na vrhu piramide kanališe dalju kontrolu prema njenoj bazi. Institucije kontrole i nadzora mogu biti dizajnirane tako da država slabi društvenu kontrolu ili, kao što je na modelu piramide prikazano, da je omogućava. Republikanci se ne zalažu za neformalizam koji bi zamenio formalizam, već za formalizam koji podstiče i konstitucionalizuje neformalizam. Najveći značaj daje se rešavanju problema na dnu piramide, ali ukoliko tu ne mogu da se reše, onda se sa njima suočava na višim nivoima. Signaliziranjem mogućnosti društvenih eskalacija kroz ove nivoe, informišemo nasilnog muškarca da bi trebalo da odgovori kroz stavljanje svog nasilničkog ponašanja pod kontrolu. U suprotnom, suočavaće se sa eskalacijom jednog po jednog oblika intervencije u svom nasilničkom životu.

Na samom dnu piramide polazi se od teoretske pretpostavke da je nasilje unutar porodica naj-manje kada su članovi porodice internalizovali ideju da je nasilje gnusan čin, kada muškost ne zavisi od dominacije nagovaranja, kada žene nisu socijalno podređene i kada se briga za drugoga ceni. Dug istorijski proces društvene i državne uključenosti u osramoćivanje porodičnog nasilja ože da stvori društvo u kome većina građana internalizuje shvatanje nasilja kao sramotnog čina. Veliki istorijski pokretači ovog procesa nisu ni porodice ni policija, već aktivni ženski pokreti. Međutim, najveća društvena kontrola pojavljuje se na dnu piramide kroz samokažnjavanje putem griže savesti.

Ukoliko samokažnjavanje ne uspe, istorija osramoćivanja nasilja od strane zajednice može da ubedi nasilnika da će drugi osuditi i njega i nje-govo nasilničko ponašanje. Na ovom nivou niko ne mora nasilniku da ukaže na sramotu - muškarac koji razume kulturu u kojoj živi, znaće da oni koji su saznali za njegovo nasilničko ponašanje pričaju o tome osuđujući ga. Kada ogovaranje pogodi svoju metu, učiniće to tako da ga meta ni ne čuje; biće efikasno u imaginaciji dobro obaveštenih subjekata.⁵³ Ali, ukoliko muškarac nije sposoban da amisli osudu koju drugi osećaju, onda neko drugi mora da ga sa njom suoči. Ukoliko su članovi porodice previše zaplašeni, onda je neophodna javna intervencija. Kao posledica toga, u sledećem krugu piramide, poziva se policija i traži se nalog za hapšenje.

Na ovom nivou, nalogu za hapšenje se daje primat u odnosu na stvarno hapšenje, jer postoje dokazi da sam nalog za hapšenje može biti efikasan u smanjivanju budućih akata nasilja.⁵⁴ Sherman⁵⁵ opisuje ovo kao efekat "Damoklovog mača". To je identično

⁵² Meima, M. (1990): "Sexual violence, criminal law and abolitionism", u: Rolston, B.; Tomlinson, M. (ur.) *Gender, Sexuality and Social Control*, Bristol, England: The European Group for Study of Deviance and Social Control.

⁵³ Braithwaite, J. (1989) *Ciime, Shame and Reintegration*, Sydney: Cambridge University press

⁵⁴ Dunford, F. (1 990) "System-initiated warrants for suspects of misdemeanor domestic assault; a pilot study",

teoriji piramide: automatsko kažnjavanje podređeno je predočavanju mogućnosti buduće primene kazne, što ima za posledicu usmeravanje intervencije ka kooperativnom rešavanju problema.⁵⁶ Traženje naloga za hapšenje, čak i u prisustvu muškarca,⁵⁷ predstavlja prvu intervenciju.⁵⁸ Kada se zatraži nalog za hapšenje, policija može savetovati ženi da se preseli u sklonište i zatraži savet i podršku njihovog advokata. Muškarcu se ostavlja vreme da razmisli o "Damaklovom maču" koji mu se postavlja nalogom za hapšenje.⁵⁹

O dizajnu, značenju i rezultatima originalnog eksperimenta praktičnog delovanja policije u Mineapolisu i odgovorima koji su sledili nastavljene su debate.⁶⁰ Važno je podsetiti da eksperimenti retko pribegavaju slučajno odabranim različitim policijskim "tretmanima" reagovanja na pozive u slučajevima nasilja u porodici: hapšenju, razdvajanju i posredovanju. Originalna studija sprovedena u Mineapolisu⁶¹ otkrila je da hapšenje ima daleko bolji efekat od odvajanja u smislu redukovanja budućih nasilnih akata. Podaci prikupljeni u skorašnjem istraživanju pokazuju da je jednostavan model zastrašivanja hapšenjem netačan. Sherman⁶² sada odbacuje zaključke u korist hapšenja do kojih je došao u prethodnom istraživanju. Za jednu podgrupu nasilnih muškaraca, i to belaca i zaposlenih, na osnovu četiri studije u Mineapolisu, došao je do zaključka da je hapšenje izgleda postiglo efekat sramote koji je uticao na smanjivanje budućeg nasilja.⁶³ Ali, za drugu

Justice Quarterly 7, str. 631-653.

⁵⁵ Sherman, L.W. (1992) *Policing domestic violence: experiments and dilemmas*, New York: Free Press.

⁵⁶ Za teoriju igre videti: Ayres, I., Braithwaite, J. (1992) *Responsive regulation: Transcending the Deregulation Debate*, New York: Oxford University Press.

⁵⁷ Tj. policija za momenat bira svoje diskreciono pravo da ne aktivira nalog za hapšenje, čak i u prisustvu navodnog učinioca. Ovo bi moglo da zahteva zakonsku reformu kako bi se sprečila samovolja aktiviranja naloga za hapšenje.

⁵⁸ U Charlotte-inom odgovoru (Hirschel, 1990), jedan uslov bilo je navođenje sudskog precedenta. To znači davanje učiniocu sudskog precedenta, obično u prisustvu žrtve, da ga potpiše. Par se obaveštava o sudskom sastanku, iako se žrtva čak i ne pita da li želi da ide na sud. Navođenje precedenta povećava buduće nasilje isto koliko i hapšenje. Navođenje precedenta više podseća na hapšenje nego što je to izdavanje naloga za hapšenje, što mi predlažemo upravo zbog odsustva samovoljnog kanalisanja slučaja prema sudnici.

⁵⁹ Uočavamo da za neke muškarce nalog za hapšenje (kao i zaštitna mera) ne predstavlja ništa drugo do "parče papira", posebno za muškarce koji su ranije već bili hapšeni. Ako je ovo istina, onda je jedino sredstvo eskalacija u piramidi. Takođe, je potrebno uočiti razliku između naloga za hapšenje izdatog u krivičnom postupku i sudske zabrane izrečene u građanskom postupku. Sudska zabrana onemogućava eskalaciju primene akcija u pogledu budućih nedopuštenih ponašanja, dok nalog za hapšenje omogućava gonjenje za nasilje koje se već pojavilo uz dodatak direktne primene i na buduća nedozvoljena ponašanja.

⁶⁰ Sherman, L. W., Berk, R. A. (1984) "The specific deterrence effects of arrest for domestic assault", *American Sociological Review*, 49, str. 261-272; Lempert, R. O. (1989) "Humility in a virtue: On the publicization of policy-relevant research", *Law and Society Review*, 23, str. 145-161; Sherman, L. W. (1992) *Policing Domestic Violence: Experiments and Dilemmas*, New York; Dunford, F. (1990) "System-initiated warrants for suspects of misdemeanor domestic assault: a pilot study", *Justice Quarterly* 7, str. 631-653; Lerman, L.G. (1992) "The decontextualization of domestic violence", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 83, str. 217-240; Bovvmann, C. (1992) "The arrest experiments: a feminist critique", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 83, str. 201-208; Frisch, L. A. (1992) "Research that succeeds, policies that fail", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 83, str. 209-216.

⁶¹ Sherman, L W, Berk, R. A. (1984) op. cit. str. 261-272.

⁶² Sherman, L. W. (1992) *Policing Domestic Violence: Experiments and Dilemmas*, New York.

⁶³ Hopkins, A., McGregor, H. (1991) *Working for Change: The Movement Against Domestic Violence*, Sydney: Allen S Unwin; VWilliams, K. R., Havvkins, R. (1989) "The meaning for arrest for wife assault", *Criminology*, 27, str. 163-181.

podgrupu muškaraca, i to crnaca (u tri studije) i nezaposlenih (u četiri studije) hapšenje je izgleda pre izazvalo bes i prkos nego sramotu. Za ovu grupu, hapšenje je bilo još jedan stigmatizirajući susret sa pravosudnim sistemom, što je povećalo ljutnju i nasilje tih muškaraca. Za ovu drugu grupu, stigmatizirajući efekat hapšenja bio je jači nego pozitivni efekat sramote od hapšenja za prvu grupu; dakle, izvan određenih granica, poftika hapšenja može da prouzrokuje više nasilja nego što uspeva da ga spreči. Upravo stoga se zalažemo da izdavanje naloga za hapšenje treba da bude prvi vid intervencije; ovo bi bilo praćeno društvenom raspravom pre nego što dođe do pokretanja piramide i hapšenja.⁶⁴

Iako hapšenje može kasnije da dovede do eskalacije nasilja, u momentu kada se incident zbio, odvođenjem nasilnika u policijski pritvor, može se zlostavljanoj ženi obezbediti sigurnost. Svakako da postoje i drugi načini da se ta bezbednost obezbedi i bez hapšenja. Dok jedanslužbenik policije uručuje uslovni nalog, drugi može odvesti ženu na stranu i sugerisati joj da pređe u sklonište dok se ne sazove društvena rasprava.⁶⁵ Ovakva politika značila bi i preusmeravanje resursa koji se izdvajaju za policijski pritvor na skloništa za pretučene žene. Iako su skloništa skupa, ipak je jeftinije njih izgraditi i voditi nego zatvore. Druga ključna korist koja podstiče osnivanje skloništa je ta da osobe koje rade u njemu stoje zlostavljenim ženama na raspolaganju kao zastupnici njenih interesa na društvenoj raspravi.

Sledeći nivo u piramidi je društvena rasprava. Može se održati i nekoliko neuspešnih okupljanja pre nego što se postupi po nalogu za hapšenje, a u najgorem slučaju to može da vodi pokretanju postupka i zatvaranju. Na pomisao o neuspehu jedne rasprave neki bi mogli da se povuku - više nasilja, pa još jedna neuspela rasprava, još uvek više nasilja - sa cikličnim ponavljanjem sve dok se ne izrekne kazna zatvora. Ali, i samo kretanje od jedne neupele rasprave do druge može da predstavlja značajan vid intervencije u nasilnikov život. Na primer, moguće je uočiti kretanje od nedeljnih izveštaja svih članova porodice o bilo kom nasilnom događaju koji se daje nasilnikovoj tetki, ujni, strini ili zetu, deveru, šuraku (prvo okupljanje), do ulaska u domaćinstvo rođaka ili nekog drugog lica koje daje podršku ženi (drugo okupljanje), i do preseljenja muškarca u kuću svojih prijatelja (treće okupljanje).

Postoje i mnogi drugi načini intervenisanja. Na primer, može se postići sporazum da se restruktuiru porodični račun u banci, tako da žena bude ekonomski osnažena da bi mogla da ode ukoliko se ponovo suoči sa nasiljem. Na raspravi se može dogovoriti da se muškarac iseli iz kuće na mesec dana i da učestvuje u profeminističkom programu savetovanja.⁶⁶ Kada intervencija društvene zajednice dostigne tačku u kojoj se muškarcu

⁶⁴ Još jedan empirijski pokazatelj koji potvrđuje davanje prednosti dijalogu rasprave pre bilo kog vida eskalacije potiče iz Milvakee eksperimenta. Kod uhapšenih lica (u zatvoru) koja su rekla da im policija nije dala vremena da ispričaju svoju stranu priče bilo je 36% verovatnoće da će biti prijavljeni za napade na istu žrtvu tokom narednih šest meseci nego što je to bio slučaj sa onima koji su rekli da ih je policija saslušala (Bridgeforth, 1990; Sherman, 1993).

⁶⁵ Dobash i Dobash ističu da je važan pokazatelj iz originalnog Milwakee eksperimenta, ali koj se retko beleži, taj "da je hapšenje bilo najefikasnije kada je policija našla saveznika u žrtvi (u očima žrtve), tako da je ona u buduće mogla ubedljivije da uplaši učinioca pozivanjem policije (citirani Berk, Sherman, 1985).

⁶⁶ Dutton, D- G., Hart, S. D., Kennedy, L. W., Williams, K. R. (1992) "Arrest and the reduction of repeat wife assault", u: Buzza, E. S., Buzza, C. G. (ur.) *Domestic Violence: The Changing Criminal Justice Response*, VVestport CT: Auburn House; Ptacek, J. (1988) "Why do men batter theirwives?", u: Yllo, K., Bograd, M. (ur.)

oduzima kuća i prenosi na njegovu suprugu, neki će prigovoriti da to dostiže šestocifrenu sumu novčane kazne, što je daleko veće od novčane kazne koju bi u tom slučaju bilo koji sud u postupku izrekao. Ali, ako muškarac oseti da je prema njemu učinjena nepravda, on može napustiti raspravu, dozvoliti da se aktivira nalog za hapšenje i suočiti se sa kaznom koju krivični sud može da izrekne. Sporazum o prenosu vlasništva nad kućom se stoga pre posmatra kao građanskopravna sankcija za narušeni nasilni odnos, nego kao krivična sankcija.

Uporedimo našu piramidu kontrole i nadzora sa onim što donosi politika hapšenja ili obaveznog pritvaranja: sa rutinskom, površnom krivičnom procedurom. Sherman⁶⁷ je uočio jedan problem u vezi sa savremenom policijskom praksom, a to je da policija ide za tim da ne obrađuje neke, različite slučajeve nasilja u porodici koji se javljaju kao prvi ili najčešći vid nasilja u ponovljenom obrascu nasilničkog ponašanja. Tako, ako se proceni da događaj nije izazvao značajne fizičke povrede žrtvi, tretira se pojednostavljeno, bez obzira da li se događaj prijavio prvi ili petnaesti put. Ideja primene piramide je u tome da intervencija odgovara obrascima učiniočevog ponašanja, a da interesna zajednica prati šta se dešava i to uz odgovarajuću podršku države.

Muškarac koji konstantno zlostavlja ženu na kraju mora biti premešten iz njihove kuće ili zatvoren. Ali, ponavljati površna hapšenja, čekati da se ženi posreći da pobjegne, čekati dan kada će ona da završi u bolnici u sobi za hitne slučajeve ili u rrtvačnici, da bi se na taj način opravdalo njegovo zatvaranje, predstavlja politiku za svaku osudu, Ali, isto tako je neizvodljivo i zatvaranje svih nasilnika: njih ima i previše za naše zatvorske kapacitete. Politika bazirana na primeni piramide je daleko praktičnija i adekvatnija.

Društvene rasprave i piramida kao oblik reagovanja

Smatramo da odgovor na muško nasilje prema ženama, koji se, snažno ali ne i jedino, oslanja na društvenu raspravu može da ukaže na neke neuspehe reagovanja pravosudnog sistema. Raz-motrićemo svaki od data tri problema:

Problem 1: Većina muškaraca se ne poziva na odgovornost za silovanje ili nasilje nad partnerkom. Žene ne prijavljuju silovanje ili nasilje od strane partnera zbog osećaja sramote i odgovornosti za nasilje; one se plaše rasturanja porodice, fizičkog kažnjavanja i degradacije u sud-nici. Institucionalizovana društvena rasprava obezbeđuje sredstva otkrivanja muškog nasilja bez ponovne viktimizacije žene. To je pravac kontrole kriminaliteta koji ne zavisi samo od hrabrosti i istrajnosti žrtava. Predlog podrazumeva apsolutno širenje mreže, posebno mreže društvene kontrole na račun širenja mreže državne kontrole. Veoma je važno da se mogućnost vođenja sudskog postupka zadrži; zaista, društvena rasprava može da se vodi i na takav način da povećava pre nego da smanjuje broj silovanja koja se gone. Kako je to moguće?

Feminist Perspectives on Wife Abuse, Newbury Park CA: Sage; VVarters, W. C. (1993) "Collisions with feminism: perspectives of abusive men who've been challenged to change", rukopis, Department of Sociology, Syracuse University.

⁶⁷ Sherman, L. W. (1992) op.cit.

Kada se žena upozna sa jednom III više gore navedenih posledica krivičnog postupka, ona neće nastaviti sa njim. Ali, nju policija može da ubedi da nastavi sa privatnom, bržom i manje traumatičnom opcijom društvene rasprave. Istovremeno, policija vrši pritisak na muškarca da saraduje sa skupom, predlažući mu da može učiniti bolje za sebe i stvar rešiti mnogo brže nego putem postupka. Raspra-va može da se odvija bez bilo kakvog priznavanja krivice od strane muškarca, a on sam ima pravo da zaustavi raspravu u bilo kom momentu, Insistirajući na svotn pravu da stvar reši putem rasprave na sudu. Okupljanje se pokreće na osnovu iskaza žene, a muškarac može da izabere "da ne poriče" iskaz, iako na samom početku može da dođe u situaciju i da prizna krivicu. Ako rasprava teče dobro, može se okončati priznanjem krivice od strane muškarca i dogovorom o sankcijama koje su lakše od onih koje bi sud izrekao, ali još uvek teže od izostanka kažnjavanja u slučaju da se tužba povuče. Praksa društvenih rasprava na Novom Zelandu i u Australiji pokazala je da su optuženi spremniji da priznaju krivicu kako bi osigurali blažu pravdu nego da se suočavaju sa nesigurnim posledicama krivične procedure. Ako društvena rasprava krene loše (tj. muškarac odbija da prizna krivicu i ne postigne se dogovor) oni koji su pružali podršku ženi u toku okupljanja mogu da je ohrabre da podigne tužbu.

Postojanje mogućnosti društvene rasprave može da ohrabri žene da dođu i dobiju podršku za sopstvenu viktimizaciju. Ovo, takođe, može da ohrabri žene koje prijavljuju krivična dela, ali koje ne žele da se upuštaju u krivičnu proceduru, da učine nešto kako bi na raspravi suočile učinioca sa odgovornošću za njegovo loše postupanje. Povećanje broja muškaraca, bilo putem okupljanja ili suđenjem, učinilo bi ih odgovornijim za njihovo nasilje nad ženama.

Problem 2: Muškarci koji se hapse i gone za nasil-je nad ženama su se ranije verovatno već izvukli od odgovornosti i mogu da imaju utvrđene obrasce silovanja i napada na žene. Kada razmotrimo neosetljivost pojedinih muškaraca optuženih za silovanje, možemo postaviti pitanje verodostojnosti uticaja koji na njih ima razuman dijalog i sramota. Isto tako, možemo postaviti pitanje verodostojnosti njihovog zastrašivanja kaznom zatvora. Cilj bi zato trebalo da bude ranije mešanje u život muškarca, pre nego što se dostigne teži stepen. Statistike govore da su nasilnici bili nasilni prema članovima porodice, kao što su sestre, braća i majke kada su bili mladi.⁶⁸

Programi za maloletnike na Novom Zelandu i u Waga Waga imaju za cilj da prenesu sramotu na adolescenta za njegovo najranije nasilničko ponašanje. Kada su se društvene rasprave dobro utvrdile, forumi su postali dostupni porodicama i zabrinutim građanima da u najranijoj fazi iznose na videlo nasilje i eksploataciju. Psiholozi koji su do 50-tih godina dominirali kriminološkom misli, bili su snažni zastupnici rane intervencije, pozicije koju su 60-tih godina diskreditovali predstavnici teorije etiketiranja. Trebalo bi da budemo zado-voljni što je rana intervencija, rukovođena psihoterapeutskim modelom, poražena.

⁶⁸ Straus, M. A., Gelles, R. J. (1990) *Physical Violence in American Families*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.

Republikanska kriminologija sadrži u sebi kritiku teorije etiketiranja, pozivajući na radikalno drugačije opravdanje i modalitete rane intervencije: društvenu intervenciju. Jedno patrijarhalno zaveštanje teorije etiketiranja je gadljivost prema osramoćivanju, tj. pristup nasilničkoj muškosti kroz floskulu "dečaci će uvek biti dečaci". Moratmo napraviti razliku između bolne i produktivne rane intervencije. Treba i moramo ponovo da budemo rani umešači: možemo koristiti moć sramote da sprečimo obrasce eksploatacije i degradacije žena. Ova može biti podržana i pojačana delovanjem jakog ženskog pokreta i profeminističkih muških grupa.

Okupljanje u gradu Waga Waga ilustruje mogućnost rane intervencije. U pitanju je slučaj jednog tinejdžera koji je napao svoju vršnjakinju. Kroz razgovor među učesnicima došlo se do saznanja da je dečak napadao i druge devojčice i da je čak nemoralno napao i svoju majku. Australija ima veliki problem sa tinejdžerima koji su nasilni prema svojim majkama, iako se o tome javnost ne obaveštava putem medija ili stručne literature, koja se fokusira samo na zlostavljanje među bračnim drugovima. Dok "prekidanja tišine" u pogledu zlostavljanja među supružnicima postoji, to nije slučaj sa napadima na relaciji sin - majka. U patrijarhalnoj sredini majke su te a ne sinovi koje osećaju sramotu i odgovornost za ove napade. Tradicionalni sudovi i reakcije pravosudnog sistema pružaju male šanse da se prekine tišina sramote majki i njihove zaštite sinova od punitivnog pravosudnog sistema. Rešavanje problema putem dijaloga među ljudima koji brinu i o žrtvi i o učiniocu, kao što je ovo okupljanje u Waga Waga, pruža način za prekidanje tišine i konfrontiranje nasilnog dečaka pre nego što se obrasci njegovog ponašanja oblikuju.

Drugo skorašnje okupljanje u Waga Waga odnosilo se na seksualni napad na Četrnaestogodišnju devojčicu u bazenu izvršen od strane četrnaestogodišnjeg dečaka. Žrtvu je najviše uznemirio način na koji se dečak hvalisao svojim drugovima kako je "stavio prst u nju", i to tako da ona sve to čuje. Žrtva ne samo da je bila ponovo viktimizirana ovim poniženjem, već su joj dečaci iz njene škole, nakon što je događaj prijavila, "prilepili" etiketu "tužibabe". Priča među učenicama iz njenog razreda išla je za tim da je "ona zaslužila to što je i dobila". Razgovor na raspravi razjasnio je da to nije tačno. Takođe, je učiniočevom ocu onemogućeno da poveruje, kao što je to bilo pre skupa, da je njegov sin bio nepravedno izdvojen zbog samo malo "grube igre". Učesnici na raspravi potvrdili su njenu "hrabrost" da se suoči sa takvim društvenim pritiskom. Učinilac ne samo da se izvinio žrtvi na jedan značajan način, već je, zajedno sa još četiri druga i jednom drugaricom iz razreda koji su prisustvovali skupu, preduzeo širenje priče među njihovim vršnjacima o tome da je njeno ponašanje bilo potpuno nevino, a da on snosi odgovornost za potpuno neprimereno ponašanje. Na ovoj raspravi, eksploatatorska muškost četrnaestogodišnjeg dečaka i opravdanje očeve muškosti putem principa "dečaci će uvek biti dečaci" suočili su se sa šest tinejdžera i žrtvinim roditeljima. Naša pretpostavka je da je ovo bolji način konfrontiranja mizoginične kulture nego vođenje krivičnog postupka deset godina kasnije.

Problem 3: Žene žrtve muškog nasilja bivaju ponovo viktimizirane ulaženjem u krivičnu proceduru. Jedan od razlog zbog čega žrtve silovanja bivaju ponovo viktimizirane u toku krivičnog postupka nalazi se u diskursu stigme. Cilj je pobediti, a svaka strana pokušava da pobedi uz maksimalne napore da ocrni karakter protivničke strane. Suđenje za silovanje predstavlja postupak u kome se visoko obučeni praktičar stavlja na raspolaganje optuženom

kako bi poricao odgovornost, povrede i žrtvu.⁶⁹ Suđenje za silovanje institucionalizuje podsticaje optuženog da pojača svoja poricanja, poricanja u koja je verovao pre samog suđenja i poricanja koja su mu, možda na prvom mestu, dala hrabrosti da izvrši silovanje.⁷⁰ Suočen sa tužiocem i klevetanjem njegovog morala, sa njegovom uvežbanošću da preuveličava zlo, transformisanjem delimično optužene osobe u demona, lišenog svake mogućnosti da se iskupi, još više se doprinosi tome da sam optuženi osuđuje one koji osuđuju njega. Ukoliko se na početku krivičnog postupka on nalazio u raspoloženju moralne ambivalentnosti prema žrtvi, na kraju, može završiti sa potpunim prezirom i nepoštovanjem žrtve i tužioca. Diskurs stigme u postupcima koji se vode za krivično delo silovanja pojačava mizoginičnu muškost. Čak i ako je muškarac osuđen i lišen slobode, moguće je da bude i pušten, ali verovatno kao predaniji i ljut mizoginista.

Kada je u postupku utvrđivanja činjenica dozvoljeno stigmatizovanje, stranke zapadaju u vrtlog stigme: stigmatizacija se uzajamno pojačava. Generalno gledano, kao što su Levis, Scheff, Retzinger i Lansky⁷¹ ustanovili, kada su Ijudske institucije dizajnirane da održavaju zaobilaženje ili poricanje sramote, spirale sramote i besa su verovatnije. Procedure pravosudnog sistema upravo promovišu ove spirale.

Društvena rasprava se zasniva na drugačijim principima. Ona je dizajnirana tako da minimizuje stigmatu. Učesnici se biraju na osnovu svoje sposobnosti da obezbede maksimalnu podršku žrtvama i učiniocima, a ne kao što je slučaj u krivičnom postupku da bi naneli maksimalnu štetu drugoj strani. Cilj društvene rasprave je reintegracija žrtve i učinioca, a ne stigmatizacija.

U poređenju sa krivičnim postupkom u kome je centralna figura učinilac, društvena rasprava, pod uslovom da se dobro vodi, fokusira se na žrtvu. Žrtva može da se suprotstavi učiniocu svojim rečima, na svoj način, sa svim pretrpljenim patnjama, a oni koji nju podržavaju mogu tome dodati i još po nešto. Učinioci često priznaju posledice koje su poricali ili nisu razumeli. Cilj postupka je suočavanje sa većim brojem tehnika neutralizacije učiniočeve koristi. Ono uključuje neprinudan dijalog koji uspostavlja odgovornost kao činjenicu koja se priznaje, žali zbog učinjenog, a ne da se poriče.

Reintegracija žrtve može biti praćena dodatnim postupcima koji prate formalnu raspravu. Na primer, na raspravi povodom napada na dečaka i devojčicu koji su izvršila druga dva dečaka, devojčica je rekla da ne želi da učinioci dolaze njenoj kući iponudeformalno izvinjenje, jer ih sejoš uvek plaši. Koordinator je zamolio njene roditelje da ostanu, i u sesiji nakon okupljanja koordinator je razmotrio ono što je rečeno, sugerišući

⁶⁹ Tehnike neutralizacije na ovom mestu i dalje u tekstu preuzete su iz: Sykes, G., Matz, D. (1957) "Techniques of neutralization: a theory of delinquency", *American Sociological Review*, 22, str. 664-670.

⁷⁰ Scully, D., Morolla, J. (1984) "Convicted rapists' vocabulary of motive: excuses and justification", *Social Problems*, 31, str. 530-544; Scully, D., Morolla, J. (1985) "Riding the bull at Gilley's: convicted rapists describe the rewards of rape", *Social Problems*, 32, str. 251-263.

⁷¹ Lewis, H. B. (1971) *Shame and Guilt in Neurosis*, New York: International Universities Press; Scheff, T.J. (1987) "The shame-rage spiral: a case study of an interminable quarrel", u: Lewis, H. B. (ur.) *The Role of Shame in Symptom Formation*, Hillside, NJ: LEA.; Scheff, T.J., Retzinger, S. M. (1991) *Emotions and Violence: Shame and Rage in Destructive Conflicts*, Lexington: Lexington Books; Lansky, M. (1984) "Violence, shame and the family", *International Journal of Family Psychiatry*, 5, str. 21-40; Lansky, M. (1987) "Shame and Domestic Violence", u: Nathanson, D. (ur.) *The Many Faces of Shame*, New York: Guilford.

da dečaci ne treba ponovo da dolaze po nju ili drugu žrtvu. Sesija je okončana devojčicim zaključkom da se više neće plašiti. Kasnije, sveštenik crkve u koju devojčica odlazi potvrdio je da je sesija reintegracije žrtve pomogla da se umanjí strah i nepoverenje koje je ona osećala pre okupljanja.

Suprotno suđenju za silovanje, u kome žrtva ima osećaj straha, frustracije i nemanja nikakve kontrole, čiji se ugled više narušava nego učiniočev, društvena rasprava je osmišljena tako da osnaži žrtvu da govori i da ima kontrolu. Žrtve i osobe koje joj pružaju podršku imaju pravo veta na plan akcije koji predlaže učinilac i oni koji njemu pružaju podršku.

Tipično okončanje društvene rasprave je izvinjenje učinioca. Ovo je važno za oslobađanje žrtve bilo kakve mrlje sramote. Izvinjenje može biti daleko moćniji postupak od kažnjavanja u afir-misanju moralnih vrednosti koje su bile prekršene, kao što to potvrđuje razlika između američke i japanske kulture dokazivanja.⁷² Kada učinilac odbaci svaku mogućnost da je žrtva mogla da pogreši i otvoreno osuđuje nepravdu postupanja, osuda krivičnog dela se pojačava i kulturna podrška tehnikama neutraizacije se potkopava.

Mogli bi se zapitati kako bi moglo da teče suđenje Clarence Thomas kada bi američka politička kultura dozvolila da se iskaz Anita Hill o seksualnom uznemiravanju iznese na društvenoj raspravi. Zar ne bi bilo bolje za žene da je Thomas mogao da prizna zlostavljanje Hill-ove i da se izvini zbog toga bez stigmatizacije i profesionalnog uništenja.⁷³ Da se, nakon što se izvinió i izneo svoje podržavanje nediskriminatorskog prava, uputio na sud, postavilo bi se pitanje da li bi tada Vrhovni sud SAD bio manje mizogin.

Kada institucije "trguju" stigmom i pri tome odbacuju izvinjenje-praštanje, eksploatorske snage se ne osuđuju, već se pojačavaju i postaju legitimne. Strategija društvene rasprave pokušava da prekine spiralu sramote i besa, da se umeša ranije u prestupnikov život i da reintegriše a ne da stigmatizuje žrtve i učinioce.

Pitanja u vezi sa primenom modela piramide društvene rasprave

Mi zastupamo alternativni način reagovanja na muško nasilje nad ženama. Nismo vezani stan-dardnim redosledom nivoa piramide, već samo davanjem prvenstva modelu dinamičnog rešavanja problema. Iako smo našim argumentima pokušali da damo skicu ovog modela, ipak su ostala i neka spoma pitanja koja bi trebalo da se pretresu.

Pitanje 1: Da li je ovo samo drugi vid posredovanja sa svim njegovim pratećim problemima?

⁷² Braithwaite, J. (1989) *Crime, Shame and reintegration*, Sydney: Cambridge University Press; Tavuchis, N. (1991) *Mea Culpa: A Sociology of Apology and Reconciliation*, Stanford: Stanford University Press.

⁷³ Daly, K. (1992) "What would have been justice? Remarks to plenary on sexual harassment in the Thomas Hearings", Law and Society Association Annual Meeting.

Tradicionalno posredovanje bilo je kritikovano zbog neuspeha da nasilje tretira ozbiljno, zbog odsustva proceduralnih odgovornosti, "onemogućavanja zlostavljanju ženi pristupa sudovima kako bi tražila zaštitu",⁷⁴ zbog neutralisanja konflikata individualizacijom i privatizacijom tužbe,⁷⁵ kao i neuspeha da se nosi sa nejednakim pregovaračkim sposobnostima stranaka. Pitanja ravnoteže moći razmatraće se u okviru pitanja 2.

Društvena rasprava nije isto što i porodično savetovanje i tradicionalno posredovanje između žrtve i učionica. Učesće članova društvene zajednice na osnovu posebnog odnosa brige i zainteresovanosti⁷⁶ za žrtve i učinioca ima transformišući efekat na prirodu interakcije i plana akcije koji je dogovoren. Istraživanjem procesa u Waga Waga, koje je sproveo David Moore (privatan razgovor sa autorima), došlo se do zaključka "što više to bolje" i to s obzirom na učesnike izvan nuklearne porodice, sve dok oni imaju odnos istinske brige za jednog od glavnih učesnika.

Slažemo se da tradicionalno posredovanje daje neobjašnjivu moć profesionalcima, čije "pretpostavke o prirodi i težini nasilja u porodici"⁷⁷ treba da budu otvorene prema kontroli od strane javnosti. Takođe se slažemo i da je pogrešno onemogućavati ženama pristup sudovima da bi dobile zaštitu. Pristup sudu mora biti garantovan obema stranama. Žrtve, kao i optuženi, treba da imaju pravo da odustanu od društvene rasprave i da insistiraju na aktiviranju naloga za hapšenje. Međutim, pravo da se odgovara pred sudom nije najznačajnija odgovornost. Odgovornost pred građanima koji brinu o žrtvama i učiniocima predstavlja najdemokratskiju formu odgovornosti.⁷⁸ Tradicionalni pravosudni sistem "krade konflikte" od građana,⁷⁹ držeći žrtve i učinioca odvojeno. Društvena rasprava zahteva da se žrtve i učinioci suoče sa svojim konfliktom, bez neutralisanja sopstvenih emocija.

Slažetno se i da tradicionalno posredovanje rizikuje da dostigne ograničenu, phvatnu pravdu. Scutt⁸⁰ upućuje na to da je privatizovanje pravde štetno za interese onih koji se nalaze u nepovoljnom položaju, kada "od očiju javnosti skriva pravu prirodu nejednakosti koja pogađa i pojedince i grupe".⁸¹ Suprotno posredovanju, okupljanje je dizajnirano da ohrabri dijalog unutar zajednice o nasilju među partnerima.

⁷⁴ Lerman, L.G. (1984) op. cit.

⁷⁵ Abel, R. (1982) *The Politics of Informal Justice*, New York: Academic Press.

⁷⁶ Za razliku od narodnih sudova na Kubi ili u Kini, gde je učesće zajednice bazirano na stigmatizaciji i ponižavanju, društvena rasprava zasniva se na specifičnim odnosima koje karakteriše zainteresovanost i briga

⁷⁷ Lerman, L. G. (1984)op. cit.

⁷⁸ Barber, B. (1984) *Strong Democracy:Participatory Politics for a New Age*, Berkley: University of California Press; Dryzek, J- (1990) *Discursive Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁷⁹ Christie, N. (1977) "Conflict as Property", *British Journal of Criminology*, 17, str. 1-26

⁸⁰ Scutt, J. (1988) "The privatization of justice: power differentials, inequality, and the palliative of counselling and mediation", *Women's Studies Forum*, 11, str. 503-520.

⁸¹ Allen, J. (1985) "Desperately seeking solutions: changing battered women's options since 1880", u: HaHy, S. E. (ur.)*National Conference on Domestic Violence*, Canberra: Australian Institute of Criminology: 1; Hatty, S. (1985) "On the reproduction of misogyny: the therapeutic management of violence against women.", u: Hatty, S. E. (ur.) *National Conference on Domestic Violence*, Canberra: Australian Institute of Criminology: 1.

Privatna pravda rizikuje stvaranje "apolitičnog osoblja" u tradicionalnoj formi delovanja između učinioca i žrtve, uz posredovanje profesionalca. Tradicionalna javna pravda jedva da čini nešto bolje u borbi sa dominacijom: ona učutkuje društvenu zajednicu, kroz obesnažujuće delovanje pravnih stručnjaka.⁸² Važno pitanje nesastojise u tome da li javna ili privatna pravda predstavlja veći neuspeh u pogledu komunikacije u vezi sa osudom. Pitanje je, zapravo, kako ih ponovo dizajnirati i učiniti njihov međusobni odnos dinamičnim, tako da slučajevi nasilja postanu povod za društvenu debatu o brutalnim muškostima i nejednakostima koje izazvaju nasilje.

Pitanje 2: Da li možemo da očekujemo da će "zainteresovane zajednice" biti manje seksističke i mizogine nego tradicionalni vidovi reagovanja pravosudnog sistema ili državna intervencija?

Neki će smatrati naivnom pomisao da dijalog unutar društvene zajednice može da funkcioniše u zemljama poput Australije, gde je u jednom istraživanju jedna petina ispitanika bila saglasna sa stavom da je prihvatljivo da muškarac u određenim okolnostima udari svoju ženu.⁸³ Ali, ona nije naivna upravo zbog toga što tacno četiri petine ispitanika smatra da ovakvo nasilje nije prihvatljivo. Problem je u tome što je jedna petina u stanju da podigne "zidove" oko privatnog porodičnog prostora kako bi se zaštitili od osude preostale četiri petine. Čak i ako veći deo te četiri petine ispitanika "osuđuje prebijanje žena, ali istovremeno aktivno podržava onu vrstu bračnih odnosa koji ga podstiču,"⁸⁴ ako ništa drugo njihova osuda bar može biti obuzdana na društvenoj raspravi.

Na društvenoj raspravi čuće se glasovi u odbranu eksploatacije i brutalnosti. Ali, eksploatacija i brutalnost postaju još impozantniji pod tajanstvenim okolnostima, kada se ne suoče sa izazovom ili ako su ostali neprimećeni.⁸⁵ Kada je nasilje među partnerima registrovano i suočeno sa izazovom, racionalizacija održana pod tajanstvenim okolnostima postaje otvorena za dijalog. Ali, nećemo imati institucije nadzora i kontrole ako se čuju samo glasovi feministkinja, dok glasovi mizoginista ostaju nečujni. Međutim, institucije dijaloga favorizuju stranu koja je moralno na višem nivou, a feministkinje su sasvim jasno na tom, višem nivou. Zato sumnjamo da rasprave mogu da stvore dovoljno prostora za unapređivanje borbe za feminističke glasove da bi se oni čuli, i to nasuprot onitn mizoginim.

Kao fleksibilan proces osamostaljivanja društve-ne zajednice, rasprava dozvoljava više slobode delovanja u cilju ispravljanja neravnoteže moći, nego što se to može učiniti kroz nefleksibilnu sudsku proceduru. Ravnoteža se može povratiti kolektivnom snagom onih koji pružaju podršku žrtvama (kaoštojeto bilo uslužajutinejdžera u WagaWaga koji su podržali svoju drugaricu nakon što je ona bila seksualno napadnuta). Nju može da povrati i moćan muškarac, na primer, doktor, brat, ujak, nastavnik, sused koji se deklarišu u korist

⁸² Snider, L. (1990) "The potential ofthe criminal justice system to promote feminist concerns", *Studies in Law Potitics and Society*, 10, str. 143-172.

⁸³ Public Poltcy Research Centre (1989) *Domestic Violence Attitude Survey*, vođen za Office of the Status of Women, Department of the prime Minister and Cabinet, Canbbera.

⁸⁴ Dobash, R. E., Dobash, R. P. (1979) *Violence Against Women: A Case Against Patriarchy*, New York: Free Press.

⁸⁵ Hopskins, A., MacGregor, H. (1991) *Working for Change:The Movement Against Domestic Vioience*, Sydney: Allen &UnwJn.

nenasilne muškosti i koji su mnogo više od pandana za dominantnog muškarca. Žene mogu da stvore institucije koje daju muškirm saveznicima priliku da pokažu svoju hrabrost. Neravnoteža moći može najefikasnije da bude ispravljena organizovanjem feministkinja koje rade kao zastupnice u skloništima. Na ovom mestu jedan širi domašaj našeg predloga je da preusmeravanje sredstava od policijskog pritvora ka skloništima može da obezbedi bazu feminističke organizacije. Unapređene institucije krivičnog pravosuđa ne predstavljaju zamenu za jak ženski pokret kao ključni element u kontroli nasilja nad ženama. U međuvremenu, možemo osmisлити institucije krivičnog pravosuđa tako da se čuju glasovi žena iz ženskog pokreta, ujedinjeni sa glasovima zlostavljanih žena i brižnih muškaraca.

Koordinator (koordinatorka) društvene rasprave treba da bude obučena(a) kako bi bio(bila) efikasan (efikasna) u organizaciji rasprave kao vida reagovanja na muško nasilje nad ženama. Obuka može da uključi predavače iz ženskog pokreta i iz skloništa, kao i igranje uloga prema scenariju društvene rasprave, shodno feminističkoj interpretaciji. Od koordinatora (koordinatorka) može da se traži da se čuju glasovi feministkinja tokom obuke, dok je potrebno daleko više vremena da bi se tako nešto dobilo od sudija.

Pitanje 3: Da li društvena rasprava funkcioniše? Da li su učesnici zadovoljni?

Evaluacija društvene rasprave u slučajevima maloletnika sa Novog Zelanda pokazuje da "ima puno toga što je pozitivno u vezi sa ovim sistemom maloletničke pravde,⁸⁶ uključujući "skretanje" većine maloletnika sa klasične procedure pred sudom ili drugim institucijama (diverzija), uključivanje porodica u donošenje odluka i preuzimanje odgovornosti i razumevanje kulturnih razlika. Autori ovako navode problem: profesionalci često dominiraju postupkom, adolescentni učinioci se obično ne osećaju umešanim, a samo jedna polovina žrtava je rekla da su bile zadovoljne ishodom. Stepem zadovoljstva rezultatima okupljanja bio je bitno viši za učinioce i članove njihove porodice (85%), nego za žrtve (51 %).⁸⁷ Nezadovoljstvo žrtve objašnjava se "neadekvatnom pripremom rasprave...očekivanjima...i nerealnim očekivanjima povoljnog ishoda, posebno u pogledu reparacije".⁸⁸ Potrebno je više istraživanja, a mnogo su i u toku. Sve u svemu, potrebne su nam metodološki valjane evaluacije rezultata (i za populaciju maloletnika i za odrasle) o tome da li se nasilje više smanjuje u postupku društvene rasprave ili u krivičnom postupku.

Ne želimo da krijemo neuspehe primene rasprave na Novom Zelandu i Waga Waga, niti teškoće borbe protiv dominacije i stigme, niti smatramo da je rasprava panaceja pa čak i kada je perfektno pripremljena. Mi samo sugerišemo da društvena rasprava otvara čitavu lepezu vidova registrovanja neuspeha savremene sudske prakse, koja ostavlja mizogine muškarce netaknute sramotom, a žrtve pogođene njom.

⁸⁶ Morris, A., Maxwell, G. M. (1991) "Juvenile justice in new Zeland. A new paradigm", *Australian and N\$w Zeland Journal of Criminology*, 26, str. 72-90.

⁸⁷ Maxwell, G. M., Morris, A. (1993) "Family victims and culture: youth justice in NZ", Institute of Criminology, Victoria University of Wellington, Wellington.

⁸⁸ Morris, A., Maxwell, G. M. (1991) op. cit.

Zaključak

Muško nasilje nad ženama je krivično delo omogućeno muškom dominacijom.⁸⁹ Republikanska i feministička teorija tvrde da će do smanjenja muškog nasilja nad ženama doći tek kada se smanji rodna nejednakost i kada se bude vodilo računa o odnosima među ljudima. Postoje mnogi načini koji mogu da prouzrokuju krah patrijarhalnih struktura, a o kojima se ovde jedva nešto malo raspravljalo. Među najznačajnijim, svakako je transformisanje ekonomske moći, porodičnih i seksualnih veza, prema većoj rodnoj jednakosti i kroz širenje političke snage ženskog pokreta i profeminističkih elemenata u drugim pokretima za oslobođenje.

Savremena krivična praksa može da učini više da bi zacementirala prelome patrijarhalne strukture nego da podržava njihovu otvorenost. Postojeća praksa ostavlja patrijarhalne muškosti netaknutim i žrtve još više degradiranim i poniženim, a sa nastavkom ovakve prakse stvari bi bile još gore. Ovo ne znači poricanje uloge kriminalizacije nasilja i državne intervencije kao što je predloženo u piramidi primene.

Predlažemo alternativni način razmišljanja o odgovorima na muško nasilje nad ženama, koji se bazira na sledećim idejama:

1. pretnja eskalacijom državne intervencije (formalizam) može da omogući mnogo efikasniju društvenu intervenciju (neformalizam);
2. postupci se mogu fokusirati na reintegrativnu sramotu učionica i reintegrativnu brigu za žrtvu;
3. zainteresovane zajednice mogu osmisliti sopstvene strategije prevencije i mogu biti motivisane da ih primene prema sopstvenoj naklonosti i vezanosti za određene žrtve ili učionice i dijalog o odbacivanju nasilnih muškosti i, optimistički gledano, otaranju za nenasilnim muškostima može se održavati unutar zainteresovanih zajednica.

Dok neeksploatatorske muškosti imaju mogućnost da izađu na površinu na društvenoj raspravi, njihovo izražavanje u sudnici i u zatvoru je znatno suženo. Stvaranje institucija koje će zahtevati od muškaraca da slušaju žene i koje će otvoriti prostor za izvinjenje i dijalog, mogle bi da utru put razvijanja kolektivne mudrosti. Takva zajednička mudrost mogla bi da redefiniše muškosti izvan granica naših individualnih promišljanja. Ako i ne uspemo da dizajniramo institucije krivičnog pravosuđa koje bi sprečavale nasilje, možemo da podesimo institucije tako da bar proizvode manje nasilja.

⁸⁹ Daly, M., Wilson, M. (1988) op. cit; Dobash, R. E., Dobash, R. P. (1979) op. cit.; Evanson, E. (1982) *Hidden Violence*, Belfast: Farset press; Yllo, K. A., Straus, M-A. (1990) op. cit.

Literatura

- Abel, R. (1982) *The Politics of Informal Justice*, New York: Academic Press.
- Adler, Z. (1992) "Male victims of sexual assault - legal issues", u: Mery, G.C., King, M.B. (ur.) *Male Victims of Sexual Assault*, Oxford: Oxford University Press.
- Alder, C. (1991) "Explaining violence: socioeconomics and masculinity", u: Chappell, D., Grabosky, P., Strang, H. (ur.): *Australian Violence: Contemporary Perspectives*, Canberra. Australian Institute of Criminology.
- Allen, J. (1985) "Desperately seeking solutions: changing battered women's options since 1880", u: Hatty, S. E. (ur.) *National Conference on Domestic Violence*, Canberra: Australian Institute of Criminology: 1.
- Ayres, I., Braithwaite, J. (1992) *Responsive regulation: Transcending the Deregulation Debate*, New York: Oxford University Press.
- Barber, B. (1984) *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, Berkeley: University of California Press.
- Bowmann, C. (1992) "The arrest experiments: a feminist critique", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 83.
- Braithwaite, J. (1989) *Crime, Shame and Reintegration*, Sydney: Cambridge University Press.
- Braithwaite, J., Pettit, P. (1990) *Not Just Desserts: A Republican Theory of Criminal Justice*, Oxford: Oxford University Press.
- Braithwaite, J. (1991) "Poverty, power, white-collar crime and the paradoxes of criminological theory", *Australian and New Zealand Journal of Criminology* 24.
- Braithwaite, J. (1993) "Inequality and republican criminology", u: Hagan, J., Peterson, R. (ur.) *Inequality and Crime*, Palo Alto: Stanford University Press.
- Braithwaite, J., Mugford, S. (1993) "Conditions of successful reintegration ceremonies: Dealing with juvenile offenders", *British Journal of Criminology*.
- Brownmiller, S. (1975) *Against Our Will: Men, Women and Rape*, New York: Simon and Schuster.
- Buzawa, E., Buzawa, C. (1990) *Domestic Violence*, Newbury Park, California: Sage
- Carrigan, T., Connell, R. W., Lee, J. (1985) "Toward a new theory of Masculinity", *Theory and Society*, 14.
- Chappell, D., Singer, S. (1977) "Rape in the New York City: A study of material in the police files and its meaning", u: Chappell, D., Geis, R., Geis, G. (ur.) *Forcible Rape: The Crime, the Victim and the Offender*, New York: Columbia University Press.
- Christie, N. (1977) "Conflict as Property", *British Journal of Criminology*, 17.
- Connell, R. W. (1987) *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*, Cambridge: Polity Press.
- Daly, M., Wilson, M. (1988) *Homicide*, New York: Aldine de Gruyter.
- Daly, K. (1992) "What would have been justice? Remarks to plenary on sexual harassment in the Thomas Hearings", Law and Society Association Annual Meeting.
- Dobash, R. E., Dobash, R. P. (1979) *Violence Against Wives: A Case Against Patriarchy*, New York: Free Press.
- Dobash, R. E., Dobash, R. P. (1992) *Women, Violence and Social Change*, London: Routledge.

- Dryzek, J. (1990) *Discursive Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunford, F. (1990) "System-initiated warrants for suspects of misdemeanor domestic assault: a pilot study", *Justice Quarterly*, 7.
- Dutton, D. (1988) *The Domestic Assault of Women: Psychological and Criminal Justice Perspectives*, Boston: Allyn and Bacon.
- Dutton, D. G., Hart, S. D., Kennedy, L. W., Williams, K. R. (1992) "Arrest and the reduction of repeat wife assault", u: Buzza, E. S., Buzza, C. G. (ur.) *Domestic Violence: The Changing Criminal Justice Response*, Westport CT: Auburn House.
- Edwards, S. (1989) *Policing Domestic Violence: Women, the Law and the State*, Newbury Park, California: Sage.
- Eijkman, H. (1992) "Police, victims and democracy: rewriting the priorities", u: Moir, P., Eijkman, H. (ur.) *Policing Australia: Old Issues, New Perspectives*, Melbourne.
- Estrich, S. (1987) *Real Rape*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Evanson, E. (1982) *Hidden Violence*, Belfast: Farsert press.
- Fagan, J.; Browne, A. (1990): "Violence towards intimates and spouses", izveštaj podet od strane Panel on the Understanding and Control of Violent Behavior, National Research Council, Washington D.C.
- Ferraro, K. J. (1989) "Policing woman battering", *Social Problems*, 36.
- Freize, I. E.; Brown, A. (1989): "Violence in marriage", u: Ohlso, L.; Tonry, M. (ur): *Family Violence*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Frisch, L. A. (1992) "Research that succeeds, policies that fail", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 83.
- Frohmann, L. (1991) "Discrediting victims' allegation of Sexual Assault prosecutorial accounts of case rejections", *Social Problems*, 38.
- Hatty, S. (1985) "On the reproduction of misogyny: the therapeutic management of violence against women", u: Hatty, S. E. (ur.) *National Conference on Domestic Violence*, Canberra: Australian Institute of Criminology: 1.
- Hatty, S. E. (1988) "Male violence and the police: an Australian experience", Sydney: School of Social Work, University of New South Wales-
- Hopkins, A., McGregor, H. (1991) *Working for Change: The Movement Against Domestic Violence*, Sydney: Allen & Unwin.
- Kalven, H., Zeisel, H. (1966) *The American Jury*, Chicago: University of Chicago Press.
- Katz, J. (1988) *The Seductions of Crime: Moral and Sensual Attractions of Doing Evil*, New York: Basic Books.
- Lansky, M. (1984) "Violence, shame and the family", *International Journal of Family Psychiatry*, 5,
- Lansky, M. (1987) "Shame and Domestic Violence", u: Nathanson, D. (ur.) *The Many Faces of Shame*, New York: Guilford.
- Lasch, C. (1977) *Haven in a Heartless World*, New York: Basic Books.
- Lempert, R. O. (1989) "Humility in a virtue: On the publicization of policy-relevant research", *Law and Society Review*, 23.
- Lertnan, L. G. (1984) "Mediation of wife abusing cases: the adverse impact of informal dispute resolution on women", *Howard Women's Law Journal*, 7.

- Lerman, L. G. (1992) "The decontextualization of domestic violence", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 83.
- Lewis, H. B. (1971) *Shame and Guilt in Neurosis*, New York: International Universities Press.
- Luckenbill, D. F. (1977) "Criminal Homicide as a Situated Transaction", *Social Problems*, 26.
- Maxwell, G. M., Morris, A. (1993) "Family victims and culture: youth justice in NZ", Institute of Criminology, Victoria University of Wellington, Wellington.
- McKinnon, C. (1987) *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Meima, M. (1990) "Sexual violence, criminal law and abolitionism", u: Rolston, B.; Tomlinson, M. (ur.) *Gender, Sexuality and Social Control*, Bristol, England: The European Group for Study of Deviance and Social Control.
- Miedzian, M. (1991) *Boys Will Be Boys: Breaking the Link Between Masculinity and Violence*, New York: Doubleday.
- Ministerial Review Team to the Minister of Social Welfare (1992) Review of the Children, Young Persons and Their Families Act, 1989, Minister of Social Welfare, Wellington.
- Morris, A., Maxwell, G. M. (1991) "Juvenile justice in New Zealand: A new paradigm", *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 26.
- Mugford, J., Mugford, S. (1992) "Policing domestic violence", u: Moir, P.; Eijkman, H. (ur.) *Policing Australia: Old Issues, New Perspectives*, Melbourne: Macmillan.
- Newby, L. (1980) "Rape victims in court: the Western Australian example", u: Scutt, J. A. (ur.) *Rape Law Reform*, Canberra: Australian Institute of Criminology.
- Office of the Commissioner for Children (1991) "A briefing paper: an appraisal of the first year of the Children, Young Persons and Their Families Act 1989", Office of the Commissioner for Children, Wellington, New Zealand.
- Polk, K., Ralson, D. (1991) "Patterns of Homicide in Victoria", u: Chappell, D., Grabosky, P., Strang, H. (ur.) *Australian Violence: Contemporary Perspectives*, Canberra: Australian Institute of Criminology.
- Ptacek, J. (1988) "Why do men batter their wives?", u: Yllo, K., Bograd, M. (ur.) *Feminist Perspectives on Wife Abuse*, Newbury Park CA: Sage.
- Public Policy Research Centre (1989) *Domestic Violence Attitude Survey*, voden za Office of the Status of Women, Department of the Prime Minister and Cabinet, Canberra.
- Real Rape Law Coalition, (1991) "Sexual Assault: the law v. women's experience" in: *Law report Commission of Victoria, Rape: Reform of Law and Procedure*, Appendixes to Interim Report No. 42, Melbourne.
- Retzinger, S. M. (1991) *Violent Emotions: Shame and Rage in Marital Quarrels*, Newbury Park: Sage.
- Scheff, T. J. (1987) "The shame-rage spiral: a case study of an interminable quarrel", u: Lewis, H. B. (ur.) *The Role of Shame in Symptom Formation*, Hillside, NJ: LEA.
- Scheff, T. J., Retzinger, S.M. (1991) *Emotions and Violence; Shame and Rage in Destructive Conflicts*, Lexington: Lexington Books.
- Scully, D., Morolla, J. (1984) "Convicted rapists' vocabulary of motive: excuses and justification", *Social Problems*, 31.

- Scully, D., Morolla, J. (1985) "Riding the bull at Giliey's: convicted rapists describe the rewards of rape", *Social Problems*, 32.
- Scutt, J. (1983) *Even in the Best of Homes: Violence in the Family*, Melbourne: Penguin.
- Scutt, J. (1988) "The privatization of justice: power differentials, inequality, and the palliative of counselling and mediation", *Women's Studies Forum*, 11.
- Sherman, L.W, Berk, R.A. (1984) "The specific deterrence effects of arrest for domestic assault", *American Sociological Review*, 49.
- Sherman, L.W. (1992) *Policing domestic violence: experiments and dilemmas*, New York: Free Press.
- Smart, C. (1989) *Feminism and the Power of law*, London: Routledge.
- Smart, C. (1990) "Law's truth/women's experience" u: Graycer, R.: *Dissenting Options: Feminist Exploration in Law and Society*, Sydney.
- Smith, L. (1989) *Concerns About Rape*, London: HerMajesty's Stationery Office.
- Smith, M. D. (1990) "Patriarchal; ideology and wife beating: a test of a feminist hypothesis", *Violence and Victims*, 5.
- Smith, S- M. (1990) "Police response to domestic violence: the influence of individual and familiar factors", *Violence and Victims*, 5.
- Snider, L. (1990) "The potential of the criminal justice system to promote feminist concerns", *Studies in Law Politics and Society*, 10.
- Snider, L. (1992) "Feminism, punishment and the potential of empowerment", podneto *Canadian Journal of Law and Society*.
- Stanko, E. A. (1982) "Would you believe this woman? Prosecutorial screening for "credible" witnesses and a problem of justice", u: Rafter, N.H., Stanko, E.A. (ur.) *Judges, Lawyers, Victims, Thief*, Boston.
- Stanko, E. A. (1985) *Intimate Intrusions*, London: Heinemann.
- Stanko, E. A. (1989) "Missing the mark? Policing battering," u: Hanmer, J., Radford, J.,
- Stanko, E. A. (ur.) *Women, Policing and male Violence: International Perspectives*, London: Routledge.
- Straus, M. A., Gelles, R. J. (1990) *Physical Violence in American Families*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Sykes, G., Matz, D. (1957) "Techniques of neutralization: a theory of delinquency", *American Sociological Review*, 22.
- Tavuchis, N. (1991) *Mea Culpa: A Sociology of Apology and Reconciliation*, Stanford: Stanford University Press.
- Temkin, J. (1987) *Rape and the Legal Process*, London: Sweet and Maxwell.
- Warters, W. C. (1993) "Collisions with feminism: perspectives of abusive men who've been challenged to change", rukopis, Department of Sociology, Syracuse University-
- Williams, K. R., Hawkins, R. (1989) "The meaning for arrest for wife assault", *Criminology*, 27.
- Wilson, P. (1978) *The Other Side of Rape*, St. Lucia, Queensland: University of Queensland Press.
- Zaretsky, E. (1976) *Capitalism, the Family, and Personal Life*, New York: Harper and Row.

Zorza, J. (1992) "The criminal law of misdemeanour domestic violence", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 83.

NASILJE NAD ŽENAMA I ŽENSKA PRAVA

Tamne brojke: Istraživanje o kućnom nasilju u Centralnoj i Istočnoj Evropi

Uvod: Razmišljanja strane istraživačice

Ponekad, kao američka naučnica koja se bavi istraživanjima o kućnom nasilju u Centralnoj i Istočnoj Evropi, imam osećaj da gazim kroz intelektualno "minsko polje". Koje su kategorije pogodne za analizu? Kako da izbegnem, najbolje što mogu, neosetljivost ili "imperijalistički" pristup pojavama koje istražujem - ponavljanje upravo onoga što kritikujem u tuđim radovima? Da li sam intelektualno dovoljno potkovana, da li razumem kulturu i istoriju zemlje u dovoljnoj meri da bih pojave koje istražujem smestila u pravi kontekst? Da li razumem "zakone u knjigama" i "zakone u praksi", koji se primenjuju na kućno nasilje, da bih mogla da istupim sa nekim svojim idejama i zapažanjima koji su zasnovani na mom pravničkom iskustvu? Da li je moje poverenje u tačnost i nijanse prevođenja naivno? Ovakva razmišljanja mogu zadati muke i najdobronamernijem istraživaču.

Zašto sam se, dakle, suočena sa takvim izazovima, u proteklih nekoliko godina upustila u istraživanja o teoriji i praksi postupanja službenika i stručnjaka u slučajevima nasilja u kući, u Poljskoj, Mađarskoj, Rusiji i Rumuniji? Verujem i nadam se da je moj rad deo procesa u kome saraduju aktivistkinje u borbi za ženska prava, koje dovode u pitanje praksu i stavove u odnosu na nasilje u kući u svojim zemljama, kao i naučnice iz tog regiona i šire, koje mogu da pomognu aktivistkinjama u radu tako što će im obezbediti potrebnu dokumentaciju i svoje radove. Moje istraživanje predstavlja mali deo ovih napora. Ono takođe može biti od koristi glasnogovornicama ženskih prava u regionu, obzirom da sam preduzela široku sistematsku komparativnu analizu prakse u svakoj od te četiri zemlje, o kojoj će biti objavljena knjiga. Nijedna zemlja nije izdvojena zbog neke posebne kritike.

Kao jedna od naučnica koje dolaze sa strane, osuđena sam na intelektualno gledište koje polazi od toga da se sveobuhvatnije razumevanje procesa i prakse jednog pravnog sistema u vezi nasilja u kući mora zasnivati na analizi konkretne prakse i uverenja službenika i ljudi od profesije u okvirima tog sistema koji su zaduženi za takve slučajeve, tačnije, policajaca, tužilaca, sudija i pravnika. Pored toga, za dobijanje potpunije slike, ovde moraju biti uključeni i tekuća praksa i uverenja profesionalaca iz oblasti medicine i mentalnog zdravlja, socijanih radnika, sveštenstva, akademskih gradana i novinara koji se u svom radu sreću sa slučajevima domaćeg nasilja. Konačno, za sticanje potpunijeg uvida potrebna je uvreženost u kulturni kontekst koji podrazumeva i ženske uloge (naročito one u kući) i njihov odnos prema državi, kao i ulogu zakona u svakoj od tih zemalja. U primeni ovog intelektualnog stanovišta na region, koristim metod koji sam razvila za istraživanja i predavanja o nasilju u kući u mojoj zemlji.

Zašto baš ove četiri zemlje? Iskreno govoreći, to je bilo delimično pitanje izbora, ali i pitanje sreće i okolnosti. Ja sam, 1993., izabrana da učestvujem u fakultetskom programu razmene između mog fakulteta i Jagelonskog Univerziteta u Krakovu. Kada sam stigla do poglavlja o seksualnoj diskriminaciji u delu nastavnog programa koji se odnosio na nasilje u kući, dobila sam uporna uveravanja da takvo nasilje postoji u Americi zato što je to društvo u kome vlada nasilje, ali da ono u Poljskoj ne postoji u ozbiljnoj meri zato što se žene cene i poštuju, naročito kao majke, da se nasilje, i kada se pojavi, svodi na porodice nižeg socijalnog statusa, npr. seljake ili urbani proletarijat - da ga često "izazivaju" same žene - i da je ono obično "blago", da se sastoji od nekoliko disciplinskih "pljuski" - i da većina žena nema problema sa takvim nasiljem. Ovi jednoobrazni odgovori koje sam uporno dobijala za mene su bili iskustva tipa *deja vue*. Nedugo ranije, u Sjedinjenim Državama, čula sam slične komentare; u stvari, u nekim trenucima sam osećala da mogu da završim rečenicu svojih poljskih studenata ili kolega. U tom času, umesto uopštenih rasprava, kada sam otkrila da ni jedan poljski profesor prava ni sociolog nije proučavao ovu pojavu, odlučila sam da - prilikom svog narednog boravka u Poljskoj, u toku prolećnog semestra 1994., uradim studiju koja bi bila intelektualno dostojna poštovanja i verodostojna.

Bilo je jasno da to istraživanje mora da bude empirijsko, da bi preovlađujuće "mudrovanje" moglo da se podvrgne testu. Ali, empirijsko nije podrazumevalo upotrebu anketnih instrumenata u zemlji u kojoj bi njihova svrha mogla biti sumnjiva, gde službenici nisu podsticani da daju precizne odgovore, i gde je potencijalno bogatstvo podataka ležalo u nemerljivim odgovorima ispitanika na pitanja o kojima možda nikada ranije nisu razmišljali. U velikoj meri empirijsko, odnosila se na razgovore sa postavljanjem otvorenih pitanja za lekare (naročito za one iz hitne pomoći i ginekologe), psihologe i psihijatre, policijske službenike, tužioce, sudije, pravnike, sveštenstvo, akademske građane, novinare, socijalne radnike i savetnike, naročito u programima za lečenje alkoholičara i u skloništima za žene i decu. Moj nameran izbor je bio da ne razgovaram sa žrtvama nasilja ili počiniocima. Činilo mi se neprikladnim da takav razgovor vodim preko prevodioca, jer sam se osećala kao voajer u njihovom jadu, a u nemogućnosti da im pružim bilo kakvu pomoć. Znala sam da je važno ne ograničiti te upitnike samo na glavni grad, Varšavu, koji možda ne bi odražavao situaciju u drugim delovima zemlje. To je, onda, značilo da moram da stvorim mrežu tako što ću zamoliti kolege i prijatelje da mi obezbede pouzdane početne kontakte u ostalim sredinama u Poljskoj, koji bi bili voljni da mi pomognu da se sastanem sa odgovarajućim službenicima i stručnjacima.

Provela sam drugu polovinu juna, kao i ceo juli i avgust, u Poljskoj, obavljajući razgovore. Iz svojih kontakata sa zagovornicama ženskih prava iz drugih zemalja tog regiona, shvatila sam da bi vrsta istraživanja koju radim u Poljskoj mogla biti od velike pomoći i u ostalim zemljama. Kolege iz regiona su me podsticale da proširim svoje istraživanje. Smatrala sam da bi Mađarska, zemlja koja sebe, kao i Poljska, smatra "prozapadnijom" od mnogih drugih zemalja regiona, a u kojoj nema tako jake i intervencionističke crkve kao što je katolička u Poljskoj, mogla da pruži zanimljivo poređenje. Ma koliko zamašno to delovalo u početku, činilo se neophodnim da se obave istraživanja na terenu i u Rusiji i to sa zalaženjem u unutrašnjost, a ne samo u Petrogradu i Moskvi. Konačno, bilo je poželjno uključiti u studiju i jednu balkansku zemlju - a dobijanjem Fulbrajtove stipendije za letnji semestar 1997. pružila mi se mogućnost za rad na terenu u Rumuniji - zemlji tog regiona u kojoj je u proteklih nekoliko godina bilo najviše "pacifizma".

U vreme pisanja ovog članka u Klužu (kraj maja 1997.), ja sam praktično završila rad na terenu i počela sa sređivanjem beleški za Rumuniju; kod kuće imam koncipirana poglavlja i delimične grube verzije za Mađarsku i Rusiju, kao i završenu drugu verziju za Poljsku, koja je prevedena na poljski. U svakoj od ovih zemalja, razgovarala sam sa 60 - 80 osoba. Na osnovu mojih dosadašnjih istraživanja i sinteze, mogu da načinim neke preliminarne primedbe u opštim crtama o onome što sam ustanovila i da otvorim neka, nadam se, podsticajna pitanja za diskusiju.

Tamne brojke: nasilje u kući u Centralnoj i Istočnoj Evropi

A: Odsustvo statističkih podataka

Čitaoci koji potiču iz tog regiona će odmah prepoznati termin tamne brojke i razumeće njegovo značenje. On je u širokoj upotrebi i odnosi se na pojave za koje se zna da postoje, ali se praktično zvanično ni javno ne priznaju niti objavljuju; prema tome, nema zvaničnih brojčanih podataka kojima bi se utvrdilo njihovo postojanje. U delovima sveta gde su komunistički režimi stvarali vrtoglave količine statističkih podataka, u čiju se tačnost ponekad sumnjalo, kategorija tamni broj izaziva pometnju. Ona sugerise postojanje jednog zlokobnijeg, drugačijeg nivoa stvarnosti ispod naizgled uglađene i dobroćudne površine. Ovaj termin su prvo upotrebili kako službenici, tako i ljudi od profesija u skoro svakom razgovoru koji sam vodila u Poljskoj, a pogotovo se pojavio sa zapanjujućom i neočekivanom učestalošću u Mađarskoj i Rusiji. U Rumuniji, ovaj izraz se obično nije pojavljivao spontano, ali kad bih ga upotrebila u sastavu pitanja koja bi se odnosila na statističke podatke koji možda nisu dostupni, sagovornici bi odmah klimanjem glave pokazali da prepoznaju ovaj termin.

U Rusiji je termin "tamna brojka" često bivao praćen uzgrednom opaskom od koje vas podilazi jeza "A, vas, znaci, interesuju 'slučajevi iz kuhinje'." Sećam se svoje neverice kada sam prvi put čula ovaj izraz, i kako sam pitala prevodioca da li smo možda ona ili ja pogrešno razumele izgovorene reči. Ona je odgovorila "Njet" uz tužni poluosmeh. Kao i termin tamna brojka, i ovaj drugi, "slučajevi iz kuhinje" predstavlja kulturnu kategoriju. Kod ruskih ispitanika, on se odnosio na sve slučajeve od neprizornog ponašanja do ubistva žene ili muža, bilo da se radi o bračnim ili vanbračnim zajednicama. Po mesnoj odrednici, jasno je da ovaj termin umanjuje značaj ovih zločina S druge strane, dostupnost ove kategorije mogla bi se protumačiti kao "imenovanje" ovakvih događaja, dok sam u ostalim zemljama mogla da objašnjavam nasilje u kući kao kategoriju, pošto pravni sistemi za njih nemaju posebne odredbe.

Kao i u drugim zemljama, nema zvaničnih podataka o učestalosti slučajeva kućnog nasilja u ove četiri zemlje. Statistički podaci o krivičnim delima se vode prema Krivičnom zakoniku i ne klasifikuju se prema vrsti odnosa između počinioca i žrtve. Isto tako, podaci o razvodima ne omogućavaju istraživaču da lako odredi broj slučajeva u kojima je nasilje navedeno i dokazano. Takođe, podaci kojima raspolažu bolnice i klinike ne navode način prouzrokovanja povreda.

U nedostatku čvrstih dokaza koji bi samo pokrili prijavljene slučajeve i prema tome zaobišli kompleksniji problem koji predstavljaju neprijavljeni slučajevi u svakoj od tih zemalja, ja sam zamolila ispitanike da daju svoju procenu o učestalosti i brojnosti slučajeva nasilja u kući, jasno ističući da mi je jasno da njihov odgovor NIJE ZVANIČAN. Većina

ispitanika je bila zatečena ovim pitanjem. Neki su ga nervozno prenebregli - mada su pre toga naširoko pričali o slučajevima sa kojima su se suočavali. Drugi su bili uznemireni i bez okolišenja su izjavili da ne znaju, mada su dozvoljavali mogućnost da možda negde neko ima neke statistike. Neki su se veoma uzбудili, jer im je moje traženje njihove lične procene ulilo dodatnu energiju. Konačno, veoma mali broj je raspolagao nekakvim statističkim podacima koji su bili od male pomoći, mada su i oni priznali da se većina tih slučajeva ne prijavljuje i krivično ne goni. Imajući na umu da oni koji su dali nekakvu procenu verovatno to nikada ranije nisu bili u situaciji da čine, brojnost u procentima kretala se od 30-40% od ukupnog broja žena u Poljskoj, 25-30% u Mađarskoj, 50-75% u Rusiji i 20-25% u Rumuniji. Bilo je teže proceniti učestalost: većina ispitanika se složila da nasilje u kući predstavlja model ponašanja, a ne izolovane incidente, mada su neki tvrdili da, kada bi se tako nešto desilo u višim klasama makar i samo jednom, žena bi zatražila razvod.

Možda najinteresantnija zbirka podataka na koju sam naišla bila je, što ne iznenaduje, samoinicijativno istraživanje. Obavio ga je u jednom okrugu u Rumuniji jedan lekar koji je ovlašćen da izdaje lekarska uverenja koja se mogu koristiti kao dokaz o povredi u zakonskom postupku (krivičnom ili u slučaju razvoda). Od 2000 slučajeva izdavanja potvrda za dve ili tri opštine u okrugu, 381 slučaj se odnosio na povrede između supružnika tokom porodičnih rasprava. Samo 26 uverenja je izdato muškarcima; ostalo su bile žene, uglavnoro starosti između 20 i 40 godina.

B. Uzroci nasilja

Da bi se razumele razmere nasilja u kući, potrebno je ustanoviti "objašnjenje njegovih uzroka". Ovo je važno zbog službenika i stručnjaka koji se tim slučajevima bave; oni se u svojoj praksi rukovode i informišu pomoću takvih podataka. Namerno koristim termin "objašnjenja njegovih uzroka", da bih omogućila analizu ideoloških dimenzija odgovora ispitanika.

Upitani o uzrocima koji dovode do kućnog nasilja, većina ispitanika je spremno odgovorila da u ogromnoj većini slučajeva razlozi leže u konzumiranju alkohola i nezaposlenosti muškaraca. Kada su uzroci ređani u brzom nizu, alkohol je obično bio prvi na listi. To je, takode, najtradici-onalniji uzrok.

Šta naglašavanje alkohola kao savremenog uzroka nasilja otkriva? Kada je u pitanju primena zakona, gde su uključeni policija, sudije i tužioc i koji postupaju u slučajevima kriminala, većina smatra da nasilje u kući uključuje različite oblike povreda u kojima konzumiranje alkohola igra ulogu ili se smatra "okidačem". Uz mali broj izuzetaka, zaposleni u krivičnompravnom sistemu naglašavaju prioritet ovog faktora zato što su, kao i u drugim zemljama, pojedinci koji dolaze pod udar krivičnog zakona uglavnom siromasni ili iz nižih slojeva društva, a oni uglavnom čine sitnije prestupe ili teska krivična dela pod uticajem alkohola. U stvari, to su muškarci koje osobije zaposleno u krivičnom pravosuđu poznaje i viđa - mada spremno odgovaraju da hapse počinioca samo u slučaju "ozbiljnih" povreda supruge. Sa njihovog stanovišta, alkohol je verovatno *najznačajniji trajni* uzrok.

Na primer, policijski službenici koji rade u određenom kvartu ili oblasti, u sve četiri zemlje, izjavili su da su im poznate "problematične" porodice u njihovom delokrugu. Ispostavilo se da su "problematične porodice" one u kojima često ili učestalo pijani muž, ili muž alkoholičar, bilo venčani ili nevenčani, nasilno postupa prema ostalim članovima porodice (obično prema ženi i deci). Interesantan je izbor termina - porodica biva žigosana kao "problematična", mada je stvarni "problem" u određenom pojedincu. Ovi

ispitanici su obično "problematične porodice" smestali u klasni kontekst - opisujući ih kao porodice "niskog statusa" ili "ograničenog obrazovnog nivoa", u kojima vlada odsustvo samokontrole i pristojnog porodičnog ponašanja. Na taj način, nasilje nije samo sociološki određeno, već su se ispitanici od njega distancirali, kao službena lica i stručnjaci.

Policajci su izjavljivali da ih najčešće pozivaju susedi, ili se žena, koju je muž ili partner izbacio iz kuće, po pravilu sa decom, pojavljuje u policijskoj stanici tražeći pomoć da se vrati kući. Tokom izvesnog broja razgovora, policajci su opisivali žrtve nasilja izazvanog alkoholom, terminima koji su podsećali na opis "sindroma pretučene žene" ili "post-traumatskog stresa" koji se koriste u Sjedinjenim Državama.

Dok su neki ispitanici u sve četiri zemlje naglašavali alarmantne stope konzumiranja alkohola u sadašnjem trenutku, drugi su objašnjavali da su visoke stope konzumiranja alkohola postojale i pre perioda tranzicije koji je odnedavno aktuelan. Oni su (naročito Rusi, Poljaci i Mađari) pominjali tradicionalno konzumiranje alkohola koje je duboko uvreženo u kulturu i tradiciju njihovih zemalja. Ono je, izgleda, naročito važno kao sredstvo podsticanja i cementiranja muških prijateljstava. U Poljskoj, na primer, postoje narodne izreke o vezi između pića i prijateljstava među muškarcima.

U komunističkom periodu, postojala su neka ograničenja u vezi prodaje alkohola, mada je on uvek bio dostupan u domaćoj proizvodnji, što je značilo da vlasti nisu bile u stanju da sprovedu značajnu kontrolu u tom smislu. Postojanje prinudnog lečenja alkoholicara, koje se sprovodilo ukoliko bi neko od članova porodice podneo žalbu, uz saglasnost medicinskog odbora, a po odobrenju mesnog partijskog aparata, podupire tvrdnju da je alkoholizam tretiran kao problem i pre 1989., u komunističkom periodu – mada je izgleda glavni razlog za to bila uzročna veza između alkoholizma i nesposobnosti za rad. Stariji lekari, tužioci i sudije, sećajući se prošlosti, naglašavali su da je ovakva procedura omogućavala predah ženama i deci koji su bili izloženi nasilju, ali bi odmah dodavali da je bilo samo pitanje vremena kad će se muškarac ponovo vratiti starim navikama i svojim starim alkoholičarskim manirima.

Mnogi ispitanici su takode naveli visoku stopu nezaposlenosti koju je izazvao prelaz na "tržišnu" ekonomiju, kao uzrok nasilja i često, mada ne uvek, nezavisno od alkohola kao neposrednog povoda. Ovakvo objašnjenje daje neposrednu savremenu dimenziju nasilju. Nema sumnje da je tranzicija u svakoj od ovih zemalja izazvala nezaposlenost neviđenih razmera u prethodnih pedeset godina. U seoskim krajevima (naročito u Rusiji i Rumuniji), ispitanici su nasilje doveli u vezu sa propašću kolektivne poljoprivredne proizvodnje i osiromašenjem sela koje je iz toga proisteklo. U sve četiri zemlje, ispitanici su takode naglasili nezaposlenost u varošima i gradovima gde su se zatvarala velika industrijska postrojenja, ili, u slučaju Šlezije, gde su rudari ostajali bez posla - što su sve situacije u kojima nije bilo nikakvih socijalnih programa ni pomoći.

Nezaposlenost, kao i ostale aktivnosti, ima "rodnu dimenziju"; muškarci i žene možda neće na nju reagovati na iste, kulturoloski prihvaćene načine. U mojim daljim istraživanjima, sledeće pitanje na kome sam se okušala bio je konkretan uticaj nezaposlenosti na nasilje u kući i njihova međusobna povezanost, što je nekim ispitanicima izgledalo kao naivno pitanje - pitanje koje samo Amerikanka koja ne zna za takve ekonomske teškoće može da postavi. U stvari, njihovi odgovori na ovaj specifični lakmus dodali su "rodnu dimenziju" njihovim prvobitnim, uopštenijim odgovorima u kojima su tvrdili da alkohol izaziva nasilje u kući. Opšta šema ovih konkretnijih odgovora bila je sledeća: za muškarce, koji su bili navikli da im država obezbeđuje sigurna radna mesta, ma

koliko lose ona bila plaćena, nezaposlenost znači da oni više nisu "hranioci" porodice; uloga "hranioca" davala je muškarcu status; to je značilo da njegov autoritet i moć nemaju premca. Nezaposlenost dovodi do frustracije koja se kod muškaraca manifestuje ljutnjom ili povlačenjem; jedan izlaz je u piću, a alkohol im je na raspolaganju u vidu pića proizvedenih u domaćoj radinosti; drugi izlaz je maltretiranje članova porodice, posebno žena.

U terminima naučne analize, može se reći da je nezaposlenost iz osnova potresla rodno određena preimućstva kao što je "glava porodice". Nezaposlenost se doživljava kao naglo obrušavanje statusa na lestvici rodne hijerarhije; pošto su mogućnosti kako u pogledu zaposlenja, tako i redefmisanja njihove uloge male ili nikakve, odgovor mogu pronaći udarom na one koji su još ranjiviji i slabiji - na žene i decu.

S druge strane, nezaposlene žene, kojima se u velikoj meri manipuli-salo kao sa rezervnom radnom snagom, u zavisnosti od istorijskog perioda i ekonomskih uslova, kao i od preovlađujuće nacionalističke ideologije (ovde mislim na Čaušeskovu svirepu pronatalističku politiku), predstavljaju komplikovaniju sliku. Izgleda da u ovom regionu, rad žena van kuće nije uticao na njihovu veću ravnopravnost u kući. Literatura o položaju žena za vreme komunizma, koja se sada pojavljuje u Centralnoj i Istočnoj Evropi, potcenjuje njihovo dvostruko radno vreme (posao i sveukupna, ili glavna odgovornost za domaće poslove), ili, bolje rečeno, njihovo trostruko radno vreme (ako se ovom spisku doda reproduktivna funkcija). Mada su one prve oterane sa tržišta radne snage u vreme "prelaska na tržišnu ekonomiju", njihova reakcija nije bila okrenuta ka porodičnom nasilju i alkoholu - mada je u Rusiji, koja ima najveći procenat žena u radnoj snazi, postojala zabrinutost zbog broja nezaposlenih, često i razvedenih žena, pa čak i onih sa decom, koje se okreću alkoholu. Postoje mišljenja da se žene lakše mire sa ovakvim manipulacijama, ili su sposobnije da se prilagode izmenjenim ulogama, pošto u svakoj zemlji "uloga majke" ima važno kulturološko značenje i naročito mesto zauzima u nacionalističkoj retorici.

Po rečima službenika koji deluju u sistemu krivičnog prava, postoji jedan broj objašnjenja za uzroke nasilja. Ali, od drugih stručnjaka koji se suočavaju sa slučajevima nasilja u kući, dobija se drugačiji uvid u moguća objašnjenja, koja sve jasnije izranjaju. Stručnjaci kao što su pravници koji se bave razvodima u velikoj meri, psiholozi (što predstavlja relativno novo zanimanje u ovom regionu) i neki zdravstveni radnici govore o svojim klijentkinjama i pacijentkinjama koje godinama trpe maltretiranja i nasilje koje nije u vezi sa alkoholizmom. Kakva objašnjenja za nasilje pružaju ovi stručnjaci? Mnogi od njih koriste konkretne nazive i specifične primere o nasilju kao sastavnom delu onoga što ima naučni naziv "rodni društveni odnosi". Ovi društveni odnosi podrazumevaju rodno zasnovane strukture moći u braku, u kojima je dozvoljeno nasilje kao vid kontrole ili moći, a čiji se legitimitet temelji u kulturi.

Ovi rodni društveni odnosi i rodna hijerarhija mogu se nazvati "tradicijom"; oni se mogu dovesti u vezu sa duboko uvreženim verskim ubeđenjima o ulogama žene i muškarca u porodičnom životu; mogu se smatrati "prirodnim", biološki uslovljenim, videni kroz prizmu tumačenja društvenih uloga. U svakoj od ove četiri zemlje, ovi društveni odnosi, potvrđeni brakom, se tumače kao pravo muža na ženin rad u kući, brigu o ishrani i seksualne usluge, koje će ona obavljati na kulturno prihvatljiv način. Sa tačke gledišta njenog muža, ženino "ne pružanje" ovakvih usluga, prema njegovom viđenju, može biti ili jeste oblik "provokacije" kojim se dovodi u pitanje njegova moć, autoritet, seksualnost i, konačno, njegov status. Njegov odgovor *unutar porodice* je njegovo neprikosnoveno pravo, a ono će u mnogim slučajevima verovatno biti u obliku kazne, kao što su pretnje, mentalno

zlostavljanje, ili pak, fizičko nasilje. U onoj meri u kojoj su uloge u rodnim društvenim odnosima "naturalizovane" (viđene kao prirodne), i nasilje koje ih prati će isto toliko biti "naturalizovano". Ono postaje sastavni deo života, stoga su pritužbe nekih tužilaca i sudija koji se bave slučajevima teških ili zločinačkih napada ili ubistava bračnog druga koji se događaju posle dugotrajnog maltretiranja, da žene *izgeda prihvataju* nasilje ne tražeći zakonsku zaštitu, najblaže rečeno svirepo ironične.

Važno je razumeti termin "provokacija" i njegovo značenje kod nasilja u kući, obzirom da se ovaj pojam često pojavljuje kao uobičajeno obrazloženje za nasilje, kako u krivičnim slučajevima, tako i u slučajevima razvoda. On bi se mogao okarakterisati kao prazna ili "plutajuća" kategorija - kategorija čiji sadržaj zavisi od kulturnog konteksta. U okviru rodnih društvenih odnosa postoji dimenzija moći koja uključuje odrednicu o tome ko određuje društveni ili nedozvoljeni sadržaj "provokacije" i ko, u rodnim odnosima, može neformalno kazniti takvu "provokaciju" i koliko ozbiljno je nasilje shvaćeno kada se država poziva da ga kazni. U porodičnom životu, nije verovatno da će taj sadržaj biti određen nekakvim međusobnim pregovorima ili dogovorom. Taj sadržaj se uglavnom izvodi iz društveno prihvatljivih specifičnih rodnih uloga i ponašanja i onoga što se doživljava kao izazov ovim ulogama i moći koja je u njima oličena.

Advokati čije klijentkinje traže razvod i neki od relativno malobrojnih psihologa u sve četiri zemlje govorili su mi da njihove klijentkinje nemaju običaj da prijavljuju nasilje (bilo hronično ili akutno) policiji, ili da za svoje slučajeve zahtevaju krivično gonjenje. Sudije koji se bave razvodima u sve četiri zemlje, potvrdili su ove stavove. Svi su se složili da se žena "iz dobre kuće" verovatno ne bi obraćala vlastima tražeći krivični postupak, čime bi svoju porodicu uvukla u skandal. Veći broj ispitanika je izjavio da se u takvim porodicama smatra neuspehom ukoliko se pribegne pravosuđu na tako otvoren i direktan način kao što je krivično gonjenje. Umesto toga, smatra se prihvatljivijim zatražiti razvod putem porodičnog prava, mada se on ne dobija sa istom lakoćom u svakoj od ovih zeraalja: u Rusiji je to relativno jednostavna procedura; s druge strane, u Poljskoj, razvod je izvor tenzije između države, koja je izložena pritiscima za liberalizaciju procedure i katoličke crkve, čiji se uticaj može videti u dugotrajnom, bolnom procesu ocene moralnosti na sudu u mnogim brakorazvodnim parnicama.

Međutim, u svakoj od ovih zemalja, žena je ta koja, u ogromnoj većini slučajeva, traži razvod; drugim rečima, muškarci su obično tuženi. (Ovo se poklapa sa iskustvom žena u mnogim drugim zemljama - da je reforma pravnog sistema, posebno što se tiče razvoda, ključno pitanje za ženska ljudska prava). U sve četiri zemlje pravnici, upitani za razloge koji dovode do razvoda, odgovorili su da je glavna i najčešća pritužba maltretiranje i nasilje od strane muža. Ovakva tvrdnja mora biti dokazana, pomoću svedoka, suseda na primer, i lekarskog uverenja, dodatnog pregleda i potvrde od strane ovlašćenog lekara čija specijalnost spada u delokrug sudske medicine.

Možda bi trebalo dodati još jednu opasku o razvodu i kućnom nasilju. U Poljskoj i u Mađarskoj, a u izvesnoj meri i u Rumuniji, neki ispitanici izrazili su zabrinutost da žene rado "koriste" navodno maltretiranje i nasilje da bi dobile razvod, naročito ukoliko postoji mogućnost da muž bude iseljen iz stana. Jasne insinacije kod ovakvih izjava su da neke žene izvrću svoje tvrdnje i "friziraju ih", i da situacija u osnovi možda nije tako "loša" kao što to žene predstavljaju. Ovakve izjave još jednom podsećaju na primer "naturalizacije" nasilja u kući o kojima je ranije bilo reci.

Odgovori u vezi slučajeva nasilja u kući

Ograničenost vremena i prostora mi ne dozvoljavaju da ulazim u detalje i celovitu analizu odgovora službenika i stručnjaka o slučajevima kućnog nasilja. Umesto toga ponudiću neke sasvim preliminarnе kratke opaske u vezi nekih pitanja i prakse, kao ilustraciju primera pitanja koja obrađujem u svojoj knjizi.

U svakoj od ove četiri zemlje na snazi su ustavne odredbe koje garantuju jednakost između muškaraca i žena. U svakoj od njih oseća se nasleđe iz komunističkog perioda, kada se formalno insistiralo na takvoj jednakosti i odredbama koje su garantovale ženama jednake mogućnosti za obrazovanje i zaposlenje. Međutim, iz komentara ispitanika jasno se vidi da duboko uvrežena rodna hijerarhija nije ni razbijena ni napuštena.

U svakoj od tih zemalja, pravni sistem je pod komunističkim režimima kompromitovan, mada u različitoj meri. Policajci, tužioci i sudije bili su članovi komunističke partije - mada formalno članstvo nije uvek značilo potpuno pokoravanje diktatu. Ovde treba povući neke razlike između Poljske i Mađarske s jedne strane, i Rusije i Rumunije sa druge. Međutim, uopšteno govoreći, pravni sistem se u ovim zemljama nije smatrao efikasnim ili objektivnim načinom rešavanja sporova. U Rusiji, gde se, možda, otišlo najdalje, lokalni partijski organi i zaposleni u krivičnom pravnom sistemu koji su imali pristupa različitim izvorima podataka, su, na primer, pozivani da rešavaju pritužbe i žalbe. Bez obzira na ono što piše u zakonima, koji su, mada nisu konkretno navodili nasilje u kući kao krivično delo, imali odredbe koje su se odnosile na krivična dela koja uključuju određene stepene fizičke povrede ili onesposobljenosti koje *su mogle* da se primene na slučajeve nasilja u kući, dovesti državu putem primene zakona ili pravnog sistema u domove bila je najmanje privlačna opcija. Za porodicu i dom se govorilo da su utočište od surovog spoljnog sveta - bez obzira što su ti domovi i porodice ponekad bili poprišta nasilja uperenog na žene i decu. Moglo bi se reći, sa dozom ironije, da su užas i pretnja oličeni u intervenciji države u kući u većini slučajeva bili dovoljni da se to ne dogodi. Ovo se naravno odnosilo i na porodice partijskih rukovodilaca u nekim od ovih zemalja! Staljin je maltretirao i tukao svoju ženu. Čaušeskuov sin je, kažu, činio isto. A, u Rusiji, par ispitanika je primetilo da bi mnogi partijski funkcioneri otišli u zatvor, da je maltretiranje žena ozbiljno shvaćeno.

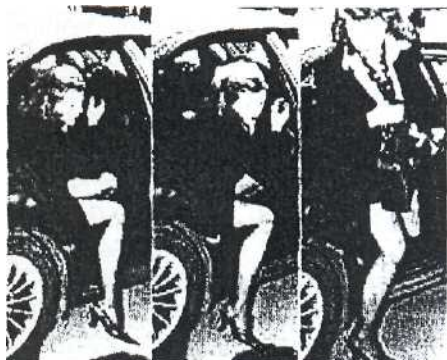
U svakoj od ove četiri zemlje stanovništvo još uvek zazire od policije - mada postoje indicije da se u Poljskoj ovo možda menja, pošto se policajci pažljivije regrutuju i obučavaju, a populacija od policije očekuje da ih zaštiti od sve rasprostranjenijeg kriminala, naročito u gradovima. Većina policajaca ne smatra nasilje u kući, izuzev slučajeva ozbiljnih telesnih povreda ili smrti, važnim delom svog posla - mada je bilo nekoliko značajnih izuzetaka među ispitanicima.

Tužioci u svakoj od ove četiri zemlje ovlašćeni su da preuzmu krivično gonjenje samo u slučajevima najtežih povreda. Pravna definicija teske telesne povrede unekoliko se razlikuje od zemlje do zemlje; na primer, u Rumuniji to je povreda za koju je potrebno lečenje duže od 60 dana; u Poljskoj broj dana zavisi od dužine perioda tokom kojeg je žrtva nesposobna za rad. U sve četiri zemlje, minimalni broj dana koji je potreban da bi se država umešala, preko tužioca, je veoma visok. Ovo podseća na pravilnik o povredama na radu i o nadoknadi; i priznaju se samo fizičke povrede (osim ukoliko ne postoji ozbiljni psihički poremećaj). U slučajevima koji uključuju lakše telesne povrede, tužbu podnosi

žrtva. U stvari, oštećena strana često treba da podnese teret primene zakona. Za druge vrste povreda koje su obično jednokratne, tako visok prag za mešanje države je možda adekvatan, ali se postavlja ozbiljno pitanje o ovakvim merilima za slučajeve nasilja u kući, gde su incidenti obično deo dugoročnijeg procesa u kome žrtva nasilja može trpeti teror, a da nikad ne zadobije teške telesne povrede. Ovo može da obeshrabri i zastraši sve, osim najupornijih žrtava. Procedure kojima pribegava tužilac mogu biti naizgled neutralne, tj. bez očiglednih rodni predrasuda - ali u njihovoj primeni mogu nastati posledice po žene u slučajevima maltretiranja. Na primer, procedura kojom se u toku istrage utvrđuje ko govori istinu ("suočavanje" između navodnog počinioca i žrtve) stoji na raspolaganju tužiocima.; u slučajevima silovanja ili kućnog nasilja, ova procedura može da zaplaši sve, osim najupornijih žrtava. U slučajevima nasilja u kući, kada stranke dobro poznaju međusobne reakcije, takve sitnice kao što su određeni gest ili minimalne razlike u boji glasa mogu da zastraše žrtvu ili da označe pretnju koju i žrtva i počinitelj razumeju, ali ne i tužilac. Neki tužioci priznaju da koriste suočavanje da bi utvrdili da li će žrtva moći da izdrži sudsku proceduru.

Nadam se da će ovi kratki primeri iz mojih beležaka čitaocu dočarati važnost praktičnih istraživanja vezanih za ovu temu. U dužem štivu u svojoj knjizi posvećenoj ovim pitanjima, ja opširnije analiziram odgovore dobijene od svake pojedinačne kategorije službenika i stručnjaka kao i probleme koje otvaraju njihova teorija i praksa.

ŽENE I MEDIJI: STRATEGIJE ISKLJUČIVANJA *

APSTRAKT

Moderni mediji pažljivo kultivišu poželjne predstave o rodnim identitetima i ulogama. U predstavljanju žena služe se mnogim strategijama, od simboličkog isključivanja do 'getoizacije' ženskih iskustava i interesovanja. Njihov najčešći zajednički produkt je simbolička rodna nejednakost. U ovom tekstu razmatraju se tri aspekta te pojave: prvo, šta govore medijske poruke u kojima su žene tern a, drugo, kako popularni mediji obrazuju svoju žensku publiku i treće da li vjdljiva feminizacija medijskih profesija utiče na promene medijskih sadržaja. Odnos 'žene i mediji' uznemiravajući je u svakom od njih.

Ključne reči: Žene, mediji, rodni (gender) identiteti, nejednakost.

Dve godine posle smene režima Slobodana Miloševića u Srbiji su održana dva ciklusa neuspelih predsedničkih izbora. Neočekivani ishod ovog neuspeha je okolnost da je prvi put u ovdašnjoj istoriji 'predsednik' postala žena.⁹⁰ To je, potom, izazvalo serije reakcija koje su jasno pokazale razmere svakodnevnog seksizma. Niko se nije posebno trudio da ospori sposobnosti nove predsednice, bilo je dovoljno diskreditovati je kao ženu. Tvrdili su da ne mogu da je zamisle u Vrhovnom savetu odbrane ili da je i samo pitanje o njenom izboru 'smešno'. Fotografije na kojima predsednica Skupštine izlazi iz automobila selile su se iz ozbiljnih dnevnih u ozbiljne nedoljne novine i otvorile javnu debatu o tome da li su lepe noge politički hendikep.⁹¹

Posle raspada Jugoslavije Srbija je imala dva predsednika Republike a obadvojica su, još tokom mandata, optuženi za najleže zločine protiv čovečnosti. Posle ratne decenije 90-tih teško je zamisliti šta je još uopšte Nataša Mičić preostalo da osramoti. Bilo jo sasvim neverovatno da će voditi ratove za prekranje balkanskih granica ill upisivati zemlju u evropsku istoriju zločina. Sve to. međutim, nijo važno. U mitološkoj svesti ona izneverava slavnu tradiciju, čak i onu koju u sivarnosti vodi pred Medunarodni tribunal u Hagu.

* Rad je preuzet iz Časopisa sa feminističku teoriju Genero, Posebno izdanje Žene i mediji, (ur. izdanja Biljana Dojčinović Nešić, ur. posebnog izdanja Snježana Milivojević), Centar za ženske studije i istraživanje roda, Beograd.

⁹⁰ Nataša Mičić postala je predsednica Republike u januaru 2003, posle dva ciklusa neuspelih predsedničkih izbora zbog neizlaska dovoljnog broja birača. Predsednica je postala kao aktuelna (takođe v.d.) predsednica Skupštine.

⁹¹ Fotografije autora Miloša Cvetkovića, objavljene su prvo u Večernjim novostima, ali je javne reakcije izazvalo tek njihovo pojavljivanje na prvoj stranj Politike i u nedeljniku NIN.

Nataša Mičić je, svakako, imala mnogo načina da bude loša predsednica a i njen izbor mogao je da se osporava iz mnogo razloga. Ali, takvo razmatranje bi zahtevalo razgovor o njenim kvalitetima. Tu raspravu ona nije ni zaslužila. Sama pojava žene na najznačajnijim političkim poslovima izazvala je reakciju iz patrijarhalnih redova. To što je predsednica postala sticajem okolnosti samo je pojačalo utisak da žene to jedino slučajno i mogu da postanu. I potvrdilo da je i dalje najefikasniji način da se ženama pokaže gde im je stvamo mesto, tako što im se pogleda pod suknju. Ova vrsta instant diskreditacije radi jer je pažljivo i dugo pripremana višegodišnjim medijskim radom koji u popularnoj svesti fiksira stereotipe o ženskoj inferiornosti. Oni posle kao 'opšte mesto' rade kad god treba prozvati tužiteljku Haškog tribunala ili domaće NVO aktivistkinje, sasvim svejedno. Za te prilike njihova ženska priroda podvrgnuta je uvredljivom prepoznavanju i sve lako postaju ružne, nesrećne i bezvredne. Medijsko nipodaštavanje žena je pažljivo negovano kulturno postignuće.

Politika reprezentovanja

Vladajuće predstave o ženama umnogome zavise od medijskog reprezentovanja. Reprezentovanje je glavni medijski posao. To je proces kojim se proizvode i razmenjuju značenja unutar jedne kulture. U osnovi mu je povezivanje 'stvari', pojmova i znakova u smislene celine, "korišćenje jezika da se kaže nešto smisljeno o svetu, ili da se svet smisljeno predstavi drugim ljudima."⁹² Čak i kada tvrde da 'predstavljaju' mediji u stvari 'prikazuju' stvarnost - predstavljaju je u odsustvu. Za određenu publiku rekreiraju predstavu, reprezentuju objekat, osobu, proces u njegovom odsustvu. Prepoznaju, imenuju i simbolički fiksiraju stvarnost. Pošto je 'stvarnost' koju uzimaju u obradu raznovrsna i potencijalno višeznačna, mediji 'tipifikuju' predstave kojima operišu. Dok se nose sa mnoštvom različitosti moraju da prepoznaju 'opšte' u raznovrsnosti pojavnog. Kako u tom procesu nužno i pojednostavijuju, mediji vrlo lako umesto 'tipova' nude 'stereotipe', umesto afirmacije različitosti proizvode uprošćene i nekritičke predstave 'drugosti'.⁹³ Ta simplifikacija otkriva i permanentnu nelagodu od drugačijeg i novog, potrebu da se 'tuđe' objasni 'našim', "drugačije" "poznatim". Da se premosti jaz između postojećeg i novog, da se nepoznato domestifikuje, prevede u poznato i bezbedno. Tako redukovani svet se skoro 'prirodno' naseljava akterima koji se lako prepoznaju kao 'mi' i 'oni' i prema potrebi, još lakše kao 'dobri' i 'loši'. Potom se velikodušno prostor i vreme daje 'nama' bez razmatranja da li i kako to deprivira 'njih'. Mediji grade i utvrđuju ovu nejednakost mnogim simboličkim postupcima, od ignorisanja do raznih vrsta neodgovarajućeg predstavljanja. Te strategije otkrivaju se tek kada se medijske poruke analiziraju kao sistemi reprezentacije, kada se ispod slučajnosti svakodnevnog pokaže zajednička matrica.

Medijski tekstovi utoliko su i svojevrsni govor jedne kulture. To što slične poruke generišu veoma različiti mediji, upućuje na postojanje dominantne politike predslavljanja koja je u skladu sa važećim kulturnim obrascima. Pojedinačnim porukama značenja se umnožavaju i pojačavaju, formiraju interpretativne okvire u kojima se nove poruke kasnije lakše tumače i razumeju. Ti okviri su često podrazumevajući i upravo zato lako prepoznatljivi među pripadnicima iste kulture.⁹⁴ Na njima se gradi

⁹² Hall, S. (ed.) (1998) *Representation*, London: Sage & Open University, str. 15.

⁹³ O tretmanu 'drugosti' u medijima postoji obimna literature. Uporedi na primer: van Dijk, T.A. (1991) *Racism and the Press*, London: Routledge; Hall, S. (ed.) (1998) *Representation*, London: Sage & Open University; Meyers, M. (ed.) (1999) *Mediated Women: Representations in Popular Culture*, Cresskill: Hampton Press.

⁹⁴ Džon Fisk (John Fiske) slikovito ilustruje ovaj proces: "Znam da sam pripadnik Zapadnog, industrijskog društva zato što, da dam samo jedan od mnogih izvora identifikacije, reagujem na Šekspira ili 'Coronation Street' na sličan način kao i drugi pripadnici moje kulture. Svestan sam, takođe, kulturnih razlika kada čujem sovjetskog kritičara kako čita Kralja Lira kao devastirajući napad na zapadni ideal porodice kao baze društva... Oba ova čitanja su moguća, ali moja poenta je, da nisu oba moja, kao tipičnog predstavnika moje kulture." Fiske, J.

zajedničko razumevanje sveta i kolektivni osećaj zajedništva. Korišćenjem ovih obrazaca mediji pažljivo kultivišu i poželjne predstave o rodnim identitetima i ulogama. Od simboličkog isključivanja do 'getoizacije' ženskih iskustava i interesovanja svi oni imaju zajednički produkt - simboličku rodnu nejednakost. U ovom tekstu razmatraju se tri aspekta ove pojave: prvo, šta govore medijske poruke u kojima su žene tema, potom, kako popularni mediji obrazuju svoju žensku publiku i treće, da li vidljiva feminizacija medijskih profesija utiče na promenu medijskih sadržaja. Odnos 'žena i medija' uznemiravajući je u svakom od njih.

Prvi i očigledan pokazatelj su slike o ženama, predstave koje mediji prave, recikliraju i održavaju. Novi talas ženskog pokreta sredinom sedamdesetih umnogome je podstaklo upravo nezadovoljstvo medijskom reprezentacijom. Kako u vodećim medijima izgledaju žene i kako se u toj slici one prepoznaju i osećaju? Beti Friden (Betty Friedan) je čuvenom formulacijom 'problema koji nema ime' pokazala kako nova generacija žena odrasta nesposobna da doraste do idela 'srećne domaćice'-heroine koju u potpunosti ispunjava uloga majke i domaćice. Savremena kultura poručuje onima kojima to ne polazi za rukom da bi morale da preispitaju šta sa njima nije u redu. Popularni mediji podstiču to osećanje neadekvatnosti, učvršćujući stereotipne slike ženskosti.⁹⁵ Nezadovoljstvo medijskim porukama skrenuo je pažnju na značaj medija u kultivisanju nejednakosti.

Nešto kasnije Gej Tuchman (Geye Tuchman) objavila je prvi veliki oglas u potpunosti posvećen analizi medijskih sadržaja o, i namenjenih ženama pod nazivom *Hearth and Home*, Moderni mediji neadekvatno predstavljaju žene - one su uglavnom nevidljive, njihove aktivnosti se trivijalizuju i ponašanja osuđuju. Takvim predstavama oni konstantno obavljaju 'simboličku anihilaciju' žena.⁹⁶ Po njenoj tadašnjoj oceni, devojke se socijalizuju za prihvatanje tradicionalnih porodičnih uloga, ispunjavanje kućnih ali ne i profesionalnih ciljeva. I to u vreme kada je ženski angažman postao sve vidljiviji izvan 'kuhinje i kreveta', u drugim delovima kuće i još važnije, u javnoj sferi. Rodni stereotipi uspešno održavaju u životu populame predstave o 'muškom' i 'ženskom' i njihovim ulogama, čak i kada se one teško prepoznaju u stvarnosti.

Najnoviju uticajnu studiju iz ove serije opet je proizvela novinarka koja je ženski pokret zadužila terminom *backlash*. Suzan Faludi (Susan Faludi) je početkom devedesetih objavila da američki mediji vode neobjavljeni rat protiv žena i retradicionarnim nastojanjem brane status quo, ignorišu dostignuća rodne ravnopravnosti.⁹⁷ Njeni tekstovi prethodno su objavljivani u uticajnom *Wall Street Journalu* i za njih je dobila Pulicerovu nagradu što znači da je tema ušla u srce medijskog establišmenta. Sve te godine dok je feministička kritika medija napredovala sa margine do *mainstreams*, medijska produkcija bila je stalno polje interesovanja feminističkih teoretičarki. Ali se tokom te dve decenije pristup i razumevanje umnogome promenio. Od ukazivanja na kvantitativnu nejednakost 'nema ih dovoljno, nema ih isto' kritika je evoluirala do pokušaja tumačenja kako to odsustvo pomaže da se simbolički čuva nejednakost i spreče promene u realnosti. Ove rane studije kasnije su kritikovane zbog 'esencijalizma' - svesti da se o rodnoj neravnopravnosti može govoriti a da se istovremeno ne problematizuje suština 'ženskog' i

(1982) *Introduction to Communication Studies*, New York: Methuen, str.3.

⁹⁵ Beti Friden, autorka knjige, bivša urednica ženskih časopisa i feministička aktivistkinja, bila je i prva predsednica Nacionalna organizacija žena (National Organization of Women - NOW), američke organizacije osnovane 1966. i veoma zaslužne za usvajanje Amandmana o jednakim pravima (1978). Betty Friedan (1963) *The Feminine Mystique*, London:Penguin Books.

⁹⁶ Tuchman, G. (1978) *Hearth and Home: Images of Women and the Media*, New York: Oxford University Press.

⁹⁷ Faludi, S. (1999) *Backlash: The Undeclared War Against American Women*, New York: Crown.

'muškog' identiteta.⁹⁸ U medijskim studijama to je koincidiralo sa shvatanjima da realnost nije unapred data i 'objektivna'. Stvarnost je ljudski produkt i kao takva nosi pečat zajedničkih nastojanja svojih tvoraca. Mediji zato i nisu samo ogledala stvarnosti, već institucije kroz koje se ona formira ali i menja.

U stvari, osećanje da nešto sa popularnim medijima nije u redu je ostalo ali se način na koji se to prepoznaje promenio. Više nije bilo dovoljno pokazati diskriminaciju i isključivu prirodu medijskog govora, čak ni objasniti kako on nastaje. To pomalo liči na dokazivanje očiglednog a za mnoge je čak i dokaz da mediji samo prenose svet 'onakvim kakav jeste'.⁹⁹ Nije problem što medijska slika ne odgovara statističkoj slici, što broj žena u TV svetu ne odgovara udelu žena u radnoj snazi ili ukupnoj populaciji. Mnogo je važnije što pojavljivanje žena uglavnom koincidira sa tradicionalnim odnosima i čuva patrijarhalnu osnovu rodne podele uloga u društvu.¹⁰⁰ Utoliko značaj medijskih poruka nije u odbrani kvantiteta već u odbrani sveta koji više ne postoji. Takva simbolička odbrana nejednakosti znatno otežava izgradnju drugačije stvarnosti.

Dan koji se ponavlja

Kako žene izgledaju u vodećim tiražnim medijima? Već i ietimičan pogled potvrđuje da ih obično nema do dubokih minuta emisija ili drugog dela informativne štampe a da dominiraju šarenim stranama i revijalnim izdanjima. Lice ozbiljne štampe je muško, telo revijalne štampe je žensko i ta granica je teško promenljiva.¹⁰¹ Informativna stampa potvrđuje svakodnevno znanje o svetu. Izveštavanjem o neočekivanim događajima potvrđuje kakav svet jeste - šta je 'normalno' a šta 'neobično'. Pri tome koristi novinarske konvencije kojima događaje deli po meri kulturne a ne prirodne određenosti. Rutinski verifikuje pravila koja takav svet čine normalnim i prihvatljivim. U torn poduhvatu najčešće se prećutno utvrđuje gradivo iz rodne nejednakosti. Istovremeno se i smanjuje mogućnost da medijske predstave budu drugačije, da se otvore za isključena 'ženska' iskustva, ona koja nisu našla put kroz objektivne standarde skrojene po 'muškoj' meri.¹⁰² Čuvanjem svakodnevnog poimanja rodnosti, informativni mediji socijalizuju za nejednakost. Zašto se podrazumeva da je podizanje dece, nevidljivi domaći rad na očuvanju porodice ženski i koliko tome doprinose mediji kada to potvrđuju? Kako su zdravlje, porodična pitanja postali sadržina isključivo 'ženskih' strana? Ovakvo razlikovanje zona kompetencije odgovara zdravorazumskoj podeli na ono što je u svetu 'žensko' i 'muško', na poželjne uloge i očekivana pojavljivanja u njima. Ta podela čuva se i pažljivim izborom sagovornika/ca za 'ženske' i ostale strane novina. Muškarci u novinama govore jezikom univerzalne 'nadrodne' pozicije, pa prema tome i univerzalnog važenja.

98 Inspirativnu raspravu o odnosu esencijalizma i medijske reprezentacije uporedi u Hermes, J. "Gender and Media Studies: No Woman No Cry", u Corner, J et all. (eds.) (1997) *International Media Research*, London : Routledge, str. 65-95.

99 O značaju i zastupljenosti analize sadržaja u feminističkim medijskim studijama videti u: van Zoonen, L. (1994) *Feminist Media Studies*, London: Sage. Opširnije o dometima i ograničenjima analize sadržaja i u: Asa Berger, A. (1988) *Media Research Techniques*, London: Sage; Hanse, A., et all. (1998) *Mass Communication Research Methods*, London: Sage.

100 Podaci koje generiše analiza sadržaja, čak i kada nisu statistički odraz stvarnosti, upućuju na njeno razumevanje. Tako Fisk i Hartli pišu o prezastupljenosti pojedinih profesija, pre svega advokata, sudija i čuvara zakona u TV programima: TV prezastupljenost... ne mora biti iskrivljavanje stvarnosti, već može odražavati značaj koji naš vrednosni sistem daje moći nad drugima, naročito kada je imaju beli muškarci na vrhuncu fizičke snage." Fiske, J and Hartley, J. (1978) *Reading Television*, London: Routledge, str. 24.

101 Izveštaj pod nazivom Lice vesti je muško objavljen je u časopisu Women, Men and the Media 1992. koji je ustanovljen radi monitoringa rodni tema u medijima. Sanders, M, u Creedon, P. (ed.) (1993) *Women in Mass Communication*, London: Sage, str. 167-171.

102 O obrascima koji selekcionišu ženska iskustva i onemogućavaju njihovu javnu reprezentaciju uporedi: Fraser, N. (1985) "What's So Critical about Critical Theory? The Case of Habermas and Gender", *New German Critique*, 35, 97-131; Fraser, N-, (1990) "Rethinking the Public Sphere", *Social Text*, 25/26, 56-81.

Naprotiv, žene, često moraju da pravdaju svoje pojavljivanje, naročito izvan očekivanih 'ženskih' tema. Mnoge od njih obavezno potenciraju svoju uspešnost nezavisno od svoje ženskosti - dokazujući da su lepe, pametne i uspešne 'bez obzira'. Time se sve druge žene koje to nisu dodatno optužuju da su pogrešno identifikovale problem, da isključivanja nema i da je medijski prostor podjednako dostupan pripadnicima oba pola. Glavna poruka 'same su krive' odzvanja vodećom medijskom produkcijom. Po potrebi dopunjena je onim benignim svakodnevnim seksizmom o ženskim alapačama ili glupim plavušama. Seksizam koji počinje jezikom, prenosi se stereotipima a čuva u zdravorazumskoj pameti. Odnos prema ženama u medijima se najpre vidi. Analiza fotografija u dnevnoj štampi koju sam periodično radila proteklih godina, uvek u danu kada o tome imam nastavu da bih tu selektivnost nekako opravdala, pokazala se veoma instruktivnom. Ispostavilo se da ograda da je to 'samo jedan dan' i nije bila neophodna i da je u pitanju dan koji se ponavlja. Rezultati se gotovo nisu ni razlikovali. U svim dnevnim novinama, bez izuzetka, na fotografijama je mnogo manje žena i sve što one rade neuporedivo je manje važno da se vidi. U vreme prve analize, marta 2000.godine, dok su se *Politika* i *Danas* u svemu razlikovale, procenat fotografija žena u njima bio je identičan - u *Politici* - 10,5%, u *Danasu* 10,6%.¹⁰³ Uobičajeni odgovor da je to zato jer je i u stvarnosti bilo tako značio bi da su one zaista referirale istu stvarnost. Ali kako to da su baš samo tu stvarnost 'realno' i isto videle novine koje su sve drugo videle i interpretirale drugačije? Uprkos razlikama u pristupu kuturni temelji na kojima počiva patrijarhat očigledno su ostajali neosporeni. Time što se nije videla veza između a'utoritarnosti i patrijarhalnosti dublja kulturna matrica autoritarnog poretka ostajala je sačuvana za budućnost. Na izbor fotografija u novinama ustvari mnogo više utiče njihova koncepcija nego 'priroda stvarnosti' o kojoj pišu. U ozbiljnoj štampi je mnogo manje fotografija žena nego u večernjoj štampi i svakako još manje nego u tabloidima. Početkom 2000. tržištem štampe dominirale su klasične večernje novine, Večernje novosti, i novi tip polu-tabloida, domaća verzija 'mid-market newspapers', nastala tokom 90-tih, Glas javnosti i Blic. Blic je bio tržišno mnogo uspešniji i grafički moderniji i u to vreme najbliži tabloidima koji će se pojaviti tek koju godinu kasnije. Kao takav bio je koncepcijski najudaljeniji od Borbe, već tada jedinim novinama zaostalim iz vremena štampe sa primarno ideološkom misijom. Najuticajnije među jutarnjim novinama bile su niskotiražni ali ugledni *Danas* i tiražnija *Politika*, čiji je ugled bio izgubljen tokom godina podrške Miloševićevom režimu. Ovako odabrane novine pokrivale su čitav spektar iz medijske ponude ali i otkrivala razlike među njima. U analiziranom broju u *Politici* je bilo tri i po, u *Danasu* čak pet i po puta više fotografija muškaraca nego žena, u Večernjim novostima i *Glasi javnosti* nešto malo nego dva puta više. Jedino su u *Blicu* žene bile skoro na polovini svih fotografija u broju i bilo ih je više nego muškaraca. Ovaj odnos se tokom godina nije menjao izuzev u *Borbi* koja je posle demokratskih promena korenito promenila koncepciju. U vreme prve analize, stroga i sterilna 'crvena Borba' imala je vrlo malo fotografija, još manje ženskih, čak četiri puta manje nego muških. Već u februaru 2002. sa opuštanjem strogog ideološkog obrasca, kao tržišno okrenuta 'plava Borba' imala je mnogo više fotografija a četvrtina od ukupnog broja bile su ženske (24.44%).¹⁰⁴

Što su novine ozbiljnije to je u njima manje mesta za žene. 'Ozbiljne' novine bave se važnim temama, oslanjaju na legitimne izvore i oblasti u kojima je rodna isključivost veća. Ali, to znači i da bukvalna nevidljivost nije jedini vid rodne nesrazmere. I kada je na

¹⁰³ Svi podaci u ovom tekstu odnose se na analizu fotografija dnevnih novina od petog marta 2000.godine. Polpuniji podaci o ovoj i svim ostalim analizama rađenim do decembra 2003. nalaze se na sajtu medijske istraživačke grupe Centra za ženske studije iz Beograda <http://www.zenskestudie.edu.yu>.

¹⁰⁴ U analiziranim novinama razlikovao se broj fotografija žena u ukupnom broju fotografija:

fotografijama približno ili čak više žena, kao što je bio slučaj u Blicu, uvek je bar duplo a često i mnogostruko više fotografija muškaraca koji su identifikovani, čije je pojavljivanje u smislenoj vezi sa tekstom. Muškarci su na fotografijama zato jer su sagovornici, učesnici događaja, autori ili na bilo koji način u funkcionalnoj vezi sa sadržinom teksta. Kod žena to nije slučaj. One su često anonimne, neidentifikovane, bez posebnog razloga odabrane da ilustruju tekst o zimmici, zadušnicama, devojkama koje vole da se zabavljaju. Često to i nisu one već njihovi fragmenti, delovi tela tzdvojeni, uveličani, poentirani. Broj ovakvih fotografija raste sa porastom šarenih i zabavnih strana. Žene su jednostavnije za ovakve novine - lepše za oko, lakše za upotrebu. Zbog toga, čak i kada se na novinskim stranicama vidi više žena, to uglavnom ne ugrožava rodnu podelu uloga. Najuspešnija žena dana, ona koja se probije najbliže početnim stranama obično stigne do treće ili pete strane i tu, među svim tim važnim vestima, polunaga, podseća na žensko prisustvo u svetu. U martovskom broju Politike prva ženska fotografija bila je tek na 22 strani, u Danasu, u celom vikend dodatku, bila je fotografija samo jedne žene, autorke teksta, Blic\e do srednjih i od srednjih strana ličio na dve različite planete od kojih onu 'ozbiljnu' naseljavaju muškarci a onu drugu, 'zabavnu' žene. itd.itd.itd.

Analiza uloga u kojima se žene pojavljuju kada zasluže medijsku vidljivost otkriva da u informativnoj štampi važe skoro isti kriterijumi kao i u revijalnoj. Najznačajniji ženski javni angažman je zabavljački. Obično su oko polovina, u nekim novinama čak i do dve trećine žena sa fotografija zabavljačice, pevačice, modeli, TV ličnosti. Zabavljačke uloge jedino ugrožavaju domaće - majke, domaćice, supruge, pratilje uspešnih muškaraca. Profesionalno uspešne žene često se pojavljuju kao supruge i majke, ili bar moraju da otkriju svoj recept za pomirenje 'karijere i porodice'. Ekspertkinje su najčešće psihološkinje, socijalne radnice, savetnice za promašene brakove, kozmetičarke, savetnice za ishranu i dijete, lekarke, učiteljice. Njihova stručnost prilagodena je familijarnoj sferi i 'prirodnoj' ulozi žena da brinu o porodici. Nasuprot njima, muškarci sa fotografija pojavljuju se u svim mogućim zanimanjima -astronauti, arheolozi, istraživači, političari, pesnici, naučnici, glumci itd. Raspon socijalnih uloga otkriva svet pun mogućnosti za muškarce i pun ograničenja za žene.

Isključivanje sa stranica ozbiljne štampe kompenzuje se pažljivom getoizacijom ženskih iskustava. Za te potrebe dnevne novine imaju 'ženske' strane koje su višestruko značajne. To je prvenstveno prostor za 'lake' društvene teme, socijalnu politiku, zdravlje ili obrazovanje ukoliko nisu konfliktne i ni u kom smislu 'političke'. Ponekad je to i zgodno mesto za pisanje o 'ženskim' i 'porodičnim' temama sa kojima velika štampa uglavnom ima nelagodu i radije ih izbegava. Ali, ove strane pre svega, 'propisuju' šta je u svetu značajno žensko, podsećaju žene da čak i ako čitaju novine, njihovo 'obavezno gradivo' ostaju moda, izgled.dijeta ili kovanje. U podtekstu ovakvih sadržaja nekako je uvek osećanje da su novine ipak muške jer su samo pojedine strane u njima 'ženske'.

Ženske strane pri tom ni ne kriju da je iz novinskog ugla izgled glavna ženska preokupacija. Bez obzira na to da li se i čime bave, žene moraju da budu konvencionalno lepe. zabrinute zbog telesnih nesavršenosti, u potrazi za idealnom siluetom ill partnerom. Informativni mediji se tako pridržavaju iste matrice 'ženskosti' koju razvija i revijalna štampa. Zabavni mediji skoro isključivo postoje na gijamurizaciji ženske pojavnosti: zvezde i slavne ličnosti nude se kao modeli za identifikaciju i oponašanje. Mlade devojke se u neprekidnim emisijama i časopisima podsećaju da je najatraktivnije zanimanje model, da je najteži ispit koji se u životu polaže kasting za modnu reviju, da je održavanje lepog izgleda vredno ceiodnevnog truda. Proizvodnja zvezda i parazitiranje na ličnom životu poznatih je posao zabavnih medija i u drugim sredinama. Taj univerzalni obrazac po potrebi samo ima prepoznatljivo lokalni karakter. Dok su stranice evropske revijalne

štampe punili 'pevačica i fudbaler' Viktorija i Dejvid Bekam (Victoria, David Beckham), 'kraljevski' par ovdašnje popularne kulture ratnih devedestih bili su folk diva i ratni zločinac.

Obrazovanje za potrošnju

Mediji veoma pažljivo neguju svoju publiku i spremaju nove generacije za buduće potrošače. Obrazovanje za potrosnju je ozbiljan posao industrije koja zavisi od novca velikih oglašivača. Kritički teoretičari odavno su upozoravali da su vesti, nekada glavni medijski proizvod, postale 'ono što se emituje pre i posle blokova reklama' i da mediji u stvari ne proizvode programe nego publiku.¹⁰⁵ 6 Televizije se svake večeri takmiče za na klonost gledalaca, pakuju milionsko gledalište i isporučuju ga velikim

oglašivačima u 'rejting'poeanima. Ovi potom kupovinom reklamnog vremena obezbeđuju sredstva za proizvodnju programa. Ova opora upozorenja, bez kritičke oštrice, postala su opšte mesto treninga zaposlenih u medijskoj industriji.¹⁰⁶ Veliki komercijalni mediji zainteresovani su za statističku sliku publike ali ne i šta publika zaista želi ili bira. Zato je obrazovanje za potrošnju, popularisanje poželjnog životnog stila, za njih veoma važan posao. Privreda koja troši toliko novca da bi potrošače ubedila da upotrebe, pocepaju ili bace ono što već imaju da bi kupili novo, zavisi od redovnog obnavljanja potrošačkih navika.¹⁰⁷ Gledaoci moraju na vreme da znaju šta je 'in' a šta 'out' i to ne saznaju samo iz reklama - novinarstvo se i samo uključilo u slavljenje korporativne kulture i prihvatilo komercijalni govor.

Komercijalni mediji svoju publiku i tretiraju kao veliki potrošački rezervoar. U drugoj polovini prošlog veka to je posebno postala ženska publika, mnoštvo domaćica koje su uz

¹⁰⁵ Dalas Smajt (Dallas Smythe) je skrenuo pažnju na ovu tendenciju komercijalnih medija konceptom 'audience commodity' koji je poslao značajna tema kritičkih medijskih analiza još ranih 80-ih godina prošlog veka. Smythe, D. (1981) *Dependency Road: Communications, Capitalism, Consciousness and Canada*, Norwood: Ablex,

¹⁰⁶ Ien Eng (Ien Ang) u uvodu svoje knjige navodi da je u nelormalnom razgovoru sa istraživačicom redakcije vesti NBC (jedne od tri najveće američke TV mreže) želela da sazna kako ljudi "u TV industriji gledaju na svoju publiku". Ona je iskreno i bez razmišljanja odgovorila da su sva istraživanja koja rade "u interesu isporučivanja publike oglašivačima". "Bila sam navikla da ovu frazu čujem u ironičnom, čak ciničnom kontekstu od srane nekritičkih istraživaca koji potenciraju komodifikujuću logiku koja dominira komercijalnom televizijom. Ali ona mi je jasno pokazala da za TV industriju nema ničeg ironičnog u ovoj izjavi." Ang, I., (1991), *Desperately Seeking the Audience*, London: Routledge, str. ix.

¹⁰⁷ Na ovaj, ali i druge porazne aspekte reklamne industrije, ukazuje Sat Džali (Sat Jhully). Osim teorijskih radova o njima je napravio i seriju obrazovnih video filmova, kao na primer *Advertising and the End of the World*, u produkciji Media Education Foundation koju je i osnovao. Zbog jednog filma o zloupotrebi ženske seksualnosti u video spotovima MTV je pretio podizanjem tužbe ali je zbog velikog protesta javnosti odustao. Opširnije na www.mediaed.org.

porast kupovne moći raspolagale i velikom količinom neradnog vremena pogodnog za potrošnju. Vreme relativnog blagostanja posle Drugog svetskog rata obeležila je prava najezda reklamne industrije na žensku publiku. Mnoge reklame i danas nose takvo obeležje iako su potpuno daleke i neprevodive u životne stilove žena širom planete. U svim televizijama sveta najreklamiraniji sadržaji i dalje su hrana, sredstva za higijenu i ulepšavanje. U lepim kućama domaćice izbeležuju stolnjake za porodična slavlja, čuvaju žive boje dečijih majica ili muških košulja. Uz to se trude i da budu privlačne. U tome im pomažu čitave industrije higijene i lepote i one beskrajne reklame koje su mnogo više od neutralnog prenosioca poruke o boljem proizvodu. Čak i svako oglašavanje nove vrste uložaka ima veoma jasno preskriptivno dejstvo - ako baš 'onih dana' niste raspoložene, ne osećate želju da se obučete u svoju najbelju odeću najmanjeg broja, onda niste za krilca i niste moderne. Konformišuća moć poruka radi i u industriji se sa tim računa.

Reklamna komunikacija počiva na TV spotovima, kratkoj formi koja nosi veoma jednostavnu poruku 'kupite'. Ali, ta poruka mora da se saopšti sve sofisticiranijim jezikom pa je proizvodnja reklamnih TV sekundi sve skuplja. Istovremeno, istraživanja upozoravaju da publika sve bliže sebi drži daljinski upravljač i gledanost svakog programa pada u trenutku kad počnu reklame. I tako sve skuplje programe vidi sve manje publike a TV kompanije sve više smanjuju istraživački interval da bi ustanovili u kom trenutku gledačka pažnja popušta i kada se odlučuju za drugi program. Reklame pokušavaju da razviju instant kontakt sa potrošačem kroz zajedničko iskustvo identifikacije. Kroz pozivanje publike da prepozna svoju potrebu za novim frižiderom ili patikama sve reklame šalju istu poruku - sreća se može postići potrošnjom. Ali većina gledalaca zna da sreću ne donose proizvodi i 'lično osećanje sreće vezuje za razne vrednosti koje prepoznaje kao važne'.¹⁰⁸ Autori reklamnih poruka to lakođe znaju i zato upravo te vrednosti pakuju kao proizvode koje nude tržištu. Publici koja hoće srećnu porodicu reklame poručuju ako vam 'kuća bude blistavo čista ili veš mirišljav, deca će biti vesela, muževi zadovoljni a porodice srećne'. Sve to saopštava porodica 'simbol1- svi mladi, lepi i nasmejani. U reklamnom govoru egzotična, strasna devojka 'ni od kuda' donosi ljubav i romansu, negovan izgled garantuje sigurnost i poslovni uspeh a pušenje štetnih cigareta - slobodu. Sve te vrednosti - ljubav, romansu, porodičnu harmoniju, uspeh na poslu, sreću donose proizvodi a oni se kupuju. Ni jedna cena za to nije previsoka.

Ali, 'treća sukcesivna revolucija u američkoj istoriji', posle industrijske revolucije i građanskog rata, kako se ponekad nazivaju društvene i kulturne promene iz 60-tih godina prošlog veka, obeležena je i brojnim angažovanjem žena na poslovima van kuće. Kako je već tada broj stalno zaposlenih žena prešao polovinu za modernu reklamnu industriju otvorilo se novo problematično područje: sukob domaćih uloga i ideala žena od karijere. Način na koji se ovi ponekad suprotstavljeni zahtevi rine u okviru medijskih poruka, nije uvek jednoznačan pa ni predvidiv. Reklamna industrija mora da odgovori na nove izazove i taj odgovor nipošto nije uvek konzervativan. Jedan pokušaj merenja seksizma kroz utvrđivanje skale na kojoj se prepoznaje njegovo iskazivanje još pre tridesetak godina utvrdio je da ove predstave nisu crno-bele. Batler-Pejsli (Batler-Paisley) i Paisley-Batler ponudile su numeričku skalu za 'utvrđivanje svesti koja se koncentriše na to kako se žene, načinom prikazivanja, limitiraju na izvesne uloge i odnose'.¹⁰⁹ Prema ovoj skali, moguće je razlikovati pet različitih vrsta prikazivanja žena u medijima:

¹⁰⁸ Opširnije o mehanizmu pretvaranja slavnih želja u potrošačke navike i njihovoj vezi sa socijalnim vrednostima uporedi : Jhally, S. (1991) *The Codes of Advertising*, London: Routledge; Leiss, William, Stephen Kline and Sul Jhally (1990) *Social Communication in Advertising* (second edition) Routledge, New York

¹⁰⁹ Tekst Pingree, S., et al. *A Scale for Sexism* preštampan je u zborniku radova *Predstave o ženama u masovnim medijima* koji je za potrebe naslave u Cenfru za ženske studije (Beograd 1999/00) priredila Snježana Milivojević. str. 55-62.

- u prvoj, zgodno nazvanoj 'ponizi je' ('put her down') žene izgledaju kao pojednostavljena, dvodimenzionalna slika, kao glupa plavusa, seksualni objekat ili ucveljena žrtva. Ovakve predstave uobičajene su u muškim magazinima, Playboy-u na primer.
- u drugoj, pod zajedničkim nazivom 'zadrži je tamo gde joj je mesto', jeste većina medijskih predstava. U njima se prepoznaju tradicionalne 'ženske' vrednosti i kvalitete a tradicija se koristi da odredi 'ženske' uloge. Žene funkcionišu dobro kao majke ili domaćice ali se muče u svakoj profesionalnoj ulozi bilo zato što joj nisu dorasle ili zato što zbog nje moraju da razviju 'neženstvene' osobine.
- u trećoj vrsti su obično predstave karakteristične za mnoge 'progresivne medije' koje se prepoznaju pod nazivom 'daj joj dva mesta'. Žene mogu biti advokatkinje ili profesorke sve dok je 'ručak na stolu u određeno vreme', sve dok njihova profesionalna uloga ne ugrožava kućna zaduženja i dok su domaćinstvo i materinstvo na prvom mestu.
- četvrta vrsta, 'ona je potpuno jednaka' je prilična retkost u medijima i u ovim predstavama žene se uglavnom vide u profesionalnim svojstvima bez neophodnog podsećanja da su domaćičke i materinske uloge njihovi podrazumevajući poslovi.
- u petoj vrsti prikazivanje je potpuno nestereotipno, žene i muskarci ističu se svojim ličnim kvalitetima, bez obzira na pol, pa se individualizirano prikazivanje razlikuje od dogmatskog čitanja obaveze 'žena mora bit! jednaka muškarcu'. Ovaj oblik pominje se jer ga razvojna skala normalno zahteva a ne zato jer se lako nalazi u medijima.¹¹⁰

Završni deo skale pokazuje da seksizam, u svim vrstama medijskog govora, pretpostavlja tradicionalu 'podelu rada među polovima' i da podjednako zahteva i prikazivanje muškaraca u rodno povezanim ulogama i odnosima. Obostrani stereotipi čuvaju patrijarhalni karakter društva i zato njihovo učenje počinje ranim kućnim TV vaspitanjem kroz popularne programe. Već dok memorišu jednostavne poruke TV reklama, devojčice i dečaci dobiju prve lekcije iz medijske ekonomije ali i važne pouke o žensko-muškim odnosima.

Nova većina u novinarstvu

Novinarstvo je najstarija medijska profesija. Ona je ujedno i paradigmatično 'muška profesija'. Osnivački mitovi i veštine koje donose novinarsku slavu uglavnom afirmišu patrijarhalnu kulturu muškosti. Privlačne strane profesije izrasle su najpre na mogućnosti prisustva opasnim situacijama. Tamo gde se menjaju granice, vode pregovori, cepaju države, kroje sudbine, mogu biti samo odabrani. Godinama mit najčvršće odoleva u ratnom izveštavanju. Ono je sve o čemu novinar sanja - pred njim se pravi istorija, uz najviše uzbuđenja, one supstance od koje je profesija napravljena. Zato rjristup i imaju samo odvažni, neustrašivi i posvećeni idealima važnijim od ličnih. Šta bi tu mogle žene? Njihov svet je domen trivijalnog, pelene, kuvanje, ogovaranje - sve efemerno, svakodneвно. Sve ono što održava život. Kraj dvadesetog veka, međutim, simbolično je oglasio da je mit odavno srušen i da je vreme da se to primeti.

Žene su u novinarstvo ušle teško i napredovale sporo. Karl Akerman (Carl Ackerman), student prve generacije novinarstva renomiranog Kolumbija Univerziteta a kasnije njegov dekan, svedoči o oštrom protivljenju upisu žena u prvu generaciju 1912. godine, citirajući profesora koja je govorio: "Nijedan nastavnik ne bi mogao da uči matematiku dečaka

¹¹⁰ Ibid.

ukoliko je u sobi žena, a ako bi dečak i uspeo da nauči matematiku dok je devojčica u sobi, znači da nikada neće postati muškarac".¹¹¹ Na Kolumbiji je kasnije dozvoljen upis studentkinja pod strogim sistemom kvota koje su ostale na snazi sve do kasnih 1960- tih.

U međuvremenu najznačajniji pojedinačni podsticaj za ulazak u profesiju bio je Drugi svetski rat i mnogo upražnjenih mesta na poslovima kod kuće. U senci muškog ratnog heroizma beznačajno je izgledala pobeda koju su osvojile novinarke. U izveštaju o predrasudama prema novinarkama iznetom na simpozijumu studentkinja novinarstva na Državnom univerzitetu Ohajo 1940. godine piše : "Izgleda da je opšte uverenje na simpozijumu da žene nemaju veće šanse da prežive u novinarstvu nego Jevreji u Nemačkoj."¹¹² Pre rata uglavnom su imale šansu da u profesiju uđu kao ćerke ili supruge vlasnika novina a na kraju rata jedna od njih je napisala : "Sada, posto sam radila na mestu kolege koji je regrutovan.... moj zaključak je da su nas muškarci impresionirali lažnom slikom o važnosti svoga posla".¹¹³

Obrazovanje je, ipak, presudno doprinelo feminizaciji zanimanja. Novinarski koledž Univerziteta u Merilendu objavio je 1985. godine nalaze istraživanja koji su ukazali na pojavu 'nove većine' u školama za novinarstvo. Sredinom osamdesetih, broj studentkinja prešao je polovinu upisanih na ovom univerzitetu, 1985. bilo ih je 60 procenata, a već 1991. godine studentkinje su činile 75 procenata diplomiranih.¹¹⁴ Stičan je obrazac bio i u drugim sredinama. Na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, gde se na jednom od smerova studira novinarstvo, upisuje se sve više studentkinja, ima ih više od potovina u ukupnom broju diplomiranih (58 procenata) a od 1995. godine ih je više od 70 posto.¹¹⁵ Ali nevidljive prepreke se i ovde vidljivo pokazuju -među 802 magistara ovog Fakulteta 107 su žene (13,3 posto) a od 388 doktora 43 su žene (11 posto). Od osnivanja Fakulteta do danas na njemu je samo šest žena steklo zvanje redovne profesorke. Kako izgledaju karijere kroz koje se proporcija 70:30 diplomiranih studentkinja i studenata promeni u 10:90 u magistrarskim i doktorskim zvanjima nije jednostavno pretpostaviti. Na tako radikalnu promenu sigurno utiče mnogo razloga ali intelektualna superiornost muškaraca sigurno nije među njima.

Ako obrazovni izazovi u profesiji ženama nisu bili nepremostivi mnogo toga ostalog oko profesije jeste. Kao i u većini drugih zanimanja, sa uviđanjem žena u profesiju moć se pomerila za stepenicu iza. Iako se novinarska većina sve više iskazuje u odgovarajućem broju uredničkih mesta, to ne važi i za direktorska zvanja. Jedan od razloga svakako je i to što je u prvom slučaju napredovanje deo profesionalne lestvice a u drugom menadžerske (upravljачke) koja u novinarstvu obično nema veze sa profesionalnom afirmacijom.¹¹⁶ Novinarke i urednice u jednom trenutku pronele su slavu nezavisnog novinarstva u Srbiji, i u veoma teškim uslovima borbe za medijske slobode, bile su glavne urednice u nekoliko najuglednijih nezavisnih medija. U procesu nastanka civilnog društva u Srbiji one su značajno doprinele kultivisanju drugačije vrste društvenosti, zajedno sa ženama koje su osnovale i vodile nevladine organizacije, upravo one koje su najradikalnijim civilnim angažmanom doprinosile uspostavljanju drugačijeg političkog polja. Dok je prolaz u prostor klasične partijske politike bio rezervisan uglavnom za supruge, verne pratičice svojih politički aktivnih supruga, žene su ušle u političko polje tamo gde ga je bilo najteže možda

¹¹¹ Beasley, M., u Creedon P., (1993) *Women in Mass Communication*, London: Sage, str.119.

¹¹² Ibid, str. 120.

¹¹³ Ibid, str. 120.

¹¹⁴ Ibid, str. 118.

¹¹⁵ Fakultet političkih nauka 1968- 2003, Beograd 2003, str. 145-204.

¹¹⁶ O razlikama u napredovanju po profesionalnim i upravljачkim lestvicama u novinarstvu opširnije u : Džon Soloski, "Novinarski profesionalizam: instrumenti kontrole", Gledišta 1993, br.1-6, str. 75-86.

i najopasnije kultivisati. Nevladine organizacije koje se bave ratnim zločinima i ljudskim pravima uglavnom su osnivale posvećene aktivistkinje. To naravno nije zbog toga što su žene prirodno pametnije ili hrabrije već zbog toga što su, sa većim senzibilitetom za nesreću i nepravdu, u torn katastrofalnom trenutku prepoznale pusti prostor urušene društvenosti.

Ali glavno pitanje je može li ova 'nova većina' uticati na promenu rodni stereotipa u medijima? Profesija se upravo tu žilavo opire i jedan od bedema odbrane jesu baš osnivački mitovi. Žene u profesiji često i same čuvaju patrijarhalni kod trudeći se da dokažu da je 'profesija neutralna' i da one nemaju nikakvih namera da je na bilo koji način menjaju. Novinarke često vatreno zagovaraju da 'novinar' zvuči bolje nego 'novinarka' da feminizacija naziva trivijalizuje i profesiju samu. Nije, dakle, presudno da više žena uđe u profesiju, već da se u njoj izbore za promene standarda u kojima bi se lakše osećali pripadnici/e oba pola. Promene u načinu izveštavanja i rodno senzibilniju javnu sferu neće obezbediti samo veći broj žena u medijima. Za to je potrebna radikalna promena shvatanja koja počinje spremnoscu da se prihvati ocigledno. Na primer, da feminizacija naziva profesije ne devalvira profesiju nego je priznanje činjenice da se njom bave pripadnici/e oba pola.

Zaključak

Patrijarhalna isključivost je podloga drugih isključivosti jer je na početku ljudske nejednakosti koja se svakodnevnom socijalizacijom prenosi i familijarizuje kao norma. Kada se jednom otvore i prihvate razgovori o rodni stereotipima i sve druge društvene različitosti ispoljavaju se i prihvataju lakše. Do tada se javna nespremnost za ovakav razgovor prepoznaje u mnogim strategijama odbijanja koje mnogima čak izgledaju benevolentno.¹¹⁷ Prvi takav odgovor patrijarhalne kulture je podsmeh, omalovazavanje koje po potrebi radi da se istim žargonom prepoznaju 'butkice' Medlin Olbrajt, kurva Karla del Ponte, ili domaće NVO 'guzate babe'. Trezor takvih metafora otvoren je za javnu upotrebu i koriste ga svi - novinari, ministri, književnici, ambasadori, predsednici svega i svačega. Sa ženske strane ga podupire usvojena inferiornost, lepo vaspitanje, obrazovanje i sve ono što utiče na shvatanje da je o ovim temama nedostojno govoriti 'zato što ima važnijih' a kada svirna bude bolje biće i zenarna. Sve koje drugačije govore su 'feministkinje', 'frustrirane'. 'paćenice', ne briju noge... i tako u nedogled.

U međuvremenu pripremaju se nove mlade, lepe, razgolićene devojkice. Mediji ih više ne traže samo za slikanje na trećoj strani - glamurozno polugole podjednako defiiuju televizijama .koje se zaklinju u tradicionalne porodične vrednosti i onima koje bi da budu ultra moderne. Tako udružene održavaju nepostojeću sliku sveta i žena u njemu. Odbranom stereotipa ne podstiču već sprečavaju komunikaciju o promenama koje većina već živi. Kao i svaka druga potisnuta različitost i prisustvo ženske većine ne može da se potisne i kada vodeća medijska produkcija teži da je ignoriše. Ali, stereotype ne proizvode

¹¹⁷ Tek u trenucima velike kolektivne inferiornosti u medijima neskriveno ispliva mržnja koja povremeno ima i karikaturalne razmere. Kada je fudbalski Irenar Lotar Maleus iznenada napuslio tim *Partizan* tiražni tabloid je na udarnoj sportskoj strani objavio sledeći tekst pod naslovom "Da, draga..."

"Otkad su žene 1983. godine prvi put dobile pravo glasa (na Novom Zelandu) slabiji i nežniji pol napravio je ogroman korak. Žene danas vode raznorazne belosvetske politike, bave se boksom, sude na (udbalskim utakmicama, igraju fudbal... odlučuju o tome koju reprezentaciju ili klub će njihovi muževi voditi... Brdoviti Balkan dugo se opirao pogubnom zapadnjačkom trendu. Ali, vreme je da se uključi alarm! Muškarci, pazite se, uskoro biste mogli da počnete da ribate podove, perete pelene, poradate se... Dovodenje jednog 'Evropejca' na čelo Partizana moglo bi se pokazati pogubnim i to na duže staze. Svetski trend *girt power*, koji su započele *Spice Girls* a uspešno nastavila da praktikuje gospođa Bekam, počinje da se prima i na našem konzervativnom tlu. Ako je slavni Nemač poklekao pred hirom jedne lepotice, Šta će se tek desiti vama. Sprečite na vreme!" Kurir.192, 16. decembar 2003.

samo mediji. Oni su pažljivo branjeno kolektivno delo. Kako je još početkom prošlog veka upozoravao Volter Lipman (Walter Lippman) "obrazac stereotipa nije neutralan. Nije to baš samo jedan od načina da se umesto velike, biještave, zaglušne zbrke realnosti uvrsti red. Nije to tek prečac. On je sve ove stvari i još nešto više. On je projekcija u svijet našeg smisla o našoj vrijednosti, o našem položaju i našim pravima. Stereotipi su zbog toga silno nabijeni osjećajima koji idu sa njima. Oni su tvrđave naše tradicije, a iza njenih bedema mi se i dalje možemo osjećati sigurnima na položajima što ih zauzimamo."¹¹⁸ Odgovorni mediji danas zato nisu mediji 'muške' ili 'ženske' većine, već oni koji ruše bedeme odbrane lažne sigurnosti.

¹¹⁸ Lippmann, W. (1995), *Javno mnjenje*, Zagreb: Naprijed, str. 76.

FEMINIZAM: PREDRASUDE, STEREOTIPI I NEGATIVNI STAVOVI

Opisujući svoju TV emisiju o uspešnim ženama, jedna autorka-voditeljka, u tekstu objavljenom u TV dodatku Politike u proleće 1997, ističe da to nikako nije emisija "feminističkog tipa". Ova potreba da se svaka veza između ženske delatnosti i atributa sna-ge, moći, uspeha i samostalnosti oslobodi kvalifikacije "feminizma" izuzetno je česta u našoj masovnoj kulturi i javnom mnjenju. Tako se i mnoge uspešne žene iz ove sfere predstavljaju javnosti najpre ogradom da nisu feministkinje, da bi odmah potom opisale životni put ili pokazale stav koji se i te kako može nazvati feminističkim.

Slično je i u nauci i takozvanoj visokoj kulturi - jedna mlada naučnica opisuje sopstveni prilaz temama feminizma i književnosti početkom osamdesetih godina, kad je bila studentkinja: "Slike afe-žeovskih aktivistkinja mešale su se sa konzervativnim zapadnim predrasudama o feministkinjama koje, naravno, podrazumevaju odsustvo svake ženstvenosti kao sine qua non feminističkog delovanja. Ovakvi stereotipi i danas često dovode do situacije u kojoj mnoge od nas, razumljivo zainteresovane za ideje feminizma, počinju izlaganje gotovo sa izvinjenjem: 'Ja, znate, nisam feministkinja, ali...' (Bjelogrlić-Goldsvorti, 1994/95: 145). Ona dalje govori o mogućim izvorima podozrenja spisateljica prema podelama na "žensko" i "muško" pismo i književnost, jer se time navodno getoiziraju umesto da se oslobode nametnutih ograda. S obzirom na to da je strah od izolacije izuzetno čest upravo kod žena, u tom, prvom broju novog časopisa "za žensku književnost i kulturu", jedna od urednica (iste generacije kao pomenuta naučnica) kaže: "Uređujući prvi broj suočili smo se sa strahom mnogih žena da će saradnja u časopisu značiti navodnu getoizaciju i marginalizaciju. Stvaranje časopisa ovakvog tipa nije ni getoizacija ni apriorna marginalizacija. To je samo jedan od načina kako da se probije domi-nantno muška kultura da bi se u njoj čuli glasovi Drugih, marginalizovanih u našoj sredini. (...) Strah od getoizacije i marginalizacije je strah da se odgovornost za kreiranje, u ovom slučaju kulturne politike, uzrne u svoje ruke. Možemo li biti više getoizirane i marginali-zovane negošto već jesmo?" (Đurić, 1994/95: 16-17).

Pojmovi "feminizam", "feministkinja" i pridev "feministički" jesu, dakle, kvalifikacije od kojih se treba odbraniti da bismo mi same i naš rad bili prihvaćeni u društvu i javnosti i spasene od izolacije. Kao i sve predrasude i stereotipi, unapred zauzeti i neprovereni negativni stavovi, i predrasude o ovim pojmovima uporne su i dugog veka. U tumačenju uzroka do sada su uglavnom navođeni ideološki razlozi: "Iz ideoloških razloga feminizam je kod nas ružna reč..."¹¹⁹

Pišući o istoriji feminizma na našem tlu, Neda Božinović kaže da su posle rata uočljive dve struje i među ženama i u poli-tičkim rukovodstvima. Jedna struja rešenje ženskog pitanja vidi kao deo klasnog pitanja i problema ekonomskog razvoja, pri čemu posebno organizovanje žena predstavlja "feminističku opasnost koja bi mogla izdvojiti žensko pitanje

¹¹⁹ Vidi članak D. Duhaček "Šta se uči u Centru za ženske studije", potpis S. Gucijan, *Politika*, Beograd, 31. 3. 1995.

kao posebno i oduzeti mu karakter opšteg društvenog pitanja, odnosno njegov klasni karakter. Po toj koncepciji i sam pojam feminizma je sa njegovog opšteg značenja kao teorije i prakse oslobođenja žene redukovan i vezan isključivo za liberalni građanski ženski pokret, s tim što su mu se često davala i sasvim proizvoljna značenja" (Božinović, 1996: 251). Druga struja¹²⁰ smatrala da je ovaj problem mnogo kompleksniji, ali je očigledno da je ova prva, tvrda, bila uticaj-nija i u pogledu odnosa prema samom pojmu feminizma. Potvrda za to je i definicija termina u *Rečniku srpskohrvatskoga knjiženog jezika*, iz 1976. godine, gde piše da je feminizam: "1. buržoaski ženski pokret za formalno pravno izjednačenje žena s muškarcima" (*Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*).

Povodom reakcija zvanične ženske organizacije na skup "Drugca žena - žensko pitanje - novi pristup" održan krajem 1978. godine, koji je označio prekretnicu u recepciji ideja savremenog feminizma kod nas, Žarana Papić piše: "Tvrđnja da feminizam nije ništa drugo do rat polova bila je osnova ove zvanične kritike, pri čemu se zanemarivalo da je feministički pokret heterogena pojava u kojoj su snažne i prisutne bile i progresivne, socijalističke tendencije. Ovoj kritici pridružio se jedan deo beogradske i zagrebačke (večernje) štampe kojoj je sve to bio zaludni posao razmaženih intelektualki a ne propitivanje granica postojećeg koncepta emancipacije žene koje ničim nije ugrozilo patrijarhalnu dušu kulturnog tradicionalizma" (Papić, 1989:95).

Karakteristična ifustracija tog stava jeste ton jednog antrfilea teksta "Zamućeno ogledalo slobode", pod naslovom "Novi pristup". Tekst je napisan povodom pomenute konferencije, a antrfile je očigledno inspirisan delom njenog naziva: "Na naše pitanje da nam objasni šta to znači 'novi pristup' pa još uz to 'ženskom pitanju', kad smo se mi u društvenom položaju jugoslovenske žene izjasnili takoreći već na početku naše revolucije i kad smo jasno rekli dajeto klasno pitanje danemaodvojene bitkeza muškarce i žene, Dunja Blažević, direktor Studentskog kulturnog centra je odgovorila: (...)"¹²⁰

Jednu deceniju kasnije, učesnica ovog skupa može ipak da napiše da je "bez obzira na ove kritike, hipoteka sa reči, pojma, aktivnosti koja se vezuje za feminizam ... skinuta i novine, časopisi, televizija nisu ostali zatvoreni za ove nove ideje...." mada se pojavljuju karakteristične "redovno povremene 'packe' po novinama kada se intervjuiše neka od emancipovanih žena koja kaže da je njen život lep pa sve svoje obaveze savršeno usklađuje, a da je feminizam nešto što taj lep život kvari" (Papić, 1989). Time je u stvari zauzet odnos prema pojmu "feminizam" koji preovlađuje sve do sada.

U jednom kraćem pregledu položaja žena u Jugoslaviji, Svetlana Slapšak sažima ovaj problem sledećim rečima: "U Srbiji, od sedamdesetih takođe, nastaju feminističke grupe i kružoci, ali bez mogućnosti javnog pojavljivanja. Partija potencira neprijateljski stav prema zapadnom feminizmu i pogoduje konzervativnom patrijarhalnom duhu, koji bez teškoća nalazi žene užasnite pred samim pojmom feminizma. Stereotipska izjava, koja se i danas može čuti, jeste: 'Ja sam žena, i nije mi potreban feminizam!'" (Slapšak, 1996: VI).

Otvoren raskid sa takvim stavom dogodio se prilično kasno. Tek se u jednom od zaključaka "Trećeg jugoslovenskog feminističkog skupa" (Beograd, 30. 3. do 1. 4. 1990) jasno kaže: "Ne prihvatamo dogmu tradicionalne levice o subordiniranosti ženskog pitanja klasnom;

¹²⁰ Vidi tekst "Zamućeno ogiedalo slobode", (u potpisu Nataša Marković, Radmila Stanković), *Večernje novosti*, ponedeljak, 6. novembar 1978.

feminističke grupe će artikulirati vlastite programe akcija u svim sferama javnog i privatnog života, rada, politike, reproduktivnih vrednosti: antipatrijarhalnost, antiautoritarnost, ne nasilje, solidarnost sa svima koji su na marginama društvene moći..."¹²¹ Pored eksplicitnog odbacivanja višedecenijske "zvanične verzije" da će žensko pitanje biti rešeno u okviru klasnog, ovaj deo zaključka je značajan jer formuliše feministički program u pogledu odnosa žene i moći. Ipak, taj program i taj stav do sada su malo uticali na promenu opšteg odnosa prema reči "femini-zam" i njoj srodnim pojmovima.

Drugim rečima, ako su oni postali omraženi u vreme komunističke vlasti u Jugoslaviji, pitanje je kako se ovaj odnos zadržao do danas. Izgleda da sam pojam sadrži izvestan "prazan prostor" u koji su se, kako Neda Božinović kaže, umetala i sasvim "proizvoljna značenja". Tako

No man is as anti-feminist as thereally feminine woman.

novinarka i feministkinja Lina Vušković piše 1983. godine: "Feminizam kao svetski pokret diskredituje se čak i u našoj najozbiljnijoj štampi. U svim mogućim tonovima: od onog šaljivog i ironičnog, preko zajedljivog, do krajnje ozbiljnog teorijskog razmatranja i osuda ... Na adresu već same reči FEMINIZAM Joliko se kod nas toga pristiglo, da nije redak slučaj da, kada se pomene, kod mnogih izaziva 'ospe' čak iako se u suštini slažu sa onim što feminizam zapravo jeste" (Vušković, 1983: 26). Ovaj tekst je posebno zanimljiv kao pokušaj analize u trenutku kada su komunistička ideologija i osuda građanskog još uvek snažne ali kada se oseća i potreba za "novim pristupom". Iz perspektive ideološke nelagodnosti prema ovoj reči, zanimljivi su sledeći navodi: "Najveća zamerka feminizmu kod nas je da je to 'uvezena' ideologija ... Kada se govori o 'uvezenoj' ideologiji, ne kaže se konkretno što je to što je protiv

¹²¹ Prema biltenu *Žene za žene*, Vanredni bilten SOS-a, Beograd, novembar 1993, str. 12.

osnovnih načela našeg društva i protiv čega se treba boriti, već se uopšteno osuđuje feminizam kaotakav... Druga velika zamerka našem feminizmu je daje građanski. Zahtev žene da je smatraju čovekom, da ima iste šanse u društvu, da odgaja decu zajedno sa muškarcem-ocem, a ne sama ili, eventualno, uz njegovu 'pomoć', da radi i zarađuje ne očekujući da bude većito izdražavano lice - da li je to građanska ideologija? Pa zar nije upravo građanski ideal žena koja je podređena mužu, koja sedi u kući i odgaja decu?!" (Vušković, 1983: 27),

Kao što se iz nekih od ovih navoda vidi, sve do početka de-vete decenije, pojam "feminizam" je branjen "progresivnim, socijalističkim tendencijama" ili različitostu u odnosu na građansku ideologiju sa kojom je zvanično povezivan. Ako se negativni elementi iz ovih navoda sabere, dobija se čitav niz kvalifikacija koje čine deo zabluda i stereotipa vezanih za pojmove "feminizam", "feministkinja" i "feministički": to su, recimo, odsustvo ženstvenosti, feministička opasnost, uvezena, građanska ideologija, rat polova... U pomenutom tekstu o feminizmu, Lina Vušković kaže da je glavna zamka za žene koje hoće da promene svoj podređeni položaj projektovanje muškog modela ponašanja kao provereno uspešnog i priznatog, to jest, "obuvanje muških cipela". U taj stav spadaju, po ovoj autorki, takmičenje, želja za vlašću i zamena dominacije jednog pola drugim dokazivanjem biološke superiornosti, za šta ona tačno primećuje: "Začudo, često se ovi ćorsokaci kod nas prikazuju kao feminizam"(Vušković, 1983).

Sve to ukazuje da je nelagodnost u vezi sa rečju "feminizam" u našoj kulturi dublja od isključivo ideološke i da otud tako uporno istrajava. Ove predrasude bi se mogle sažeti kao sledeće ideje: feminizam označava agresivan ženski stav prema muškarcima, težnju da se ostvari premoć, odbacivanje "prirodne" (normalne) ženske uloge, pre svega materinstva, često se vezuje za fizički ružnu (neženstvenu) ženu, sebičnu ženu, zainteresovanu pre svega ili isključivo za sopstveni uspeh, a uz to i ženu sumnjivih seksualnih sklonosti... Kao što vidimo, čak i kada zvaničan ideološki faktor izgubi na snazi, ostaje dovoljno toga što sprečava da ovi pojmovi budu prihvatni za uho.

Zapravo, istorija feminizma u Srbiji kao da počinje nesuglasicama u vezi sa ovim i srodnim pojmovima. Tako se jednom u nekrologu rano preminuloj Dragi Dejanović (1840-1871), "prvoj srpskoj feministkinji", kaže: "...iako je pisala i javno u društvu govorila i zauzimala se oko 'oslobođenja ženskinja', opet je pored toga tako valjana supruga bila, da je malo takih u nas. Osobito je radena u kući bila, a pritom poštovala je i ljubila je svoga muža da joj se čovek diviti morao".¹²²

Iste godine kada je Draga Dejanović umrla objavljen je prevod knjige Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill), *Potčinjenost ženskinja*, za koji je predgovor napisao Svetozar Marković. Tekst pod naslovom "Oslobođenje ženskinja" počinje sledećim rečima: "I kod nas ima ljudi kao i svugde koji će odmah čim vide naslov ove knjige: 'Potčinjenost ženskinja', povikati: 'Na što nam to? To je prerano za nas! Imamo mi prećih stvari' itd. Svaki koji to govori ne pomišlja da je odnošaj muškinja i ženskinja, ustanova porodice osnova društvenog uređenja" (prema Marković, 1965: 399).

¹²² *Mlada Srbadija II* (1871) 320. Cit. prema Radmila S. Petrović, "M. S. Srpkinja Draga Dejanović o ženama", (reprint teksta iz 1930), *ProFemina*, Beograd, br. 3, leto 1995, str. 94, kurziv R. S. Petrović.

U tekstu "Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom", objavljenom 1870. godine, Svetozar Marković izvanredno uočava važnost javne reči u razbijanju predrasuda u vezi sa stvarnim sposobnostima žene. Hvaleći ciriški Univerzitet koji je omogućio ženama ravnopravno školovanje sa muškarcima, on donosi doslovce besedu koju je profesor dr Roze izrekao povodom dodele dok-torske diplome Elizabeti Morgan (Elizabeth Morgan), drugoj ženi, doktorki ovog univerziteta: "No njegovo mišljenje dobija još više važnosti što je to kazano zvanično, na javnoj svetkovini pri davanju doktorske diplome jednoj ženi i što njegovo mišljenje deli cela profesorska kolegija koja je rešila da se ciriški Univerzitet otvori za žene onako isto kao i za ljude" (prema Marković, 1960: 216-217).

U ovom tekstu Marković dalje kaže u vezi sa reakcijama na ideju o zajedničkom školovanju muškaraca i žena: "Gde koja gospa, koja je u svoje vreme dole tela na balove, besede i so areta da svojim golim ramenima i grudima na juriš otimlje srca momačka, a tako isto kakav gospodin, koji je u svoje vreme iscepao mnogo đonova čepajući oko tuđih prozora, zavrteće sumnjivo glavom kad čuje da se muškinje i ženskinje, pa još većinom momci i devojke, uče zajedno, pa bez ikakva skandala!" (prema Marković, 1960: 218). Naročito je zanimljivo uporediti ovaj pasus sa odlomkom iz već navedenog teksta Line Vušković: "Feminizam ne odgovara onim ženama koje su ovladale svim 'ženskim' marifetlucima za ostvarivanje koristi iz 'biti žensko'. Ne odgovara ni 'pravim muškarčinama' kojima su potrebne upravo takve žene da ih neprestano podržavaju u prividu o sopstvenoj snazi i važnosti" (Vušković, 1983: 26). Kao da je i posle više od jednog veka ideja ravnopravnosti polova jednako neprijatna i nepodnošljiva ljudima određene psihičke strukture.

ZATO ŠTO ŽENSKOM POSLU NIKAV KRAJA I ZATO ŠTO JE NEDOVOLJNO PLAĆEN ILI JE DOSADAN ILL UVEK ISTI I ZATO ŠTO NAS ZAPOŠLJAVAJU SA NAMANJE POVERENJA I ZATO ŠTO JE VAŽNIJE KAKO IZGLEdamo NEGO ŠTA RADIMO I ZATO ŠTO AKO SMO SILOVANE SAME SMO KRIVEIAKO SMO ISPREBIJANE MORA DA SMO PROVOCIRALE I AKO PODIGNEMO SVOJ GLAS ONDA SMO DŽANGRIZAVE I KUČKE I ZATO ŠTO AKO UŽIVAMO U SEKSU OVMAH SMO NIMFOMANKE I KURVE I AKO NE UŽIVAMO ONDA SMO FRIGIDNE L AKO VOLIMO ŽENE TO MORA VA JE ZATO ŠTO NISMO U STANJU DA NAĐEMO PRAVOG MUŠKARCA I ZATO ŠTO AKO SVOM LEKARU POSTAVLJAMO PREVIŠE PITANJA ONDA SMO NEUROTICNE ILL NAMETLJIVE I AKO OČEKUJEMO DA DRUŠTVO OBEZBEDI BOLJU BRIGU ZA NAŠU VECU ONVA SMO SEBIČNE I ZATO ŠTO AKO SE BORIMO ZA SVOJA PRAVA KAŽU VA NISMO ŽENSTVENE I DA SMO AGRESIVNE A KADA SE NE BORIMO ONDA SMO SLABE ŽENE I ZATO ŠTO AKO HOĆEMO DA SE UDAMO TO ZNAČI DA SMO KRENULE NA MUŠKARCE A AKO NEĆEMO ONVA SMO NENORMALNE I ZATO ŠTO JOŠ UVEK NEMEMO OVGVARAJUĆA KONTRACEPTIVNA SREDSTVA A MUŠKARCI ODLAZE NA MESEC L ZATO ŠTO AKO NEMAMO USLOVE ILL NE ŽELIMO TRUDNOĆU ZBOG ABORTUSA TREBA DA SE OSEĆAMO KRIVIM ...IZBOG MNOGO DRUGIH RAZLOGA ML SMO U POKRETU ZA OSLOBODENJE ŽENA.

KLASIČAN FEMINISTIČKI PLAKAT

Mnoge nesuglasice u vezi sa ovim pojmom svakako da potiču i otuda što je nedovoljno precizan. Iako se u Francuskoj, izvorištu evropskog feminizma, ova reč pojavljuje u rečniku *Rober (Robert)* iz 1837, u značenju "doktrine čiji je predmet širenje prava i uloge ženau društvu" (Božinović, 1996: 7), njen smisao se kasnije proširuje i postaje složeniji. Tako Julka Chlapac Đorđević (1882-1969), feministička teoretičarka i prva žena doktorka filozofije u Austro Ugarskoj, počinje esej "O feminizmu" rečima: "Teško je dati definiciju feminizma. Svi znamo dođuše, da feministički pokret teži 'za ravnopravnošću žene sa muškarcem', 'za pravom na

samo-opredeljenje žene', ali sve to ističe suviše pojedinosti i ne iscrpljuje problem u celini. O feminizmu nema izgrađenih teorija, njegova ideološka osnova tek je u stvaranju ... Valjda bi najpravilnije bilo definisati feminizam kao problem ženinih težnja na slobodno individualno razviće u opštečovečanskim sferama i za zaštitu pri vršenju generativnih funkcija" (Chlapec Đorđević, 1935: 5). Esej "Feminizam u praksi" počinje citirajući dr Kseniju Atanasijević: "Feminizam je jedan od onih pojmova, povodom kojih se istrošilo mnogo izlišnih i nepriličnih reči, izgovorenih i napisanih obično u žučnom ili deklamatorskom tonu" (Chlapec Đorđević, 1935: 41). Na jednom drugom mestu, Julka Hlapec Đorđević nastoji da lakonski odredi značenje termina: "'Ravnopravnost žene i muškarca', to ne izražava tačno kvintesenciju feminizma. Nego: ne vezati rad, prava i dužnosti za pol' (Chlapec Đorđević, 1935:162-163).

O tome da termin "feminizam" nije uvek imao i negativan prizvuk, svedoči nekoliko navoda iz teksta Ljubice Marković, "Počeci feminizma u Srbiji i Vojvodini". O osnivanju prvog ženskog udruženja, Ženskog društva, u Beogradu 1875, ona kaže da je na njegovom čelu bila gospođa Katarina Milovuk, "vrlo obrazovana, preduzimljiva i radna žena, uz to svesna i energična feministkinja..." O programu samog društva piše: "Cilj je feministički, umeren, i to u pravcu socijalno-humanom." U zaključku teksta Ljubica Marković na sledeći način svodi priču o počecima feminizma u nas: "Javno mišljenje iako protivno krajnjim ciljevima ženskog oslobođenja, izjednačenju žene sa muškarcem u građanskim i političkim pravima, usvojilo je ipak ideju o ravnopravnom obrazovanju muškarca i žene, i nataj način ušlo se u prvu etapu ženskog pokreta" (Marković, 1996: 209-210).

U jednom savremenom rečniku feminističke teorije više se i ne govori o pojmu feminizam u jedini, već u množini. Pod odrednicom "Feminizmi" (Feminisms), Megi Ham piše: "Definicija obuhvaća i doktrinu jednakih prava za žene (organizovani pokret za osvajanje ženskih prava) i ideologiju društvenog jednakih prava za žene (organizovani pokret za osvajanje ženskih prava) da stvori svet za žene dalje od jednostavne društvene jednakosti ... Uopšte uzev, feminizam je ideologija ženskog oslobođenja jer je svim njenim pristupima inherentno uverenje da žene trpe nepravdu zbog svog pola. Unutar ovog širokog okvira, različiti feministički nude različite analize uzroka ili agenasa opresije nad ženama" (Humm, 1995:94).

Sličnotome, i pojam "feministkinja" (Feminist) ne može biti određen jednom definicijom, zbog razlika u seksualnosti, klasi i rasi. Svesnost koja neku ženu određuje kao feministkinju u sopstvenim i očima drugih može biti stečena "podizanjem samosvesti", znanjem o potlačenosti žena ili razumevanjem ženskih razlika i sličnosti (Humm, 1995: 95).

Osnove feminističkih stavova čine zapravo ženska solidarnost, podrška ženama ili kako se to kaže "na ženu usmerena perspektiva", razumevanje sopstvenih potreba i težnja da se omogući njihovo ispunjenje, kolektivizam, antihijerarhijski odnosi, odsustvo agresivnosti, pacifizam, drugačiji odnos prema ženskom telu i ženskom mentalnom zdravlju ... O pravim odlikama, idejama i zadacima feminizma kod nas najbolje govore same grupe koje feministkinje osnivaju: SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja; Autonomni ženski centar protivseksualnog nasilja; Incest trauma centar - grupa za podršku zlostavljanoj deci, žrtvama incesta i žrtvamarata; Lastavica - sigurna kuća za žene iz Krajine; Sigurne ženske kuće-sklonište za pretučene žene i decu; Grupa podrške za invalidne žene; teorijski orijentisan Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju i druge autonomne grupe...

I pored toga, iskazi u kojima su pojmovi "feminizam", "feminist(kinj)a" i "feministički" oslobođeni ideološkog i psihološkog balasta "neprirodnosti" i upotrebljeni u afirmativnom značenju još uvek su retki i mogu se čuti samo od manjeg broja žena i muškaraca, uglavnom u posebnim prilikama.¹²³

Na kraju, zanimljivo je pomenuti kako je jedno "marketinško" lukavstvo iz sveta hladno primljeno u našoj sredini: kada je, pre nekoliko godina, jedna feministkinja iz Amsterdama govorila u Centru za ženske studije o propagandnom iskustvu holandskog ženskog pokreta, istakla je da su one pribegle dvostrukom triku, tako što su koristile samo neutralne termine poput "emancipovana žena" i "emancipacija", a u prvi plan su stavile fizički najprivlačnije pripadnice pokreta. Ova ideja je naišla na prilično ravnodušan prijem većine slušateljki. Možda svesne činjenice da su u sredini u kojoj se "svetu ne može ugoditi", jer: "ako se borimo za svoja prava kažu da nismo ženstvene i da smo agresivne a kada se ne borimo onda smo tipične slabe žene...",¹²⁴ prevladala je ideja da ove inkriminirane pojmove treba koristiti istrajno sve dok njihova negativna konotacija ne izbledi i ne nestane pred stvarnim rezultatima rada feministkinja i feminista.

Zene, odjednom, kao da nisu zadovoljne svojom nadmoćnom ulogom. Dojadilo im je da budu iznad Boga i otadžbine, iznad umetnosti i politike, iznad svojih supruga i ljubavnika. Male Ijupke sifražetkinje bore se za ravnopravnost sa suprotnim polom.

Žene prete da će postati muškarci!

Gospode, pomišljaj, zar je svet sasvim poludeo?

Još nije uspostavljena ravnopravnost država sa državama, crnih sa belima, velikih sila sa malim silama, i prirodno, muškaraca sa muškarcima, a već su se u to umešale žene. Hoće sa svim tim što je neravnopravno da budu ravnopravne!

Gledajući nedavno na TV Ijupke sifražetkinje shvatio sam da ih niko izuzev žena ne može zaustaviti. Znam da su prave odavno proverile da muškarci nisu ništa p-sebno, znam da će one odbiti da budu ravnopravne sa tom nižom vrstom da neće pristati da budu jednake sa onima kojima tako lako vladaju!

Lično nemam ništa protiv toga da se žene prebace u muškarce, ali, neka mato sačekaju, moratno se prvo osposobiti da sami rađano decu.

(A. Ljubimov, "Prilog proučavanju ženskog pitanja", Duga, br. 124, 25. XII 1978)

¹²³ Vidi npr. izjavu Sonje Licht sa otvaranja konferencije istočnoevropskih feministkinja, "What Can We Do For Ourselves": "I happen to be not only a woman, but a feminist as well." "Opening Greetings", u *What Can We Do for Ourselves?/East European Feminist Conference*, Belgrade, June 1994; Organized by the Belgrade Center for Women's Studies, Research and Communication, Center for Women's Studies, Research and Communication, Beograd, 1995, str. 7. Ili, rečenicu Marine Blagojević iz "Predgovora" knjizi *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih* (Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1997, str. 10): "Posebnu zahvalnost dugujem predsedniku Saveta, akademiku prof. Milošu Macuri koji je istrajno i blagonaklono podržavao moja teorijska feministička stanovišta uprkos konzervativnoj klimi koja prati probleme populacione politike u nas."

¹²⁴ Iz jednog feminističkog proglasa. Vidi npr. *Žene za žene*, Beograd, 1993, unutrašnja strana korica.

Literatura:

- Bjelogrić, V. (1994/95): "Kako to već žene znaju: ispovedna beleška o femini-zmu i književnoj istoriji", *ProFemina*, Beograd, br. 1
- Chlapec Đorđević, J. (1935): "O Feminizmu", *Studije i eseji o feminizmu*, izdanje "Života i rada", Beograd
- Đurić, D. (1994/95): "Glasovi drugih", *ProFemina*, Beograd, br. 1
- Humm, M. (1995): *The Dictionary of Feminist Theory*, Prentice Hall, Harvester Wheatsheaf
- Marković, Lj. (1996): "Počeci feminizma u Srbiji i Vojvodini", (reprint teksta iz 1934), *ProFemina*, Beograd, br. 8
- Marković, S. (1960): *Sabrani spisi I*, Beograd: Kultura
- Božinović, N. (1996): *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd, Devedesetčetvrta, Žene u crnom
- Papić, Z. (1989): *Sociologija i feminizam: Savremeni pokret i misao o oslobođenju žena i njegov uticaj na sociologiju*, Beograd: IIC SSO Srbije
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, Novi Sad: Matica srpska
- Slapšak, S. (1996): "Žene i rat u bivšoj Jugoslaviji", *Republika*, Beograd, br. 145-146, 1-31.8. 1996
- Vučković, L. (1983): "Usamljena među 'bližnjima': o feminizmu", *Dvoje*, 28. 12.1983
- Žene za žene* (1993), Vanredni bilten SOS-a, Beograd, novembar

Dr Svenka Savić

POLITIČKI KOREKTAN GOVOR I SEKSIZAM U JEZIKU*

Cilj ovoga rada je da pomogne pripadnici/ama srpskog jezika da posveste jezičku upotrebu, svoju i drugih u zajednici, a nakon toga da odluče na koji način žele da organizuju svoje jezičke poruke – kao one koje ih karakterišu kao isključive osobe, ili one koje signaliziraju saradnju, poverenje, želju da zaobiđu diskriminaciju bilo koje vrste.

Jezik ovde definišemo kao delatnost, što znači da pomoću jezika utičemo na druge tako da oni, putem izbora, delaju: menjaju svoje mišljenje, stavove ili motivaciju. Pomoću jezika možemo izgraditi novu sliku sveta i pojmovni aparat pojedinaca, ili cele zajednice, u skladu sa našim ciljevima, planovima ili željama. Otuda je ubedivanje najčešća delatnost jezikom, usko povezano sa ideologijom, koju, u najširem smislu, shvatamo kao nametanje mišljenja manjine većini, kao jedino ispravno.

Ako od mnogih mogućnosti odaberemo da ovako odredimo prirodu jezika, onda možemo razumeti da su postojeće teorije i objašnjenja kako funkcioniše jezik uglavnom jednostrane, usmerene u onom pravcu u kojem bi manja grupa (sastavljena od stručnjaka za jezik, političara, intelektualaca) želela srpski jezik da ide. Prema onome što do sada vidimo u poslednjih deset godina to je korišćenje jezika za homogenizaciju srpske nacije, a ne afirmacije ljudskih prava: najpre je promenjen naziv jezika (od srpskohrvatskog u srpski 1991), usvojen novi pravopis srpskog jezika (1993), oformljeno telo koje se stara o srpskom jeziku (1998), da pomenem samo neke važnije stožere institucionalnog pravca.

Osnovni je princip teorijskog pristupa jezika kao delatnosti u tome da u korišćenju jezikom, pisanim ili govorenim, imamo mogućnost (više) izbora i da za svaku konkretnu razgovornu situaciju odabiramo onu jezičku formu koja najviše odgovara našoj nameri, sagovorniku/sagovornici i kontekstu u kojem se govorni događaj odvija. Na primer, ako imamo nameru nekoga da povredimo, unizimo, ili manje vrednujemo, izabraćemo onu jezičku formu kojom to najbolje možemo ostvariti. I obratno, ako želimo svojim govorenjem/pisanjem da signaliziramo našu dobru volju za saradnjom, afirmacijom ljudskih prava, uvazavanjem ravnopravnosti polova i drugih razlika među ljudima, odabraćemo one jezičke forme koje će tu našu nameru najbolje ilustrovati. Otuda ovde izlažemo inventar/mogućnosti izbora koje predstavnicima srpskog jezika stoje na raspolaganju kada se odlučuju za neku jezičku delatnost (držanje predavanja, oslovljavanja, ubedivanja,

* Tekst je preštampan iz Priručnika koji je Misija OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori 2005. godine pripremila za Seminar o rodnoj diskriminaciji na tržištu rada, namenjenom zaposlenicima Nacionalne službe za zapošljavanje.

komplimentiranja, objašnjavanja, izvinjavanja i sl.). Ono što tokom školovanja treba da se nauči jeste kako praviti dobre jezičke izbore.

U trenutku kada izaberemo jezičku formu mi se zapravo uključujemo u jezičku igru koja podrazumeva naše kreativno korišćenje jezičke forme shodno društvenim okolnostima, ali i smenama u samoj razgovornoj situaciji tokom odvijanja dijaloga ili neke druge razgovorne forme. Igra je osnov jezičke upotrebe i kreativna igra jeste uvek nanovo odabiranje jezičkog inventara iz mnoštva mogućnosti, neophodno u datoj jezičkoj i društvenoj situaciji. Igra ima pravila i slobodu izbora. Malo se u ovom teorijskom pristupu ne bavimo pitanjem da li je nešto pravilno ili nepravilno u jeziku, da li je nešto u sistemu jezika ili nije (što je osnova tradicionalnog, patrijarhalno razmišljanja, ustaljenom u dosadašnjem teoretiziranju o jeziku), nego se pitamo da li je izbor jezičkih sredstava bio adekvatan namerni i cilju govornika za društvenu igru u kojoj želi svoju delatnost (najčešće ubeđivanja) da ostvari.

Na primer, u prošloj deceniji u državnim medijima, dnevnom listu "Politika", identitet Mirjane Marković, predsednice JUL-a, profesorke univerziteta i supruge bivšeg predsednika Jugoslavije, bio je dosledno određivan titulom prof. dr, u opozicionom listu "Republika" *sa predsednikovica*, (= žena predsednika države) u formi u kojoj je njena pozicija moći devalvirana u formi jezika, a nakon smene državne vlasti ostala je i u jednim i u drugim novinama bez titula, samo Mirjana Marković. Za svo to vreme ona je jednako imala sve tri funkcije u društvu i privatnom životu. Vidimo da autori tekstova u jeziku medija odabiraju jezičku formu shodno političkoj borbi.

Jezička politika je jedna od interdisciplina u nauci o jeziku koja se bavi pitanjima standardiziranja (normiranja) jezika isto toliko koliko i utemeljivanjem buduće jezičke prakse, u ovom slučaju u srpskom jeziku. Društva koja se staraju oko građana svoje zajednice i primene ideologije o opšteljudskim pravima, preporučuju u okviru normiranja (standardizacije) jezičke forme ona sredstva kojima se bolje doprinosi ostvarivanju ljudskih i građanskih prava. Ali ako je dominantna ideologija kojom se pomoću jezika želi homogenizirati nacija, onda će jezički razvoj usmeravati ka polarizaciji prema drugima: MI i ONI okosnica je teoretiziranja. Jezik se ne razvija sam po sebi nego uvek pod uticajem onoga što je interes neke grupe u njemu. Otuda, između jezičke forme i ideologije postoji uska veza, pa je standardizacija jezika (dug) proces u kojem ima mnogo: stručnjaka za jezik, ideologa političke elite, intelektualaca u datoj zajednici. Jezik je osnovno, ako ne i glavno sredstvo, za ostvarivanje političkih i ideoloških ciljeva.

Naš politički cilj ostvaren u jeziku je da pomoću jezika odrazimo ravnopravnost polova, ali i ravnopravnost svih drugih grupa građana i građanki koje u zajednici žive, bez obzira na rasu, naciju, uzrast, etničku ili versku pripadnost, zatim one koji žive u gradu i one koji žive na selu, kako bi jezik (pisani i govorni) odražavao našu političku korektnost, odnosno zalaganje za ukidanje diskriminacije navedenih grupa građana, što je osnova izlaganja u ovom radu.

Politički korektan govor samo je jedno od mnogih tema u domenu planiranja jezičke upotrebe i odnosi se na upotrebu jezika shodno zalaganjima za dosledno ostvarivanje ljudskih prava. To znači da način na koji jezik upotrebljavamo treba da odrazi stav svakog

pojedince i pojedinke, koliko i zajednice, prema onome o čemu i kome se govori u datom kontekstu.

Uskraćivanje prava pojedincima da koriste svoja (osnovna, kulturna...) ljudska prava, naziva se diskriminacija. U srpskom jeziku je za takvu pojavu rezervisan nastavak -izam, pa govorimo o različitim 'izmima', kao što su ejdžizam, etnicizam, konfesizam, lingvizam, nacionalizam, seksizam, rasizam... A mogu biti istovremeno zastupljeni, kao u primeru hrvatskog političara Marinka Liovića (HDZ): *U moj je podrum zabranjen ulaz psima, ženama, Srbima i Židovima.*

Razlikujemo **namernu** i **nenamernu** diskriminaciju. Ponekad pojedinci/pojedinke namerno koriste ovakve izraze u jeziku kako bi povredili, unizili osobu, ili zajednicu, o kojoj govore. Međutim, većina korisnika srpskog jezika upotrebljava jezik spontano - jezička forma nam je na dohvat ruke u zajednici. Ali u njoj su sačuvani oblici diskriminacije iz nekog drugog vremena, iz neke druge govorne prakse. To je onda nenamerna diskriminacija. Želimo taj fenomen ovde da posvestimo kako se ne bi dogodilo da govoreći, nenamerno druge povredimo. Kad uspemo da posvestimo način na koji koristimo jezičku formu, možemo, nakon toga, odlučiti da li žele daju menjaju u pravcu veće jezičke tolerantnosti, ili ne. Svako čini izbor i odgovara za njega. Odgovornost kroz izbor jezičke forme u praksi, novina je i za pedagošku praksu u našim školama.

Na primer, za mene je nenamerna diskriminacija kad devojka devojci kaže: *Jao, što si se obukla ko neka Cigmika*, hoteći da kaže neukusno, fraza *ko ciganka* joj stoji na raspolaganju u maternjem jeziku iz nekog drugog istorijskog perioda kada se ova etnička grupa smatrala lošom, manje vrednom.

Namerna rasna diskriminacija je, na primer, kada neko napiše veliki grafit *BATIJU CIGANŠTURO*, (preneo "Danas", 26-27.01.2002, str.IV). Osoba koja ostavlja poruku na zidu svima da je pročitaju, ima nameru da uvredi republičkog ministra pravde, što svedoči i oblik augmentativa sa nastavkom -ura. Da li je namerna ili nenamerna diskriminacija istog tog Batića u izjavi (u jednom TV intervjuu) povodu nestalih "kiparskih para": *Mi se u svetu ciganimo, plačemo, kukamo i svašta nam uslovljavaju za 'tričavih' 40 miliona dolara?*

Domen nenamerne diskriminacije se lakše može menjati, ukoliko ovde objasnimo način na koji su takve jezičke forme zaživele u jeziku. U slučaju namerne diskriminacije nije dovoljno promeniti samo jezičku formu, treba promeniti način mišljenja o drugima.

Implicitna diskriminacija nije samo u jezičkoj formi nego je treba "isčitati" iz konteksta i teksta. Ona nam često izmiče iz vida.

Na primer, u autobusima u Novom Sadu nalazi se obaveštenje upućeno građanima: *Nije dozvoljeno grickanje semenke*. Pored teksta je silueta devojke kako gricka. Implicitna poruka je da su one te koje greše, a stvarnost je da mladići, daleko češće od devojaka, grickaju semenke na javnom mestu (prema jednoj statistici koju smo u povodu toga napisali načinile sa građanima i prodavcima semenki u gradu).

Naročito implicitnu diskriminaciju šalju mediji u reklamama i na bildbordima.

Na primer: U jednoj reklamni (radio Sajam 6.08.2001.) za estetsku hirurgiju, namenjenoj zatezanju pojedinih delova ženskog tela, davalac usluga poručuje *Vaše je samo da legnete*. Implicitni seksizam je u poruci političara svojim kolegicama u Parlamentu: *Manje pričaj više rađaj*.

U junu 2000. godine McDonald's je imao pisanu reklamu za svoje proizvode posetiocima, za jelo big mek kojem je životni moto: *Hamburger je bolji od žene, ne vrišti kad ga grizeš i možeš da ga deliš sa prijateljima*, odnosno obraćajući se posebno populaciji devojčica, piše dalje u istoj reklamni: *Devojčice, bolje BIG MEK, nego devica*.

U C marketu (u Beogradu na Dorćolu) u račun, koji obavezno dobijaju kupci, utkan je tekst dobre usluge: *Ideal muškarca je iskusna nevina žena*. Slična poruka je u dvosmislenim reklamnim porukama u kojima se predstavlja žena kao roba, njome se služe da bi ostvariti profit. To su sve one reklame raznih roba koje se reklamiraju uz nugu ili polunagu ženu.

Na primer, reklama za gume Haneker: *Molim te pogazi me nežno!* poručuje žena polunagog stomaka dok reklamira gume, što implicitno poziva i na nasilje.

Iz navedenih primera se vidi da se pod jezikom ovde smatra i jezički i nejezički deo (kao što su crteži, gestovi, slike, fotografije, bilbordi...).

Na primer, obeležavanje Jevreja u II svetskom ratu *žutom trakom je* neverbalni čin rasizma, pokrivanje tela i lica žene na javnom mestu u nekim muslimanskim sredinama je neverbalni seksizam.

Već iz ovih nekoliko primera shvatili smo da postoje različiti domeni diskriminacije.

Rasizam

Opšteljudsko pravo je svakog građanina i građanke da njegova/njena boja kože ne bude faktor po kome će biti isključn/a iz neke od mogućih delatnosti u društvu. Svedoci smo da je u veku koji je za nama upravo boja kože, odnosno rasizam, bio osnova za podelu ljudi na odabranc (bele) i one koje treba uništavati (ojojene), a tenzija na celoj planeti još se pojačava u ovom veku. Otuda je rasizam planetarni problem, a ne samo naš zajednice ili jezika. Mi ga vidimo u našoj zemlji prema Romima, Jevrejima, svakodnevno, očitovano i u jezičkoj formi, pre svega u imenovanju pripadnika ove grupe kao *Cigani, a ne Romi, Cijun* ili *Židovi*, a ne Jevreji.

Ejdžizam

Diskriminacija neke osobe prema starosti, naziva se ejdžizam (od engleski reči *age*, što znači doba). U našem jeziku postoje mnogi nazivi za stare osobe muškog pola: *senilac, starelja, metuzalem*, odnosno ženskog: *baba, babetina*, koje se koriste podjednako i za

osobe koje nisu stare, a želimo da ih ponizimo ili učinimo manje vrednim u društvu, ili konkretnoj situaciji. Primera je mnogo u svakodnevnom govoru i posebno u medijima i filmovima.

Na primer: Objasnjavajući u jednom intervjuju kako bi želeo da njegova muzika bude svima poznata i dostupna, pevač Milan Mumin kaže (a urednik stavlja u naslov teksta): *Hoću da svaka baha zna da mi je izašao album.*

Zatim, profesor jedne plesne škole u Novom Sadu (gostujući na TV Kanal 9) kaže: *To je i za ove naše metuzaleme pevače novo....*

Posebnu grupu čine invalidi i diskriminacija prema njima u jeziku. Postoji više izraza koji su deo terminologije za ovu grupu građana, za koje procenjujemo da nisu prikladni, kao što je *hendikepirani, ili osobe sa posebnim potrebama, odnosno, osobe ometene u razvoju.*

Diskriminacija seksualnih manjina je jedna od vidljivih na različite načine. Za muškarce homoseksualce to su reči *peder, topla braća, a za lezbejke: lezbejuše, prostitutke i sl.*

Juvenizam

Diskriminacija mladih u društvu, pre svega pomoću jezika, ali to može biti i na različite druge načine. U zajednicama u kojima su prema patrijarhalnom modelu neki članovi zajednice važniji od drugih, a to su u našem društvu muškarci, srednjih godina, srednje klase, onda su svi ostali u odnosu na ovu 'normalnu populaciju' nevređeni - mladi, žene, stari. Ova osnovna podela je utkana u način mišljenja o drugima i izražava se jezikom. Mlade doskora nismo smatrali ravnopravnim članovima zajednice i za njih jezik ima rezervisane reči kao što su *balavac/balavica...* S ovim je u vezi i poplava novih reči za mlade u funkciji muškog imidža: *spozoruša, hostesa, mažoretkinja, gospođica, domaćica, dama* i dr.

Nacionalizam

Isticanje sopstvene nacije na račun nacionalne pripadnosti drugih je nacionalizam, može biti individualni, ali i stanje duha u državi, i li zajednici.

Na primer: posticanje mržnje prema Albanskom stanovništvu za vreme oružanih sukoba sa NATO snagama, ministarstvo za informisanje je tako postiglo što je svim novinarskim i medijskim kućama u zemlji uputilo uputstvo kako jezički da se ponašaju. Dominirao je nacionalistički i agresivan, ratnohuškaški govor. Jedno od pravila je bilo sledeće: *Takozvanu OVK obavezno nazivati bandom, teroristima ili zločincima.*

Konfecsizam

Reč je o vcrskoj netrpeljivosti pojedinaca, ili cele zajednice, zbog pripadnosti određenoj konfcsiji hrišćanske zajednice, ali i diskriminaciji po veri u celini.

Na primer: Umesto reči *sekta* upotrebljavali izraz *male verske zajednice* (inače ustaljen kao termin od strane Svetskog savca crkava u Ženevi).

Ktnicizam jc diskriminacija neke etničke grupe, ili pojedinaca/pojedinki u zajednici, samo zato što su pripadnici te etničke grupe. Tu možemo podsetiti na brojne viceve o Muji i Hasi kao pripadnicima muslimanske vere predstavljene kao glupe, Jevreje kao škrte, i dr.

Lingvicizam

Disrkiminacija pojedinca, ili čitave zajednice, u pogledu upotrebe maternjeg jezika (lingua = jezik) nazivamo *Lingvicizam*. U svetu je najočigledniji primer lingvicizma danas situacija sa Kurdima koji u Turskoj nisu prepoznati ni kao poscban narod, ili nacija, niti kao zajednica koja ima sva prava da razvija svoj maternji, kurdski jezik. U Turskoj se otuda ni deca ne obrazuju na tom jeziku, za razliku od kurdske dece koja se, kao migrantska populacija, već nekoliko decenija u Zapadnoj Evropi obrazovanje na kurdskom jeziku.

Kako prepoznati seksizam u javnoj i službenoj upotrebi jezika?

Nakon toga što smo objasnili osnovni pojmovni aparat i da li nekoliko primera za diskriminaciju, pokušaćemo sada da ustanovimo osnovne principe za nediskriminatornu upotrebu jezičke forme za rodnost u srpskom jeziku kao predlog za buduću normativnu upotrebu u javnom i službenom komuniciranju, a pre svega u medijima.

Seksizam

Diskriminacija ženc (i muškarca) na osnovu polne pripadnosti može se videti u rečima, organizaciji rečenice, frazeologiji, nekim izrazima, itd. U svakom društvu postoji model šta muškarac, odnosno žena, može/sme činiti, a sta je zabranjeno da radi, kaže, misli. Ukoliko je društvo patrijarhalnije utoliko su takva pravila rigoroznija. Izvor za diskriminaciju prema polu danas je u važećim drušlvenim pravilima čiji je koren u ranijim istorijskim periodima kada je žena smatrana nižim bićem od mušarca, odnosno kada je nije smelo biti u javnom životu.

Žena se prema polu može uniziti nazivom, na primer, za životinje: *guska, ovca, krava, riba*. Neke reči automatski povlače negativno shvatanje o osobi na koju se odnosi, na primer, *plavuše* su u vicevima glupe žene (pritom su plavi muškarci poželjni), zatim su tu reči kao: *Ijubavnica, gospođica, dama*.

Na primer, u tekstu (Arh. Radmile Milosavljević) posvećen Margaret Diras, velikoj francuskoj spisateljici, urednik novina ("Politika, 19.06.2002, str 18) na ženskoj strani stavlja podnaslov: *Svoj život trošila je na pisanje, ljubavnike, alkohol i prekomerno pušenje*. Ovim diskvalifikuje umetnicu po svim onim kriterijima po kojima jedna žena nije prihvatljiva u patrijarhalnom društvu u kojem ove novine građani čitaju. U tekstu, nadalje, piše *"Imala je 82 godine, četrdesetak više od svog mladog ljubavnika, sa kojim je provela šesnaest poslednjih godina života"*. Ako neko ima 82 godine i zajedno živi, nevenčano, sa muškom osobom 16 godina, onda je reč *ljubavnik* neprikladna. Bolje odgovara reč *prijatelj ili partner*, jer odražava prirodu veze umetnice i mladog čoveka, kao i njen lični odnos prema instituciji braka. Hoćemo da verujemo da autorka teksta nije želela da unizi umetnicu, posežući za rečju kojom se izražava odnos nevenčanih osoba koje žive zajedno (dakle, primer nenamerne diskriminacije). U srpskom jeziku postoji izraz *vanbračni*, kojim se kaže da dve osobe koje žive zajedno nisu venčane, ali izostaje reč kojom bi se pokazalo da dvoje žele da žive zajedno bez zakonske potvrde zato što su ideološki opredeljeni protiv institucije braka kao zakonske odredbe veze dveju osoba. Ukupan tekst zvuči kao degradacija umetnice, jer su vanbračne zajednice nešto što nije preporučljivo (mada su danas u proseku jedna trećina brakova nevenčane zajednice, a naš Zakon o braku i porodici izjednačava bračnu i nebračnu zajednicu). Imamo, jednu društvenu pojavu, a nemamo odgovarajući naziv u jeziku. Prilikom izbora reči odabiramo onu kojom najbolje utiskujemo sopstveni stav prema toj vrsti institucije i prema osobama o kojima govorimo, a koje u takvoj zajednici žele da bude. Uvažavarno njihov izbor svojim izborom reči da označimo njihov izbor.

Postoji mnogo izraza koje danas novinari, i većina običnih korisnika jezika, ne prepoznaju kao seksističke prema ženi, a to su: *slabiji/nežniji pol, bolja/lepša polovina, gospođica, dama, hostesa*. Naročito ih koriste obrazovane osobe, misleći da njima prave kompliment ženi.

Prvi primer: Nedavno je Slobodan Panov, docent na Pravnom fakultetu u Beogradu odgovorio ("Danas", 5.02. 2002) na pitanje šta danas radi: Popodne ću otići u grad sa svojom lepšom polovinom. Ovakvim izborom on izbegava da upotrebi reč suprugom, ženom, što je relikv tradicijskog običaja da se u javnosti ne pominje žena po imenu, ili po supružničkom određenju.

Predlog: Ona ima svoju profesiju, ili neku titulu, i treba je po tom kvalitetu u javnosti identifikovati, ne upotrebljavati ovakve izraze za ženu jer je shvatanje da je žena nežna, nesamostalna, nemoćna, samo slika koju nam je u nasleđe ostavilo građansko društvo o ženi.

Drugi primer je upotreba titule gospođica - neudata ženska osoba; bračno stanje neke osobe, muške ili ženske, privatna je stvar osobe i ne može biti element u oslovljavanju osobe. U našem jeziku ima samo izraz gospođica za žensku osobu, ali nema isto za mušku neoženjenu osobu. Za nju je patrijarhalno društvo rezervisalo jezički izraz da je potseti šta joj je osnovna dužnost - da se uda i da rada.

Predlog: Umesto gospođica možete žensku osobu identifikovati prema zanimanju (učenica, studentkinja, profesorka, naučnica...), ili prema tituli (predsednica, urednica,

direktorka...), a nećete pogrešiti ako odaberete neki kontekstualni izraz, kao što su: koleginica, ili, ako ste voditeljka/voditelj onda sa: gošća u studiju i sl.).

Treći primer je naziv dama koji ima različita značenja: salon za dame, prva dama našeg džeza, dame u striptiz barovima i sl. I ovu reč treba izbegavati kao relikv oslovljavanja iz nekog drugog vremena. U naslovu jednog teksta u Subotičkim novinama (26.04.2002, str 1), povodom osvajanja prvenstva kuglašica "Pionira" (fabrike čokolade), stoji: "Slatke dame" ubedljivo najbolje. One su osvojile prvenstvo po drugi put, izuzetno su dobre, naziv slatke dame zapravo svodi njihovu pobjedu "prvaka Jugoslavije" (kako stoji u tekstu u muškom rodu) u domen ženske neozbiljnosti. Zatim u povodu 8. marta, na ženskoj strani u novinama ("Politika", 8.03.2001, str. 15) naslov je "Za dame meso jeftinije, a u tekstu se navodi: osmomartovskom "štimungu" pridružila se i mesara Jovanović koja je...obezbedila popust od deset odsto na sve vrste artikala. Ovim je degradiran i praznik 8. mart - dan žena, i osobe kojima je on posvećen. Žene su i ovde roba za reklamu mesare, s jedne strane, s druge strane, opet su vraćene žene u model domaćice koja će to meso po jeftinijoj ceni servirati drugima da jedu. Njoj ništa ne ostaje.

Predlog: Treba izbegavati reči za identifikaciju žene kojima ostavljamo utisak netolerancije i isključivosti.

Kako da naučimo principe kojima jezički afirmišemo ženu? To bi ujedno trebalo da bude predlog za buduću normativnu upotrebu u javnom i službenom komuniciranju, a pre svega u medijima.

Princip neseksističke jezičke upotrebe: simetrije, prvenstva, kreacije, slobode.

Princip simetrije afirmišu danas u svetu studije roda i rodna (ili feminstička) lingvistika da pokažu da simetrija ruši patrijarhalni model teoretiziranja o jeziku koji počiva na hijerarhiji -muško je opštije, a žensko je izvedeno iz muškog'. Princip hijerarhije hrani seksizam u jeziku, jer se ženska osoba muškom jezičkom formom, kao dominantnom (izvornom, generičkom) zamagljuje.

Teoretičarke jezika širom sveta, koje izrastaju iz studija roda, objašnjavaju na koji način se može izaći iz patrijarhalnog modela razmišljanja koristeći jezik, u ovom slučaju mi to shvatanje primenjujemo na srpski jezik. One pokazuju način na koji se pomoću jezika može promeniti shvatanje o jednakosti među polovima. Jer, jezik pored toga što je sredstvo za izražavanje misli, ono je i sredstvo za OBLIKOVANJE MISLI, kako samih sagovornika tako i cele zajednice. Ako jezikom svaki put izražavamo da postoje muški i ženski akteri simetrično, onda ćemo spontano početi da uzimamo kao prirodno i normalno ono što jeste, da su one + oni = ravnopravni. Forma u množini (oni) to ne odražava. Za razumevanje ravnopravnosti polova potrebna je jezička upotreba kojom ćemo tu ravnopravnost afirmisati u svakoj pojedinačnoj situaciji, naročito u javnoj i službenoj sferi kakvi su parlament, mediji, jezik nastave u školama, pre svega u udžbenicima, zatim jezik raznovrsnih anketa (primer popisa stanovništva), upitnici, formulari (primer popisa stanovništva), ili drugi oblici jezika administracije.

Predlog: Osnovni princip u govorenju/pisanju o osobama ženskog i muškog pola treba da bude princip simetrije, što znači da se u formi jezika, pisanoj/govorenoj, učini jednako vidljivim i muškarac i žena (o) kojima se saopštava.

Na primer, hoćemo da govorimo o studentskoj populaciji na nekom fakultetu, ili o građanima grada, onda formiramo našu rečenicu tako da se u formi jezika vide simetrično, ili poednako, bez hijerarhijske više/nije odrednice oni o kojima govorimo: *Naše studentkinje i studenti nemaju dohar standard za vreme studiranja, odnosno **Građanke i građani** izlaze na izbore bez dovoljnog znanja o izbornoj proceduri. One i oni moraju dobiti dodatna znanja. A ne samo studenti, građani, oni...* jezički znak koji se odnosi na obe rodne populacije. Ovo se naročito ogleda u anketama, oglasima i drugim javnim obaveštenjima kojima se obraćamo populaciji: *Svim penzionerkama i penzionerima...*

Važno je i kako je prostorno predstavljena simetrija u pisanom tekstu. Nije dobro delimično primeniti princip simetrije, tj. potpisati jedan oblik ispod drugog: Svim penzionerkama i penzionerkama, nego oba identiteta simetrično u istom redu predstaviti: *Svim penzionerkama i penzionerima*, zato što simetrija u pisanom prostoru utiče na poimanje simetrije u realnosti odnosa.

Princip prvenstva. To znači da u ovakvim slučajevima navodimo prvo žensku pa mušku formu, naročito ako je populacija kojoj se obraćamo dominantnije ženska. Ovo činimo da skrenemo pažnju na novinu, da se tu nešto dešava.

Primer predstavljanja: Uzmimo situaciju predstavljanja nekog para na nekom prijemu. Nije dobro ako predstavljajući (bračni) par kažemo: *Ovo je Jovan Perić sa ženom/suprugom*, nego: *Ovo je Jovan Perić i ovo je Milena Perić*, uz njihove titule ili zanimanja, ako ih znamo. To je naročito preporučljivo ako znamo da bračni par nije venčan, jer ćemo imati teškoća da odaberemo onu reč koja dobro odgovara bračnom stanju i onome što je lični stav toga para prema instituciji braka. Ne zaboravimo, bračno stanje je privatna stvar i ne treba da bude osobina po kojoj nove goste želimo u javnosti da predstavljamo nepoznatom osoblju.

Predlog: U situaciji predstavljanja koristiti kao identifikaciju osobe zanimanje, titulu, ime i prezime, ili neki drugi znak po kojem osobu možemo učiniti vidljivom u znaku u kojem se sama osoba dobro osća.

Nazivi za zanimanja i titule žena

Predlog: Pisati zanimanja i titule žena u ženskom rodu dosledno (tamo gde je moguć) kada se odnose na žene koje obavljaju takav posao ili funkciju. Zašto?

1. Sistem srpskog jezika jedan je od onih flektivnih jezika koji poznaje kategoriju roda dosledno u delovima sistema gramatike i vrsta reči: imenica, zamenice, pridevi, zatim forma radnog glagolskog prideva za građenje prošlog vremena i sintaksička ustrojenost rečenice počiva na pravilu o slaganju subjekta i predikata u rodu broju i padežu. Na primer, Profesorka Milana Jovanović je rekla, a ne Profesor Milana Jovanović je rekla.

Kako u postojećoj normativnoj politici srpskog jezika ova problematika nije ni izbliza rečena, mnogima su korisni neki saveti o jezičkoj upotrebi koje ovde dajemo, pre svega novinarima, onima koji su blizu politike, onima koji rade u obrazovanju i svima drugima kojima je stalo do ostvarivanja ravnopravnosti polova kao ljudskih prava u jeziku.

treba

Jagoda je studentkinja.

Profesorica Ivana Petrović predaje hemiju.

Rektorica Fuada Stanković predaje ekonomiju

ne treba

Jagoda je student.

Profesor Ivana Petrović predaje hemiju.

Rektor Fuada Stanković predaje ekonomiju.

Danas su žene prisutne u mnogim profesijama u institucijama moći kao što su vlada, administracije, nauka, obrazovanje, crkva. Nazive za pojedine profesije u takvim institucijama pisati i govoriti u ženskom rodu znači učiniti vidljivim svima da u društvu žene zauzimaju takve položaje - ono što u društvu postoji, jezikom se samo dokumentuje.

zanimanja identifikovati

titule identifikovati

policajka	predsednica
oficirka	ministarka
profesorica	ambasadorka
rektorica	urednica
slikarka	rektorica
sveštenica	direktorka
umetnica	akademkinja

Naročito profesije i titule koje potvrđuju ženu u hijerarhiji moći na samom vrhu, treba pisati u ženskom rodu da ona bude vidljiva u toj profesiji, ili na tom visoko odgovornom mestu u hijerarhiji vlasti.

2. Šta činiti ako ne možemo napraviti žensku formu? Možete je sami prvi put upotrebiti. Na primer, ako je prvi put da je žena u takvoj profesiji: Među automehaničarima je i jedna žena. To je prva automehaničarka koju znamo u našem gradu. Uvek gde postoji mogućnost jezičke forme u ženskom rodu za žene koje tu

profesiju imaju, treba je koristiti, ali i početi koristiti češće ukoliko je negde jednom, ili nekoliko puta, registrovana u govoru ili pisanju. Više puta je navođen primer da od borac nema ženska forma, pritom se najčešće mislilo na borce partizane, ili slično. Međutim, u literaturi o ženskom pokretu početkom XX veka kod nas, žene su koristile formu borkinja za ljudska prava, posebno ženska ljudska prava, kao što su pravo glasa, ili pravo na abortus, odnosno planiranje porodice. Ovu formu danas afirmišemo kao moguću i za druge vrste borbe, kako bismo potvrdile da su žene već ovladale nekom sferom društvene moći.

Više puta je navođeno da od nekih zanimanja nije moguće izvesti formu ženskog roda, kao što je pisac ili prevodilac. U takvom slučaju, ako želimo da pokažemo da je u pitanju ženska osoba koja se takvom profesijom bavi, posegućemo za onim izborom koji nas zadovoljava. Prvi izbor, ako smo nesigurni kako bi trebalo da izgleda forma ženskog roda za neko zanimanje žene, možemo odabrati oblik žena + formu zanimanja u muškom rodu: žena+rudar. Drugi izbor, možemo sami napraviti formu ženskog roda, pogotovu ako je prvi put neka žena ušla u takvu profesiju: kao što je sa zvanjem pilota ili rudara. Možemo izvesti *pilotkinja*, kao u primeru:

Mara Jovanović je prva pilotkinja u našoj avijaciji, odnosno primer iz dnevne štampe: *U Južnoj Africi rudarke rade uporedo sa svojim kolegama rudarima*. Time činimo značajan jezički doprinos kao pojedinci i pojedinke ne samo afirmaciji društvene situacije - prodora žene u neku profesiju, ranije rezervisanu za muškarce, nego i *kreativno promišljamo jezik* i osećamo zadovoljstvo u tome da doprinosimo jezičkoj upotrebi na način koji nama odgovara. Jezička igra, kao i svaka druga počiva na pravilima, ali i na zadovoljstvu zbog učesća u igri i kršenju pravila. Ne treba misliti da samo jezikoslovci čine jezičku politiku, svaka pojedinka i pojedinac isto toliko imaju mogućnost i obavezu da jezik usmeravaju. To je **princip jezičke kreacije i slobode**.

U domaćoj literaturi sugerise se da će frekventnija upotreba formi ženskog roda za zanimanja i titule žena biti onda kada bude bilo više žena u takvim profesijama. Ta vrsta teoretiziranja o odnosu jezičke i društvene prakse je pojednostavljena, jer jezička praksa može jednako oblikovati i prethoditi društvenoj.

Treći izbor je da posegnemo za drugačijom formom istog, ili sličnog značenja. Na primer, govorimo o *spisateljici* u značenju pisac žena. Ili, pak, ako se čini da neke ženske forme nema, ili nema dovoljno dobru formu, može se isti sadržaj drugačije napraviti. Na primer, za *prevodilac* može *prevod načinila*, ili *prevela XY*, *nadalje* umesto *zapisničarka* može na kraju zapisnika koji je vodila žena, stajati *zapisnik vodila*.

Dodajmo ovome da postoje zanimanja samo u ženskom rodu i nema ih u muškom kao što su *hostesa*, *prostitutka*, *sponzoruša*, *mažoretkinja*, da navedemo samo nekoliko novijih. Možemo se pitati zašto nema muškaraca u ovim "zabavljačkim" zanimanjima.

Šta uraditi kada u jeziku postoje dve forme, kao što su *šefovica* i *šefica*, odnosno *direktorka* ili *direktorica*, *profesorka* i *profesorica*. Postojeća normativna pravila ne kažu ništa. Postojanje dubletnih formi samo govori o procesu u kojem se još nije stabilizirala

neka forma. Očekujemo da će se tokom vremena dve forme stabilizirati tako što će postojati tanka značenjska razlika među njima. Za sada mogu obe biti od koristi.

Predlog: koristiti onu žensku formu za koju smatrate da odgovara vašem jezičkom osećanju za jezik. Ponavljam ne zaboravimo da je jezik igra i da odabiranjem jezičke forme mi ulazimo u društvenu igru u kojoj diktiramo pravila shodno SVOJOM nameri i uživanju. Jezik nije samo sredstvo komunikacije nego i sredstvo uživanja i izražavanja. Potvrđujemo da jezik ne sledi principe logike i savršenstva forme, nego je pre svega društveni instrument i naša je dužnost da ga iskoristimo u sopstvene komunikacione ciljeve i to tako što odabiramo one izbore koji najbolje odgovaraju našoj nameri za komunikacijom. Ne treba misliti da su za jezičko planiranje i standardizaciju zaduženi samo jezikoslovci, mi smo poednako akteri jezičke standardizacije i možemo kreirati onu upotrebu za koju verujemo da je na dobrobit zajednice. Sloboda u jezičko upotrebi je pretpostavka jezičkog razvoja i bogaćenja. Zato nemojte pitati da li je neka forma pravilna ili nepravilna, kako nas jezikoslovci uče, nego u kojoj meri ona odgovara onome što mi je na umu da potvrdim odsustvo svake diskriminacije. Igrati se sa jezikom pretpostavka je jezičke slobode i slobode u jeziku.

Postoje domeni jezičke upotrebe u kojima je podela po polu utkana u strukturu same discipline, kao što je slučaj sa sportom: muški i ženski fudbal, šah, atletika itd. Shodno tome upotreba naziva za žene i muškarce: *košarkašice*, *skijašice*, *atletičarke* je nužna za razumevanje onoga što iza jezičkog znaka stoji. Tu nema nikakvih problema. Probleme prave jezikoslovci za ona zanimanja koja su u hijerarhiji društva visoko na ceni, do sada rezervisana za muškarce. Biti na toj funkciji znači imati moć, kao što su: *rektori*, *ministri*, *ambasadorka*, *predsednica države*. Ukratko, kada govorimo o ženama koje imaju određenu profesiju ili titulu, moguće je u našem jeziku upotrebiti odgovarajuću formu.

Oslovljavanje je jedan od veoma važnih društvenih običaja koji traži adekvatnu jezičku formu u svakoj pojedinačnoj društvenoj situaciji. Znati osloviti osobu znači adekvatno se društveno ponašati.

Primer: Nedavno je na TV Pink (u emisiji "Klopka") sveštenik Žarko Gavrilović oslovljavao voditeljku sa *devojko*. U kontakt emisiji voditeljka ima moć - oduzima i daje reč učesnicima. Sveštenik je želeo da joj preuzme tu moć oslovljavanjem koje nju u situaciji njene moći, degradira. To je primer seksističkog oslovljavanja.

Najčešće žena ima više svojih društvenih funkcija istovremeno. Odabiramo oslovljavanje koje nju u datoj situaciji afirmiše, jer za svaku od navedenih uloga postoji odgovarajuće oslovljavanje (mama, tašta, baka, komšinica, profesorka, rektorka). U javnom govorenju, naročito u medijima, oslovljavanje je važan deo kulture izražavanja primereno situaciji pa je najopštija preporuka ženu osloviti titulom, ili zanimanjem, ako to nije moguće onda nekom drugom rečju kojom ne otkrivete ono što ona sama ne želi (kao što je bračno stanje ili neka druga pojedinost). Pre javnog govorenja uvek je preporučljivo postići sporazum o načinu oslovljavanja.

U oslovljavanju više osoba u auditorijumu primenjujemo princip simetrije i prvenstva koje je na osnovu brojnosti rodne grupe u datom kolektivu. Oslovljavanje obe polne i rodne grupe: *Poštovani/dragi građani i građanke ili kolege i kolegice, studenti i studentkinje, u parlamentu poslanice i poslanici, u crkvi Draga braćo i sestre.*

Ukoliko je u konkretnoj populaciji više žena nego muškaraca, kao što je slučaj, na primer, u kolektivima u predškolskoj ustanovi, najpre se obraćamo ženskoj, a onda muškoj populaciji: *Drage vaspitačice i vaspitači...* Budući da je danas u crkvama mnogo više vernica od vernika na službi Božjoj onda isto i u crkvama: *Drage sestre i braćo.*

Izbegavanje seksizma u tekstu: naslovi, nadnaslovi, podnaslovi teksta u novinama. Naslove u novinama određuje urednik prema sopstvenom nahodanju. Analiza dosadašnje prakse pokazuje da oni u naslov stavljaju formu ženskog roda za zanimanja i titule žena kada one nisu zadovoljile očekivanja zajednice.

Primer: Naslov teksta, u formi oslovljavanja: *Gradonačelnice, niste u pravu* (Danas, 24.04.2002,6) lepo ilustruje da (urednik/ca) želi da naglasi da žena o kojoj je reč 'nije u pravu'. Istu praksu primenjuju i druge novine u zemlji. U ostalim slučajevima dominira forma muškog roda u naslovima, ređe je neutralno, kao u naslovu: *Devedesetogodišnja maratonka.*

Predlog: Ako ste na uredničkom mestu u novinama onda to nemojte činiti.

Moramo dodati da je mnogo naslova kada takve namere nema, naročito na sportskim stranicama gde je ženska forma zanimanja obavezna, budući da se sportske discipline dele na muškc i ženske dosledno.

Predlog Upravo zbog ovakve mogućnosti manipulacije u rodu, pisati nazive i titule za žene dosledno u ženskom rodu kako bi se otklonila mogućnost da urednici manipulišu formom ženskog roda-da je koriste kao oružje protiv nje same. Našim pisanjem signaliziramo lični ideološki stav prema ženskom pitanju. Oni koji čitaju naše tekstove prepoznaju nameru.

Primeri dobre prakse u vezi sa nadnaslovom ima. U poslednje vreme "Danas" primenjuje dosledno u nadnaslovu sledeću mogućnost: ime i prezime osobe i zatim zanimanje:

Portret jedne rediteljke: Nikol Garsije

Tatjana Ranković : pijanistkinja (SAD)

Aleksandra Dimitrijević: šahistkinja

Anatomija jednog performansa: Frida Kalo, kontraverzna meksička slikarka

Organizacija teksta: kongruencija rečenice

Svi srbisti se slažu da je neprihvatljivo narušavanje pravila o kongruenciji rečenice. Pravilo kaže da se subjekat mora slagati sa predikatom u rodu, broju i padežu: Profesor je došao/*Profesorka je došla.* Kad su u pitanju titule za mesta visoko u društvenoj hijerarhiji, novinari ih uglavnom pišu u muškom rodu i u rečenici narušavaju osnovno pravilo njenog

građenja: *Rektor Fuada Stanković je izjavila; Ministar za ženska prava je rekla; Predsednikje podsetila...*

Kad smo već kod titule *predsednik*. Nedavno je jedan zagovornik očuvanja nesimetričnog pravila u jeziku primetio: "Mi moramo priznati da je predsednica već u velikoj upotrebi". U vezi sa tim imamo jednu tendenciju. Pošto je doslednom upotrebom u ženskom rodu teško manipulirati jezičkom praksom, onda su novinari skovali novi oblik *predsednikovica*. U NIN-u u rubrici Periskop (27. 06.1997) upotrebljen je izveden oblik *predsednikovica* da obeleži funkciju supruge predsednika države: "*Prosečni Amerikanac u svakom trenutku može da zna šta radi njegova predsednikovica.*" Dalje se isti izraz upotrebljava za Ljubicu Lilić: *Život sada već bivše predsednikovice ostao je potpuno nedokučiv.* Oblik je izveden da bi pokazao da se ne radi o osobi koja je na predsedničkoj funkciji nego ženi takvog muškarca (u skladu sa patrijarhalnom matricom: oficirka - žena oficira; ministarka - žena ministra). I jedna i druga žena o kojima je u tekstu reč imaju svoje titule i zanimanja. Pisac teksta (L.K.) je hteo ovim ženama da se podsmehne. I ovde imamo primer kako se kao deo političke borbe među strankama i u zemlji titula žene koristi u istoj toj borbi. To je primer seksizma u jeziku.

Predlog: u političkim nadmetanjima stranaka seksizam jednako nije opravdan koliko i u svim drugim slučajevima jer je diskriminacija prema ženi uopšte zabranjena bez obzira na političku pripadnost, rasnu, nacionalnu ili neku drugu.

Skraćenice

Predlog: Izbegavati pisanje titula i zanimanja skraćenice (kao što su: *prof. dr*, ili *dipl. ing*) jer u skraćenicama nije transparentna vidljivost žnca. U jednom eksperimentu došli smo do podatka da čitaoci novina ne čitaju ove titule (preleću ih pogledom), najčešće ne znajući im značenje pa otuda i ne mogu stvoriti realnu predstavu kolika je moć žene u hijerarhiji moći sa takvom titulom.

Tekst uz fotografiju

Kako potpisivati fotografije u medijima, pre svega novinama? Navesti ime i prezime, iza toga u ženskom rodu titulu ili zanimanja: *Marija Bogdanović, rektorka Univerziteta u Beogradu*. Isto treba da stoji na vratima njene kancelarije: ime i prezime, iza toga titula u ženskom rodu (najbolje u novom redu).

Nedopustiva je praksa da na fotografiji na kojoj je poznati političar bude tekst: *Bil Klinton sa suprugom*. Jedan primer je dodala nobelove nagrade poznatom književniku koji je na dodelu došao u pratnji osobe do koje mu je stalo. Tekst ispod slike u "Politici" glasio je „ČTČ sa prijateljicom“.

Ostale upotrebe

Ima mnogo domena jezičke upotrebe u kojima treba uneti perspektivu rodosti kako smo je ovde opisali. Na primer u formularima obavezno uvesti obe forme za mušku i žensku populaciju kojoj se obraćamo. Jezik formulara je posebna priča. Ovoga puta samo skrećemo pažnju na primer koji je takode zatalasao javnost. U testovima za upis u srednju

školu ove godine su konstatovani brojni primeri seksizma i negativnog stava prema ženama bilo u definicijama, odabranim primerima, ili komentarima, ili interpretiranju teksta (kao što je slučaj *Hasanaginice*). Svedoci smo da u novonastalim društvenim okolnostima jezička praksa kaska u znatnoj meri, što se seksizma tiče. Nedavni popis je u formularu imao kategoriju pripadanja žene mužu, odnosno ocu, što je s pravom, izazvalo reakcije ženskih grupa i ne samo njih. To dokazuje da je u zemlji već stvorena dovoljna mera svesti o jezičkoj upotrebi i ta količina može biti korektiv u svakoj drugoj seksističkoj upotrebi: onoj u parlamentu koliko i na predstavljanju žene na bildbordima ili nekoj drugoj javnoj prezentaciji.

Nije, međutim samo to domen naše akcije. Ako pogledamo kako su sačinjene pojedine odrednice u postojećim rečenicima srpskog jezika, vidimo veliku meru seksizma. U Rječniku... odrednica žena kao prvo značenje ima: "1. a. osoba po spolu suprotna muškarcu, žensko. b. odrasla osoba ženskog spola, 2. bračni drug ženskog spola, 3. osobe koje spadaju u posluđu ili u radnu snagu". Za imenicu *ženska*, malo dalje čitamo objašnjenje "*žena, beznačajna osoba u površnoj i prolaznoj vezi s muškarcem*".

Udžbenici počev od Bukvara u I razredu osnovne škole do univerziteta, obiluju seksističkim definicijama, primerima, razgovorima. Senzitivizacija na rodnost upravo u ovim učilima je prioritarna.

Predlog: Sva jezička pomagala, kao što su rečnici, radne sveske, udžbenici, pruručnici... moraju biti rasterećeni seksističkih definicija. Taj zadatak je mnogo važniji od rasprave svakodnevnice o upotrebi ćirilice i latinice. Ono što je ugrađeno u rečnike jedino postoji kao jezički materijal i otuda on mora biti precizan i uz primenu svih pravila politički korektnog govora, naročito primeri koji se za pojedine jezičke upotrebe daju.

Zaključak

Pitanja upotrebe naziva za zanimanja i titule žena standardizirana su u nekim jezicima, a još uvek otvorena u drugim. U Francuskoj, članovi Francuske akademije nauka, upravo kao i naše, ne dozvoljavaju novi način korišćenja jezika, ali je ipak premijer države imenovao 8 ministarki za različite resore u svom kabinetu i tražio da se njihove titule koriste u ženskom rodu, svestan svoje moći da jezičku upotrebu okrene u žensku korist. To on može. I tamo u Francuskoj akademiji nauka sede samo 3 žene, a u SANU (Srpskoj akademiji nauka) svakako manje od 10, (u vojvodanskom ogranku ukupno 3) pa je upotreba ženskog roda u tom značenju *akademkinje*, a i u značenju žene akademski obrazovane, sasvim uobičajena.

U zemljama nemačkog govornog područja odavno je praksa upotrebe formi ženskog roda u javnoj sferi dosledno. Pitanje takve upotrebe nije pitanje strukture jezika nego moći onih koji žele da je dosledno sprovedu u jeziku. I jedni i drugi znaju da je veza jezika i mišljenja neraskidiva i da u jezičkoj formi prepoznamo misao i namere.

Dr Marijana Pajvančić

FORMIRANJE INSTITUCIONALNIH MEHANIZAMA ZA POSTIZANJE RAVNOPRAVNOSTI POLOVA U SRBIJI

Institucionalni mehanizmi za ravnopravnost polova su deo Plana međuparlamentarne unije za otklanjanje sadašnje neravnoteže između učešća muškaraca i žena u političkom životu (Ženeva - Pariz 1994) uključuje: eksplicitno garantovanje principa jednakosti između muškaraca i žena u ustavu ili nekom drugim osnovnom aktu ustavne snage; donošenje posebnog zakona koji obezbeđuje princip jednakosti; **formiranje institucionalnih mehani-zama za obezbeđivanje poštovanja principa ravnopravnosti polova** i pažljiv izbor termino-logije i jezika koji se koristi u zakonodavstvu, a koji treba da izbegava bilo kakvu dikrimina-ciju i polni stereotip.

U ovom prilogu biće iznet osnovni predlog za uspostavljanje institucionalnih mehanizama za ravnopravnost polova u Srbiji u organima vlasti na republičkom nivou.

U Beogradu je 22. VI 2001. godine održana Konferencija (pod okriljem OSCE i STAR). U središtu razmatranja i diskusije bila je perspektiva žena u novom političkom kontekstu, posle promena na septembarskim izborima. Učesnice konferencije, (parlamentarke, članice nevladinih organizacija, ekspertkinje) jednoglasno su zaključile da je, u promenjenim okolnostima neophodna i promena oblika i metoda političkog delovanja žena. Stvorene su elementarne pretpostavke za otpočinjanje procesa uspostavljanja institucionalnih mehanizama za uspostavljanje ravnopravnosti polova i unapređenje položaja žena.

Središte aktivnosti danas je unutar institucija sistema u prvom redu u skupštini, vladi i u lokalnim zajednicama. Otuda potreba da se promeni priroda, naročito oblici i način delovanja i prilagode novim političkim okolnostima. Uslov za delotvorno, uspešno, koordinirano i svrsishodno delovanje unutar institucija sistema je, između ostalog, uspostavljanje odgovarajućih mehanizama (institucija i procedura) koji će osigurati učešće u procesima odlučivanja unutar institucija sistema. Pretpostavka za to je formiranje određenih tela, pri ili u institucijama sistema (skupštine, vlade, lokalne zajednice).

U ovom trenutku normativni okvir i zakonska regulativa ne pružaju garancije koje osiguravaju pravo na ravnopravno učešće oba pola u vršenju javnih poslova (npr. kvote na kandidatskim listama, mere pozitivne akcije u zakonodavstvu, telo za ravnopravnost polova i sl.).

Uvidom u legislaturu može se konstatovati da za sada jedini mehanizmi za postizanje ravnopravnosti polova, u ili pri institucijama sistema postoje pri Saveznoj vladi

(Jugoslovenska komisija za saradnju sa UNICEF – om i za unapređenje položaja žena) i u Autonomnoj pokrajini Vojvodini (članica Izvršnog veća Skupštine autonomne pokrajine Vojvodine zadužena za pitanja žena). Status Jugoslovenske komisije za saradnju sa UNICEF-om i za unapređenje položaja žena, a naročito u odnosu na njeno mesto u strukturi savezne administracije je nejasno. Uredba o obrazovanju saveznih ministarstava i drugih saveznih organa i organizacija i službi savezne vlade („Službeni list SRJ“ br. 41 od 27. jula 2001) ne pominje ovu komisiju, kao ni Poslovnik o radu savezne vlade („Službeni list SRJ“ br. 41 od 27 jula 2001). U Izvršno veće Skupštine autonomne pokrajine Vojvodine izabrana je članica toga veća zadužena za pitanja žena. Ali, ona ne stoji na čelu posebnog resora što znatno sužava mogućnosti, domet i prostor njenog delovanja. U Crnoj Gori postoji mehanizam za ravnopravnost polova u skupštini. Obrazovano je posebno radno telo Skupštine – Odbor za ravnopravnost polova.

U Republici Srbiji pokrenuta je inicijativa za formiranje Odbora za ravnopravnost polova kao posebnog radnog tela Narodne skupštine. U lokalnim zajednicama beležimo pojedinačne inicijative (npr. u Novom Sadu) i primere uvođenja institucionalnih mehanizama za obezbeđivanje ravnopravnosti polova (npr. u Bečeju).

Otuda je zahtev za uspostavljanje mehanizama za obezbeđenje ravnopravnosti polova legitiman i dolazi u pravom momentu. To je potreba vremena i uslov za brže uključivanje žena u tokove političkih promena. To je ujedno i standard savremenog sveta i Evrope u koju želimo da se uključimo. Imamo u vidu pre svega jemstva sadržana u:

- Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima (1948)
- Konvenciji o političkim pravima žena (1952)
- Paktu o građanskim i političkim pravima (1966)
- Paktu o socijalnim i ekonomskim pravima (1966)
- Deklaraciji o eliminisanju svih oblika diskriminacije prema ženama (1967)
- Konvenciji o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (1979)
- Konvencija o statusu udatih žena
- Konvencija o pristanku na brak, minimalnoj dobi za brak i registrovanju brakova
- Deklaraciji o ravnopravnosti između žena i muškaraca (1988)
- Zaključcima konferencija u Strazburu (1986), Beču (1989), Rimu (1993)
- Zaključcima IV svetske konferencije o ženama (Beč 1994)
- Pekinškim dokumentima 1995 (parlamentarna deklaracija, platforma za akciju)
- Instanbulskoj deklaraciji Saveta Evrope o ravnopravnosti žena i muškaraca (1997)
- Univerzalnoj deklaraciji o demokratiji (1997)
- Međuparlamentarnoj konferenciji u Nju Delhiju (1997) i njenim zaključcima
- Završnom dokumentu interparlamentarne konferencije o bezbednosti i saradnji na mediteranu (2000)
- Dokument usvojen u Bukureštu (2001)

- Konvencija br. 3 o zapošljavanju žena pre i posle porođaja (MOR)
- Konvencija br. 45 o zapošljavanju žena na podzemnim radovima u rudnicima svih kategorija (MOR)
- Konvencija br. 89 o noćnom radu žena zaposlenih u industriji (MOR)
- Konvencija br. 100 o jednakosti nagrađivanja muške i ženske radne snage za rad jednake vrednosti (MOR)
- Konvencija br. 103 o zaštiti materinstva
- Konvencija br. 111 (1958) sankcioniše diskriminaciju u zapošljavanju i zanimanju (MOR)

Neposredni ciljevi koji se žele postići uvođenjem mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova su:

- veća zastupljenost žena na mestima odlučivanja
- uspostavljanje mehanizama za uspostavljanje ravnopravnosti polova
- donošenje nacionalnog plana akcije za unapređenje ravnopravnosti polova na čijoj izradi bi zajednički sudelovale žene iz različitih sektora (stranke, sindikati, NVO, mediji)
- podsticanje, formulisanje i podrška ženskim zakonodavnim inicijativama i merama pozitivne akcije usmerenim na postizanje ravnopravnosti polova

Veće učešće žena u formulisanju strategije i pravaca nacionalne politike nije shvaćeno samo kao pravo. Učešće žena u političkim procesima znači ujedno i njihovu spremnost da ponesu odgovornost za sadržaj i pravac neophodnih društvenih promena.

1. SKUPŠTINSKO TELO ZA RAVNOPRAVNOST POLOVA

Postoji više mogućnosti uspostavljanja institucionalnih mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova. Jedan od njih je formiranje parlamentarnog tela za ravnopravnost polova.

U čemu se ogledaju prednosti a u čemu nedostaci formiranja skupštinskog tela za postizanje ravnopravnosti polova?

Razmotrićemo najpre **prednosti formiranja skupštinskog tela** koje bi bilo fokusirano na problematiku ravnopravnosti polova. Nekoliko argumenata govore u prilog formiranju posebnog skupštinskog tela za ravnopravnost polova.

Prvo, svakako velika prednost ovakvog tela je jak sastav njegovih članova/nica. Skupštinsko telo čine poslanici i poslanice. Oni su izabrani na neposrednim izborima od

strane građana/ki. Izbornost im pribavlja nesumnjivu demokratsku legitimaciju. Neposredan izbor od strane građana/ki i zadovoljava jedan od važnih standarda pri uspostavljanju mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova, koji nalaže da predstavnici u ovim telima budu postavljeni kroz demokratski proces tako da se mogu smatrati legitimnim predstavnicima svojih grupa.

Drugo, skupština je centralno mesto na kome se donose po društvo najznačajnije odluke. Budući da radna tela skupštine, u procesu donošenja skupštinskih odluka imaju, normativno i institucionalno posmatrano, znatno povoljniju poziciju pri podnošenju predloga i inicijativa, kao i pri podnošenju amandmana, formiranje stalnog radnog tela za ravnopravnost polova omogućilo bi povoljniju poziciju u odlučivanju od pozicije koju imaju poslanici i poslanice kao pojedinci. Poslanici/ce sudelujući u procesu skupštinskog odlučivanja imaju pravo da predlažu donošenje odluka u skupštini. Raspoložu pravom predlaganja zakona. Imaju pravo podnošenja amandmana na zakonske predloge koji poteknu od drugih ovlašćenih predlagača. Sudeluju u skupštinskoj raspravi o zakonskim predlozima, kako u radnim telima skupštine tako i na plenarnom zasedanju. Uprkos, naoko široko garantovanim individualnim pravima poslanika/ca, ova se prava u praksi teško ostvaruju. Deo uzroka je i u legislativnim preprekama (npr. poslovničke odredbe kojima je ograničeno individualno pravo učešća poslanika/ca da sudeluju u raspravi o zakonskim predlozima, zarad racionalizacije i efikasnijeg rada skupštine), ali i u suštinskim ograničenjima (npr. pomoć službi i administracije).

Treće, uvid javnosti u rad i aktivnosti skupštine (direktni televizijski prenosi plenarnih skupštinskih zasedanja) pa u tom sklopu i aktivnosti skupštinskih radnih tela (izveštavanje medija o radu i zasedanjima radnih tela skupštine) nesumnjivo je, opšte uzev, bolji nego što je to slučaj sa uvidom javnosti u rad radnih tela egzekutive. To omogućava da problematika ravnopravnosti polova i načini implementacije načela ravnopravnosti polova bude prisutan u široj javnosti.

Četvrto, posebno radno telo skupštine moglo bi, po svom sastavu i nadležnostima osigurati međusektorski (međuresorski) način rada. Ravnopravnost polova nije sektorsko pitanje. Načelo ravnopravnosti polova prožima najveći broj, ako ne i sve oblasti društvenog života. Otuda se ono ne može, zbog svoje prirode, redukovati na jedan resor, već je neophodno obezbediti saradnju i koordinaciju različitih područja društvenog života. Ovu principijelno potrebnu koordinaciju moguće je obezbediti u nadležnostima, sastavu i načinu rada skupštinskog tela za ravnopravnost polova.

Pri opredeljivanju za oblike u kojima će se uspostaviti institucionalni mehanizmi za postizanje ravnopravnosti polova moraju se imati na umu i **nedostaci koji prate formiranje radnog tela skupštine** kao jednog od mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova. Navodimo neke, vidljive već u ovom trenutku.

Prvo, ako bi se institucionalni mehanizam za postizanje ravnopravnosti polova redukovao samo na uvođenje jednog posebnog skupštinskog radnog tela to ne bi bilo dovoljno. Praćenjem toka procesa odlučivanja, a naročito prakse skupštinskog života, može se zapaziti da se skupštinska radna tela kasno uključuju u proces odlučivanja, u momentu kada je predlog već formulisan od strane predlagača (najčešće vlade). Njihova uloga se u praksi skupštinskog života (neopravdano) redukuje na razmatranje već pripremljenog predloga. Stvarne mogućnosti za izmenu ili dopunu predloga u tom trenutku su objektivno sužene. Šanse da se sudeluje u samom formulisanju osnovnog predloga gotovo i ne postoje (postoje na normativnom planu, ali ne i u praktičnom funkcionisanju skupštinskog mehanizma).

Drugo, procedura odlučivanja o uvođenju radnog tela skupštine je teža i traži duže vremena. Potrebno je imati na umu da je preduslov za njegovo uvođenje promena poslovnika o radu Narodne skupštine. Nakon manje od godine dana od donošenja Poslovnika Narodne skupštine, Narodna skupština je nedavno revidirala (izmenila i dopunila) svoj poslovnik, kako bi rad skupštine bio efikasniji i racionalniji. Teško je očekivati da će Narodna skupština u doglednom vremenu ponovo staviti na dnevni red reviziju poslovnika. Istina, poslovnik poznaje mogućnost formiranja *ad hoc* radnog tela skupštine, koji se formiraju odlukom skupštine (dakle, nije neophodna promena poslovnika). Ali priroda povremenih radnih tela, a naročito vrlo precizni zadaci koje skupština stavlja u nadležnost takvih radnih tela, kao i njihov ograničeni mandat (prestaju sa radom kada obave zadatak koji im je skupština poverila) nesumnjivo ne zadovoljava cilj postavljen standardima mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova.

Treće, radna tela skupštine nemaju potpuni uvid u praćenje primene propisa koje koje donosi skupština i politike koju ona trasira. Nema institucionalnih prepreka da radna tela ostvare uvid u implementaciju skupštinskih mera i primenu propisa koje donosi skupština. Ona mogu zahtevati informaciju o tome od vlada ili resornih ministara, ali ne direktno već posredno (npr. postavljanjem poslaničkog pitanja, interpelacijom). U parlamentarnom životu to nije središnja aktivnost radnih tela skupštine, već prvenstveno aktivnost egzekutive. Odsustvo neposrednog uvida u proces primene propisa ograničava i inicijative i predloge koji bi poticali od radnih tela budući da ona ne raspolažu informacijama neophodnim za podsticanje procesa odlučivanja.

Četvrto, skupštinska radna tela ne uživaju finansijsku samostalnost. Radna tela skupštine nemaju svoj budžet. Obezbeđivanje finansijskih sredstava je, međutim, jedan od važnih standarda uspostavljanja mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova. Finansijska sredstva za rad radnih tela skupštine su ograničena. Ona se obezbeđuju se u budžetu o kome doduše odlučuje skupština, ali kojim raspolaže i o kome odlučuje vlada.

Peto, teškoće u angažovanju stručnih službi čiji potencijal stoji na raspolaganju radnim telima skupštine. Skupštinske službe su, uopšte uzev manje, i nemaju isti kvalitet kao službe vlade.

Koji su mogući oblici uspostavljanja institucionalnih mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova u okviru skupštine?

Postoji više različitih mogućnosti da se u skupštini kao najširem predstavništvu uspostave institucionalni mehanizmi za postizanje ravnopravnosti polova.

To može biti **stalno radno telo skupštine** (odbor za ravnopravnost polova ili odbor za jednake mogućnosti polova). U okviru skupštinskog mehanizma to je nesumnjivo najoptimalnije rešenje, jer je pozicija radnih tela u sistemu parlamentarnog odlučivanja normativno i formalno jasno postavljena i veoma značajna. Skupštinska praksa je razvijena i postoje određena iskustva u radu radnih tela skupštine. Pozitivna iskustva mogla bi se primeniti i u radu radnog tela za postizanje ravnopravnosti polova.

Pored uspostavljanja posebnog radnog tela (odbora) za ravnopravnost polova u skupštinama, moguće je zamisliti i delovanje **ženske parlamentarne transparentne grupe za diskusiju** (svojevrno udruživanje parlamentarki radi razmene mišljenja o zakonima i merama o kojima skupština odlučuje, a koje su od posebnog interesa za status i prava žena). U našem skupštinskom sistemu takvih iskustava nema, ali bi se mogla koristiti komparativna iskustva. Udruženje parlamentarki okuplja samo žene, dakle, ne predstavnike oba pola. To je nedostatak ovakvog mehanizma. Možda treba razmišljati u pravcu uspostavljanja udruženja parlamentarki kao metoda rada koji bi pospešio odlučivanje u skupštini i obezbedio da princip ravnopravnosti polova «uđe» u svakodnevni skupštinski život. To, dakle, ne mora nužno biti vid institucionalno-izvane forme unutar organizacije skupštine. Ako bi udruženje parlamentarki bilo postavljeno kao metod rada skupštine, a ne formalizovani oblik njene unutrašnje organizacije, ono bi moglo delovati i pored i paralelno sa stalnim radnim tekla skupštine. Za takvo delovanje ne bi postojale posebne smetnje, a predstavljalo bi još jednu mogućnost za postizanje ravnopravnosti polova.

Naposletku, ne treba izgubiti iz vida i mogućnost izbora **potpredsednice/ ka skupštine** (odgovorno lice). To bi mogao biti nukleus formiranja institucionalnog mehanizma za postizanje ravnopravnosti polova koji bi osigurao da jedna od vodećih ličnosti u Narodnoj skupštini preuzme brigu o ostvarivanju ravnopravnosti polova. U tom pogledu dva predloga zaslužuju pažnju.

Prvi, institucionalno garantovanje principijelnog rešenja prema kome je jedno od potpredsedničkih mesta u Narodnoj skupštini rezervisano za osobu suprotnog pola.

Drugo, jedan od potpredsednika/ca Skupštine mogao/la bi biti zadužen/a za brigu o ostvarivanju principa ravnopravnosti polova. Bili bi smo korak bliže cilju – imali bi smo barem odgovorno lice u Skupštini. Ova mogućnost je i danas faktički otvorena. Žena je predsednica Narodne skupštine Republike Srbije. Jedna od potpredsednica Narodne skupštine takođe je žena. Odlukom skupštine mogla bi se i formalizovati i institucionalno opredeliti njihova uloga kao potpredsednica, naročito ako se ima u vidu da sadašnja skupštinska praksa pokazuje da uloga potpredsednika skupštine nije jasno definisana (izuzev kod zamene predsednika skupštine).

Sastav skupštinskog tela za postizanje ravnopravnosti polova

Sastav skupštinskog tela za postizanje ravnopravnosti polova trebalo bi da zadovolji više kriterijuma.

Prvo, skupštinsko telo za postizanje ravnopravnosti polova **ne bi trebalo da ima veliki broj članova** kako bi moglo da radi efikasno.

Drugo, u sastav skupštinskog tela za postizanje ravnopravnosti polova trebalo bi da uđu **predstavnici oba pola** (najmanje do 30% članova koji predstavljaju više zastupljeni pol u strukturi poslanika u skupštini). To nije formalno već suštinsko pitanje, budući da mere i aktivnosti na postizanju ravnopravnosti polova nisu samo «problem» jednoga od polova, već zajednički problem oba pola.

Treće, bilo bi neophodno u sastav skupštinskog tela za postizanje ravnopravnosti polova uključiti **predstavnike/ce nevladinog sektora, eksperte i ekspertkinje** za pojedina pitanja. Pri razmatranju ovog pitanja mora se imati u vidu normativni okvir postavljen poslovníkom Narodne skupštine. U postojećem poslovníku postoji mogućnost učešća stručnjaka/inja u radu radnih tela. Njihova pozicija je međutim različita od pozicije poslanika, jer oni ne mogu sudelovati u donošenju odluke (zaključka) radnog tela, već samo u raspravi koja se vodi u radnom telu.

Ima više mogućnosti da se zadovolji i ovaj kriterijum vezan za sastav ovog skupštinskog tela:

Prva, skupštinsko telo bi moglo imati **dve vrste članova**. Jednu grupu bi činili poslanici/ce i to bi bio **stalni personalni sastav** tela. U drugoj grupi bi bili predstavnici/ce nevladinog sektora, eksperti/kinje. Oni bi činili **personalno promenljiv sastav** skupštinskog tela za postizanje ravnopravnosti polova. Broj ovih članova bio bi unapred određen (npr. ako telo broji 20 članova 5 mesta pripada civilnom sektoru). Personalni sastav predstavnika civilnog sektora ne bi bio unapred određen, već bi se na sednice, zavisno od

pitanja koje se razmatra pozivali stručnjaci/kinje, predstavnici/ce NVO koji se bave problematikom koja se razmatra u konkretnom slučaju.

Ovo rešenje zahteva da se izmeni poslovnik (ili barem ekstenzivno protumače poslovničke odredbe) kako bi se stvorila mogućnost da određeni broj mesta u sastavu skupštinskog tela za postizanje ravnopravnosti polova bude rezervisan za nevladin sektor.

Takođe, ovo rešenje se može pokazati nepraktičnim u primeni budući da je sastav iz nevladinog sektora personalno promenljiv, pa se za svaku sednicu skupštinskog moraju delegirati predstavnici/ce koji će učestvovati na sednici. Alternativa bi mogla biti da deo članova/nica bude stalni (npr. 3 od 5), a da dva mesta budu slobodna kako bi se omogućilo da se u rad uključe oni koji su najkompetentniji i najbolje poznaju problematiku o kojoj će se na sednici raspravljati.

Druga, skupštinsko telo bi imalo **stalni sastav** ali bi se članovi/ice toga tela razlikovali po pravima koja imaju u odlučivanju. Prvu grupu činili bi poslanici/ce, a drugu predstavnici/ce nevladinog sektora. Ova druga grupa ne bi imala pravo da sudeluje u odlučivanju već samo u raspravi o iznetim predlozima.

Nadležnosti skupštinskog tela za postizanje ravnopravnosti polova

Nadležnosti skupštinskog tela za postizanje ravnopravnosti polova morale bi po svojstvima i kvalitetu odgovarati ovlašćenjima (pravima) radnih tela skupštine, saglasno poslovniku o radu Narodne skupštine.

Izmenama poslovnika bilo bi poželjno promeniti kvalitet ovlašćenja radnih tela, posebno u pravcu proširivanja ovlašćenja radnih tela u procesu pripreme zakonskih predloga ili politike koju definiše i trasira zakonodavno telo, kao i u procesu odlučivanja o zakonskim predlozima i politici zakonodavnog tela. Takve promene rasteretile bi plenarna zasedanja skupštine, a kojima bi se debatovalo samo o najznačajnijim i spornim pitanjima.

Skupštinsko telo za postizanje ravnopravnosti polova imalo bi sledeće osnovne nadležnosti:

- razmatra, predlaže i utvrđuje mišljenje o predlozima zakona i drugih propisa i opštih akata iz nadležnosti skupštine, sa stanovišta ostvarivanja ravnopravnosti polova
- razmatra nacionalni program i planove akcija za unapređenje ravnopravnosti polova, koordinira aktivnosti pri donošenju nacionalnog programa i plana akcija za unapređenje ravnopravnosti polova i podnosi predloge u vezi sa tim

- razmatra pitanja iz nadležnosti skupštine koja se odnose na ravnopravnost polova, zauzima o njima stavove i daje predloge za njihovo rešavanje
- razmatra predloge za izbore i imenovanja o kojima odlučuje skupština, sa stanovišta ostvarivanja ravnopravne zastupljenosti polova u javnom i političkom životu (ministri, sudije ustavnog suda, sudije, javni tužioci, uprava, javne službe, i dr.), utvrđuje mišljenje i daje svoje predloge
- podnosi amandmane na predloge zakona, odluka i mera vlade i drugih ovlašćenih predlagača
- razmatra predloge i predstavke upućene skupštini sa stanovišta ostvarivanja ravnopravnosti polova, predlaže skupštini i nadležnim organima preduzimanje mera za rešavanje pitanja pokrenutih u predstavkama i obaveštava podnosioc predstavlki o preduzetim aktivnostima
- pokreće i inicira strategije, politike i mere koje doprinose unapređenju ravnopravnosti polova
- razmatra godišnje izveštaje i zauzima stavove o primeni zakona, odluka i mera koje se odnose na ravnopravnost polova
- razmatra planove akcija za unapređenje ravnopravnosti polova i podnosi predloge u vezi sa tim
- komunicira i saraduje sa drugim radnim telima skupštine u pitanjima iz njihove nadležnosti, a koja se odnose na ravnopravnost polova, a po potrebi može održati i zajedničku sednicu sa drugim radnim telima skupštine
- predlaže skupštini formiranje ad hoc radnog tela (anketni odbor, komisija) radi sagledavanja stanja u ostvarivanju ravnopravnosti polova kao i radi utvrđivanja činjenica o pojedinim pojavama ili događajima koji se odnose na ravnopravnost polova
- prati implementaciju standarda o ravnopravnosti polova u aktima i politici skupštine i izvršnog saveta, a naročito u oblastima: obrazovanja, zdravstva, rada i zapošljavanja, ljudskih prava žena, nasilju nad ženama, ravnomerne zastupljenosti žena na mestima odlučivanja, institucija i mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova, finansijama i dr.
- predlaže pitanja iz domena ostvarivanja ravnopravnosti polova koja treba razmotriti na zasedanju skupštine.
- ostvaruje kontrolu vlade, vladine politike, predloga i mera iz ugla unapređenja ravnopravnosti polova
- prati jezik zakona i drugih pravnih propisa sa stanovišta primene jezičkih stereotipa vezanih za pol i predlaže njihovo otklanjanje

Mogući nazivi za institucionalni mehanizam u skupštini

Skupštinsko telo moglo bi se nazivati:

- odbor za ravnopravnost polova
- odbor za ravnopravne mogućnosti polova
- komisija za ravnopravnost polova
- komisija za ravnopravne mogućnosti polova
- parlamentarna sekcija za ravnopravnost polova
- parlamentarna sekcija za ravnopravne mogućnosti polova

Pri izboru naziva trebalo bi se rukovoditi uobičajenim nazivima radnih tela skupštine.

Nesumnjivo da skupštinsko telo kao deo unutrašnje organizacije skupštine, i formalni učesnik u procesu skupštinskog odlučivanja može biti jedan od institucionalnih okvira i mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova. No to nesumnjivo nije ni jedini, a možda ni najoptimalniji mehanizam. Učesnici u diskusiji će o tome izneti svoje mišljenje.

2. TELO PRI VLADI I ORGANIMA IZVRŠNE VLASTI

Uvođenje mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova uključuje institucionalizovane vidove delovanja ne samo na nivou skupštine kao opšteg predstavništva građana, već i u okviru izvršne vlasti u kojoj se odvija proces pripremanja odluka. Proces ostvarivanja ravnopravnosti polova pretpostavlja mogućnost neposrednog sudelovanja u kreiranju odluka i politike u koje bi bili inkorporirani sadržaji koji uvažavaju opšte načelo ravnopravnosti polova i instrumenti njihove praktične primene. Otuda potreba da se ustanove institucionalni mehanizmi ne samo na nivou skupština, već i pri izvršnoj vlasti.

U čemu se ogledaju prednosti a u čemu nedostaci formiranja vladinog tela za postizanje ravnopravnosti polova?

Formiranje tela za ravnopravnost polova pri organima izvršne vlasti (vlada, izvršno veće, izvršni odbor) ima višestruke **prednosti**. Navodimo samo najvažnije: mogućnost podnošenja predloga i pokretanja inicijativa; blagovremeno uključivanje u pripremu zakona i vladinih mera; neposredan uticaj na predloge zakona i vladinih mera; brzo i blagovremeno reagovanje na predloge zakona i vladinih mera koji se oblikuju u vladi i nadležnim ministarstvima; neposredan uvid u primenu zakona i vladinih mera; korišćenje i oslonac na stručne službe vlade; mogućnost angažovanja *ad hoc* eksperata i ekspertkinja različitog profila u pripremu zakona i vladinih mera; saradnja sa nevladinim sektorom u pripremi zakonskih predloga i vladinih mera; međuresorska saradnja koja je u pitanjima postizanja

ravnopravnosti polova izuzetno značajna; budžetska sredstva kojima bi takva tela mogla raspolagati koristeći ih za podsticanje i podršku merama i aktivnostima usmerenim na postizanje ravnopravnosti polova.

Podsećamo i na neke **manjkavosti** ovakvog rešenja, kao npr: način izbora (imenovanje od strane vlade); uvid javnosti u rad toga tela koji nije optimalan budući da se aktivnosti ovih tela medijski gotovo ne prate; eventualna jednostranost ukoliko ovo telo ne bi bilo međuresorno.

Sastav

Po sastavu ovo telo trebalo bi da bude mešovito (činili bi ga i žene i muškarci). Njegovi članovi/ice trebalo bi da budu iz različitih političkih stranaka ali i iz nevladinih organizacija i iz kruga nezavisnih eksperata/kinja. U njegov sastav, koji ne treba da broji previše članova/ica, bilo bi potrebno izabrati i predstavnike/ce nevladinih organizacija

Nadležnosti

Telo za postizanje ravnopravnosti polova, formirano pri vladi odnosno drugim organima izvršne vlasti, moglo bi imati sledeće nadležnosti:

- razmatra i predlaže interdisciplinarnu (međuresorsku) politiku i strategije za podsticanje i unapređenje ravnopravnosti među polovima
- preduzima akcije, i predlaže preduzimanje kratkoročnih mera koje doprinose ostvarivanju strategija za postizanje ravnopravnosti polova
- najmanje jednom godišnje ocenjuje učinke mera za postizanje ravnopravnosti polova i o tome obaveštava vladu i skupštinu
- prati stanje u domenu ostvarivanja ravnopravnosti polova prikuplja podatke o pokazateljima koji se odnose na ostvarivanje ravnopravnosti polova i predlaže mere za unapređenje ravnopravnosti polova
- utvrđuje program prikupljanja, obrade i objavljivanja statističkih podataka (rodno osetljiva statistika) i drugih baza podataka koje neće biti diskriminatorne i stereotipne u odnosu na pol
- nadgleda i redovno objavljuje izveštaje o zastupljenosti žena i muškaraca na izabranim i imenovanim položajima
- kontinuirano prati i analizira kriterijume koji se primenjuju prilikom selekcije u različitim procedurama izbora i imenovanja na javne poslove (državna uprava, javne službe, finansijske institucije, mediji i dr.) i predlaže reformu zakonodavstva i druge mere za otklanjanje prepreka koje se negativno odražavaju na izbor i imenovanja manje zastupljenog pola
- prati ostvarivanje zakona protiv diskriminacije i predlaže mere za njegovo sprovođenje

- osigurava uvođenje principa ravnopravnosti polova u sve aktivnosti vlade i uprave
- utvrđuje programe osposobljavanja i edukacije zaposlenih u državnim službama u cilju promovisanja ravnopravnosti polova i prevezcije polnih stereotipa
- razmatra i predlaže interdisciplinarne (međuresorske) politike i strategije za podsticanje i unapređenje ravnopravnosti među polovima
- preduzima akcije, i predlaže preduzimanje kratkoročnih mera koje doprinose ostvarivanju strategija za postizanje ravnopravnosti polova
- razmatra usklađenost važećih zakona s osnovnim međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima žena, podnosi izveštaje vladi o usklađenosti zakona sa njima i predlaže izmene zakona kojima se otklanjaju neusklađenosti
- najmanje jednom godišnje ocenjuje učinke mera za postizanje ravnopravnosti polova i o tome obavještava vladu i skupštinu
- prati stanje u domenu ostvarivanja ravnopravnosti polova prikuplja podatke o pokazateljima koji se odnose na ostvarivanje ravnopravnosti polova i predlaže mere za unapređenje ravnopravnosti polova
- utvrđuje program prikupljanja, obrade i objavljivanja statističkih podataka (rodno osetljiva statistika) i drugih baza podataka koje neće biti diskriminatorne i stereotipne u odnosu na pol
- razmatra programe i predlaže mere za podsticanje i osposobljavanje žena za učešće u javnom i političkom životu
- prati proces implementacije opštih i regionalnih međunarodnih standarda i mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova i predlaže reformu zakonodavstva u pravcu uvažavanja i implementacije standarda
- predlaže vladi pitanja od interesa za postizanje ravnopravnosti polova za koja smatra da ih treba uvrstiti u dnevni red sednica izvršnog odbora ili skupštine
- obezbeđuje međuresorsku saradnju na pitanjima ravnopravnosti polova
- obavlja i druge polove vezane za ostvarivanje ravnopravnosti polova

Mogući naziv za institucionalni mehanizam pri vladi

Naziv tela bi zavisio od toga koja se od institucionalnih mogućnosti prihvata. Moguća su različita institucionalna rešenja.

Optimalno rešenje je naravno poseban resor (ministarstvo) u čijoj bi nadležnosti bila briga o ostvarivanju ravnopravnosti polova. Prednost treba dati ovom predlogu.

Rešenje može biti li međuresorsko telo koje bi omogućilo međuresorsku saradnju (odgovorni pojedinac zadužen u svakome od resora za pitanja ravnopravnosti polova,

komitet ili sekretarijat za ravnopravnost polova) budući da je ravnopravnost polova pitanje relevantno za više, ako je i za sve resore.

Moguće je obrazovati i posebna jedinica unutar nekog od postojećih resora. U tom slučaju takve jedinice bilo bi potrebno obrazovati u resorima rada i zapošljavanja, zdravstva, socijalne zaštite, obrazovanja, finansija, pravde, sporta i omladine i dr.

Bilo bi poželjno da se prihvati i rešenje prema kome je jedno od potpredsedničkih mesta rezervisano za osobu suprotnog pola kao i da u vladi jedan od potpredsednika/potpredsednica vlade bude zadužen/a za ravnopravnost polova i dr.

U zavisnosti od toga koje institucionalno rešenje bude prihvaćeno to može biti:

- ministarstvo za ravnopravnost polova
- sekretarijat ili komisija za ravnopravnost polova, kao jedinica u sastavu ministarstva (zdravstva, prosvete, rada, finansija)
- potpredsednik/ca vlade zadužen/a za ravnopravnost polova kao odgovorno lice
- odgovorni pojedinac/ka u svakome od ministarstava
- komisija ili odbor za ravnopravnost polova, kao stalno radno telo vlade

3. OMBUDSPERSON ZA RAVNOPRAVNOST POLOVA

U novije vreme ideja o uvođenju institucije ombudsmana u naš ustavni sistem dobija sve više pristalica. Ukoliko u saveznoj skupštini bude usvojen zakon o zaštiti prava manjina, biće uveden ombudsman za zaštitu prava manjina. To bi mogao biti presedan koji utire put uvođenju ove institucije i u druga područja ljudskih prava.

Smisao uspostavljanja institucije ombudsmana je prvenstveno u tome da se u pravnom sistemu uspostave dodatne garancije zaštite ljudskih prava, da se formira telo kome se može, jednostavno, lako i bez posebnih formalnosti karakterističnih za sudski postupak, obratiti svako čije je pravo ili sloboda povređena, ko je neposredno ili posredno diskriminisan, i koja će pružiti potrebnu pomoć u zaštiti ljudskih sloboda i prava.

Jedan od mehanizama zaštite ljudskih prava, i posebno obezbeđivanja načela ravnopravnosti polova je nesumnjivo i uvođenje i posebnog ombudspersona čija bi se nadležnost fokusirala na zaštitu načela ravnopravnosti polova.

Normativni okvir

Normativni okvir za uvođenje ombudsmana je pre svega u ustavu. To je institucija koju treba uspostaviti ustavom, čiji položaj i mesto u sistemu zaštite ljudskih prava treba garantovati najvišim pravnim aktom.

Do donošenja novog ustava moguća su rešenja poput onoga prihvaćenog u Zakonu o zaštiti prava manjina. Dakle, ustanovljavanje ombudsmana zakonom. Pri tom na raspolaganju ima više mogućnosti:

- donošenje posebnog zakona o ombudsmanu (opšti zakon o ombudsmanu)
- ustanovljavanje ombudsmana posebnim zakonima koji uređuju određene oblasti (posebni zakoni i specijalizovani ombudsmani)

I jedno i drugo rešenje imaju svojih prednosti i nedostataka. Prednost donošenja opšteg zakona o ombudsmanu je u prvom redu celovito sagledavanje mesta ombudsmana u celini ustavnog sistema, kodifikovanje materije koja se odnosu na ovu instituciju, mogućnost da se uspostavi kako opšti tako i specijalizovani ombudsmani i sl. Prednost donošenja posebnih zakona je bliže određivanje uloge koju specijalizovani ombudsmani imaju u pojedinim oblastima ljudskih prava, kao i mogućnost da se institucija brže uspostavi i započne svoj život u pravnom sistemu.

Nezavisno od toga koje od ovih rešenja će biti prihvaćeno, smatramo da je u sistemu mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova neophodno obrazovati specijalizovanu instituciju ombudspersona za ravnopravnost polova. Bilo bi poželjno to učiniti jednim posebnim zakonom, (zakonom o zabrani diskriminacije ili zakon o jednakosti) koji i sam, takođe, predstavlja jedan od standarda za postizanje ravnopravnosti polova. Zato predlažemo donošenje posebnog zakona o ravnopravnosti polova.

Ukoliko se pak pristupi donošenju Zakon o ombudsmanu, u ovom zakonu treba predvideti postojanje specijalizovanog ombudsmersona za ravnopravnost polova. Potrebno je svakako uključiti se u pripremu ovih zakona i formulisati konkretne predloge.

Nadležnosti

Specijalizovani ombudsperson mogao bi imati sledeće nadležnosti:

- prati primenu zakona o zabrani diskriminacije (zakona o ravnopravnosti polova)
- prikuplja informacije o primeni zakona o zabrani diskriminacije (zakona o ravnopravnosti polova)

- nadgleda praksu i kontinuirano prati ostvarivanje principa ravnopravnosti polova u različitim oblastima društvenog života
- sastavlja godišnje izveštaje o ostvarivanju ravnopravnosti polova u kojima posebno detaljno obrađuje slučajeve kršenja principa ravnopravnosti polova
- obaveštava nadležne organe i širu javnost, daje izjave i saopštenja o kršenju ravnopravnosti polova
- prima i ispituje predstavke koje se odnose na direktnu ili indirektnu diskriminaciju s obzirom na pol
- na sopstvenu inicijativu ili na zahtev pojedinaca izdaje saopštenja o slučajevima kršenja zabrane diskriminacije s obzirom na pol
- pruža pomoć žrtvama neposredne i posredne diskriminacije s obzirom na pol
- posreduje u mirnom rešavanju sporova, i neposredno rešava sporove u vezi sa neposrednom ili posrednom diskriminacijom s obzirom na pol
- po sopstvenoj inicijativi i na inicijativu pojedinaca, pokreće postupak pred nadležnim organima u slučajevima direktne ili indirektno diskriminacije s obzirom na pol
- organizuje i sudeluje u organizovanju i pripremama savetovanja o ostvarivanju i poštovanju ravnopravnosti polova i predlaže mere za otklanjanje diskriminacije
- organizuje i sudeluje u organizovanju i pripremama kampanja informisanja javnosti o pitanjima značajnim za ostvarivanje ravnopravnosti polova i problemima u vezi sa tim
- inicira i podstiče obrazovanje za poštovanje ravnopravnosti polova u svim oblastima društvenog života.

RODNA ANALIZA KAO SREDSTVO U
BORBI PROTIV MIZOGINIJE

1. Pojam i značaj roda

Stvaranje i podizanja rodne svesti ima za cilj da stimuliše priznavanje i poštovanje prema znanju, iskustvu, interesima i sposobnostima koje poseduju žene. Rodna analiza je usmerena ka povećavanju svesti o potrebi i sposobnosti da se ostvaruje ravnopravnost polova. Namenjena je takođe osnaživanju žena sa ciljem da one postanu svesne svojih prava i mogućnosti u pogledu određivanja sopstvene sudbine.

Analiza rodnih razlika neće sama po sebi rešiti problem neravno-pravnosti polova, ali će doprineti da se stvari posmatraju drugačije, da se promene pristupi i ranije ukorenjena shvatanja.

Pojam roda se koristi da opiše one karakteristike žena i muškaraca koje su društveno određene kao i da opiše ono po čemu se one razlikuju od onih osobina koje su određene biološki. Na toj biološkoj razlici razvila se veoma razrađena, u svojoj suštini mizogina, konstrukcija društvenih ponašanja i pretpostavki, držanja i aktivnosti. To sve čini kompleks rodnih uloga i identiteta. Suštinski, razlikovanje između pola i roda postoji zato što je potrebno razumeti da je sve što rade žene i muškarci i sve što se od njih očekuje, sa izuzetkom njihovih polno zasnovanih funkcija (rađanje i dojenje dece), društveno uslovljeno, pa da kao takvo može da bude promenjeno i da se menja vremenom u saglasnosti sa promenama i varijantama društvenih i kulturnih faktora.

Ljudi se rađaju kao osobe ženskog ili muškog pola. Prirodno zadato im je jedino to da će po sticanju polne zrelosti i sekundarnih fizičkih polnih karakteristika, žene moći da rađaju i doje decu, a muškarci da oploduju žene. Sve druge osobine koje se takođe podvode pod pojam "prirodnih" razlika između muškaraca i žena nisu urođene. To je kompleks usvojenog, naučenog ponašanja koje je uglavnom plod mizoginog, patrijarhalnog ambijenta koje obezvređuje ženske sposobnosti i mogućnosti sa

ciljem održavanja hijerarhijskog ustrojstva društva sa muškarcima kao dominantnim polom. Tokom života deca se uče da se oblače, češljaju i ponašaju kao devojčice ili dečaci. Njih uče šta su odgovarajuća ponašanja, držanja, uioge, aktivnosti i odnosi sadrugim ljudima, i koja su od njih namenjena ženskom a koja muškom polu. To naučeno, prisilno određeno ponašanje je ono što stvara rodni identitet i određuje rodne uloge.

Za razliku od pola, rodne uioge su promenljive. Na primer, u nekim društvima žene su poljoprivrednice, poseduju volove i obrađuju zemlju, dok se u nekim drugim društvima nešto takvo smatra protivno božjoj volji - Rodne uloge, ne samo što su različite u raziičitim vremenima i različitim kulturama, već mogu da se menjaju i u istoj kulturi i istom vremenu. U vremenima ratova i kriza žene, ostajući bez muških članova porodice, postaju jedine hraniteljke i glave porodica. Dakle, rod nije jednom zauvek data kategorija i nije nepromenljiv skup muških ili ženskih uloga. Rod je dinamična kategorija koja je promenljiva u različitim vre-menskim periodima i veoma mnogo varira od jedne kulture do druge, od jedne društvene grupe do druge, i u okvirima jedne iste kulture, čak i unutar samo jedne regije, kraja ili grada.

Na ono što se smatra odgovarajućim ponašanjem za žene i muškarce osim kulture, imaju uticajajoš i drugi faktori kao što su npr. rasa, klasa, uzrast, ekonomske okolnosti. Kako je i kultura promenljiva i podložna različitim uticajima društveno ekonomskih faktora i uslova tokom vremena, tako se i rodni modeli menjaju sa njima.

Osim tih postepenih evolutivnih promena, razne krize. kao ratovi ili glad, mogu radikalno u kratkom periodu da promene ponašanje muškaraca i žena, iako se posle prestanka krize stari modeli mogu ponovo uspostaviti. Ali ponekada, te nagle promene mogu da imaju stalni karakter (sticanje i zadržavanje prava glasa za žene posle Prvog svetskog rata, iako se pre njega smatralo daje "prirodno" da žene ne glasaju; posle Drugog svetskog rata došlo je do znatnog prodora ženske radne snage na tržište rada, iako se pre smatralo da je "prirodno" da žene ne rade van kuće).

2. Primena rodne analize

2.1. Za razumevanje diskriminacija nastalih na drugim osnovama

Treba stalno imati u vidu i da se različiti kompleksi uloga i karakteristika namenjuju ljudima ne samo na osnovu njihovog roda, već i na osnovu rase, kaste, klase, etničkog porekla i uzrasta. Shvatanje rodnih razlika kao društveno naučenih, a ne prirodno zadatih i neminovnih, pomaže nam da shvatimo i te druge različitosti među

Ijudima. Drugim rečima, razumevanje nastanka i dejstva rodni razlika i diskriminacije na osnovu toga pomaže nam da shvatimo razlikovanje i diskriminaciju koja nastaje na osnovu tih drugih osnova razlikovanja ljudskog ponašanja.

Kada smo svesni kompleksnosti načina na koji društvo deli i kategorizuje ljude i namenjuje im određene uloge, kao i načina na koje te različite kategorije i uloge mogu da budu osnova, kako za saradnju tako i za rađanje konflikata, naša društvena analiza postaje finija, a naše inter-vencije u društvenim odnosima bolje usklađene.

Rodna analiza obraća pažnju ne samo na rodno zadato ponašanje, već i na rodno zadate odnose. Dakle, mi se u rodnoj analizi ne pitamo samo ko šta radi, već se pitamo i ko donosi odluke i u odnosu na koga, ko ima koristi, ko upotrebljava i kome pripadaju sredstva za proizvodnju, kao što su zemlja, krediti, stoka, novac, ko ih kontroliše, i kako aktuelni zakoni, npr. o vlasničkim odnosima ili nasleđivanju, doprinose održavanju takvih odnosa.

2.2. Za razumevanje marginalizacije žena

Koristeći teoriju rodni razlika kao naučenih, a ne prirodno zadatih kategorija, uviđamo da se u celom svetu mizogina marginalizacija žena opravdava navodno "prirodnim i urođenim" razlikama između polova, kao i na njoj zasnovanoj tradiciji.

Takva analiza otkriva da žene i muškarci zbog svojih različitih rodni uloga i odgovornosti imaju različita iskustva i potrebe. Proizvodnja i javni život imaju za cilj biološku i društvenu reprodukciju. I žene i muškarci imaju ulogu u proizvodnji, ali proizvodnja muškaraca je češća za tržište i ima jasnu novčanu vrednost, dok je ženska proizvodnja poljoprivredni proizvoda često za domaću upotrebu i njena novčana vrednost je skrivena i ostaje nepriznata i nevidljiva. U javnim organizacijama, uloga muškaraca je da javno predstavljaju organizaciju, dok je ženska uloga često mnogo važnija i sastoji se od organizaciono logističkih radnji koje, međutim, ostaju potpuno nevidljive, nepriznate i van do-mena javnog razumevanja i vrednovanja.

Sadašnji politički i ekonomski trendovi pogoršavaju žensko siromaštvo i izloženost raznim društvenim i ekonomskim problemima. Društveni uslovi u kojima žene obavljaju svoju proizvodnu i reproduktivnu ulogu dosta često im nameću siromaštvo, težak radni teret, narušeno zdravlje, i sl. To proizilazi i iz podalaka UN, dokumentovanim u raznim izveštajima, koji sadrže sledeće konstatacije o postojanju sistematske diskriminacije i ugnjetavanja žena: žene su poslednje koje će dobiti posao, a prve koje će biti otpuštene; one imaju sekundarnu ulogu u procesu odlučivanja; ženama niko ne pomaže u kućnim poslovima; njima je namenjen stereotip drugorazredne

društvene uloge; njihova inteligencija i sposobnosti su podcenzurirani; ne priznaje im se da su hraniteljke; zakoni su puni predrasuda prema ženama; za žene se smatra da su slabiji pol; one zarađuju manje plate od muškaraca; smatra se da moraju da budu podređene muškim članovima porodice i muškarcima uopšte; one su ograničene nedovoljnim kapacitetima službi dečjeg staranja i staranja o starima; njihov osećaj samopoštovanja je svesno umanjivan; nameće im se kao "prirodno" mesto kod kuće; muškarci su "po prirodi" lovci, a žene su njihov "prirodni" plen; nameće im se samopercepcija koja je zasnovana na muškoj percepciji žena; njihov doprinos ekonomskoj proizvodnji nije priznat; roditeljstvo je primarno ženska odgovornost; žene se tretiraju kao drugorazredni građani; žene se tretiraju kao seksualni objekti; žene su žrtve seksualnog ucenjivanja i eksploatacije na radnom mestu; one su potencijalne žrtve silovanja i drugih oblika nasilja; one pate od duplog radnog tereta; u društvu postoje dvostruki standardi namenjeni različitom merenju ponašanja žena i muškaraca; one su ekonomski marginalizovane; muškarci se smatraju sposobnijim od žena; muškarci imaju više privilegija; društvene institucije socijalizuju žene da prihvate podređene uloge; one imaju manje pristupa raznim društvenim mogućnostima; uskraćuje im se kontrola nad sopstvenim telima; imaju ograničenu kontrolu nad sopstvenim dostignućima; vaspitavaju se da služe muškarcima; njihov rad nije cenjen; smatra se da im je primarna uloga reprodukcija; bivaju prisiljene da pružaju seksualne usluge šefovima; žene su profesionalno diskriminirane i uskraćuje im se liderske pozicije.

3. Rodna analiza i društvene strategije

Sve do 1970. godine sva istraživanja, politike i planiranja potpuno su ignorisali ekonomsku ulogu žena. Razvojni planovi i programi su, ili bili orijentisani na muškarca kao kategoriju, ili su uopšteno govorili o "svim ljudima" podrazumevajući pod tom kategorijom i dajće uglavnom muškarce. Takođe se kao samorazumljivo smatralo da su muškarci hranioci porodica, a žene i deca zavisni od njih.

Iz tog početnog stava proizilazili su mnogi nedostaci programa i planova koji su onda, takvi nesavršeni, još više doprinosili osiromašivanju žena, njihovoj diskriminiranosti i potiskivanju iz glavnih ekonomskih tokova. One su u ekonomskom smislu smatrane za "sporedne" igrače u sporednim aktivnostima, izvan glavnih ekonomskih razvojnih tokova, usmerene na porodicu, staranje o deci, kućne poslove i sl.

S druge strane, studije slučajeva i kvalitativna istraživanja jasno su pokazivala da je uloga većine žena u zemljama u razvoju bila sve vreme nepriznata i da se jednostavno previdalo da su one ključne učesnice u ekonomskom i društvenom životu, mada su mnoge bile u nezavidnoj društvenoj i ekonomskoj poziciji u efektivnom doprinosu rastu i razvitku.

Inauguracijom UN dekade za žene 1975. godine dat je prioritet razdvajanju statističkih pokazatelja na ženski i muški pol u svim nacionalnim, ekonomskim i društvenim statistikama. Cilj koji se time želeo postići je da se planerima učini vidljivom prava uloga žena, njihove ekonomske uloge, posebno u onim oblastima koje su smatrane tradicionalno muškim, kao i opšte sagledavanje statusa žena u smislu saznavanja prihoda, zdravlja i obrazovanja.

Negativni efekti ignorisanja problematike postojanja rodno zasnovanih razlika danas su široko priznati. Ma primer, jasno je da i najbolji projekti mogu propasti, jer se previdaju specifičnosti ženske uloge i doprinosa. Mogu se tako, bez loših namera, povećati opterećenja nametnuta ženama kao rezultat razvojnih i dohodovnih projekata. Projekti mogu da sadrže nedostatke u realizaciji, jer se npr. propušta da se ženama obezbedi pristup gotovom novcu, budući da po tradiciji njihovi muževi ili drugi muški članovi porodica kontrolišu novac. Mehaničko izjednačavanje žena i muškaraca, koje je obično prva stepenica u sprovođenju društvene ravnopravnosti, međutim, samo po sebi nije dovoljno. Naime, jednaki tretman nejednakih, može takode da predstavlja dalji doprinos održavanju nejednakosti. Ono što je, dakle, potrebno za ostvarivanje ravnopravnosti nakon postizanja ibrmalnopravne jednakosti, je sagledavanje specifičnosti žena i muškaraca i na tome zasnovan senzibilisan pristup razlikama kako bi se diskriminacija eliminisala a ne održavala.

Pri tom se često suočavamo sa čitavim nizom predrasuda koje obezvređuju žene i ženski rad. Na primer, produktivni rad žena shvata se i cení kao produžetak njihove reproduktivne ženske funkcije i kao takav je veoma potcenjen kao nešto što nije "pravi" rad. Takode, za žene koje su domaćice obično se kaže, "one ne rade", u smislu nisu zaposlene na tržištu rada, i sl.

U nekim zemljama žene po zakonu ne mogu da poseduju zemlju i druge nekretninc. Ima slučajeva da žene ne mogu da podižu bankarske kredite ili za njih postoje ograničenja koja ne postoje kada su u pitanju muškarci. U drugim zemljama obrazovanje je dostupno deci oba pola, ali u praksi. devojčicama se nameće veći radni teret i veća očekivanja da pomažu u kućnim poslovima nego dečacima, pa tako posle nekoliko godina školovanja prestaju da pohađaju školu.

U trećim zemljama i devojčice i dečaci ravnopravno pohađaju i završavaju sve nivoe školovanja, ali se po običaju smatra da je ženska plata sporedna, dodatna kućnom budžetu, dok muškarac ima obavezu da izdržava porodicu pa se shodno tome devojke i mladići različito usme-ravaju u školovanju, devojke ka "lakšim" i slabije plaćenim zanimanjima, a muškarci ka odgovomijim, stručnijim i bolje plaćenim zanimanjima, što nema nikakve veze sa njihovim stvammim individualnim preferencijama, školskim uspehom i sposobnostima.

Dakle, bilo kakva pomoć namenjena ljudima u nevolji ili njihovom razvoju neće biti od podjednake koristi i za žene te zajednice ako se prilikom davanja tih sredstava nema stalno na umu specifičnost ženske egzistencije i ženske društvene uloge i položaja. Modeli nejednakosti, nejednake raspodele društvene moći i materijalnih dobara uporno nastavljaju da postoje između žena i muškaraca unutar porodičnih ili širih društvenih zajednica, čak i kada su te društvene zajednice teško narušene usled ratova ili prirodnih katastrofa. Zbog toga se moraju uočiti razlike u aktivnostima, očekivanjima, potrebama i interesima muškaraca i žena. Iz te analize nejednakog položaja žena i njihove potčinjenosti muškarcima proizilaze potrebe da se menja položaj žena. Te promene uključuju promene u odnosima moći u pogledu odlučivanja, oslobodenje od institucionalnih oblika diskriminacije u oblasti radnih odnosa, kredita, vlasništva nad zemljom i podeljenom odgovornošću sa muškarcima u pogledu podizanja dece.

4.Uloga žena u menjanju rodnih odnosa

Veoma je važno da same žene identifikuju koja su to strateška pitanja koja treba rešiti kako bi se postigla eliminacija rodne diskriminacije žena i njihova puna realizacija. Uočavanje sopstvenih praktičnih problema i potreba može da bude važan početak rada na promeni rodnih odnosa.

Žene su te koje su ukazivale na postojanje raznih oblika rodne diskriminacije, kao što su npr. ukazivale da u celom svetu postoji pojava da žene rade više, a zaraduju manje novca i poseduju manje društvene i lične moći nego muškarci. Danas je generalno priznato kao nesporna činjenica da žene, uopšteno rečeno, zaista rade duže od muškaraca, a imaju manje pristupa od muškaraca jednom od najvrednijih sredstava, vremenu. To zauzvrat ograničava ženski pristup društvenim pogodno-stima, kao što su školovanje i obrazovanje, koje bi mogle da im otvore nove mogućnosti ostvarivanja zarade i spasavanje od bede.

5.Akcija

Problemi žena proizilaze iz njihove podređene društvene pozicije. Rodna analiza postaje neophodna prečica do povećanja uzajamnog poštovanja i korak do stvaranja jednog pravednijeg sveta. Treba reći da postoji dosta veliki prostor između priznavanja postojanja rodnih razlika i uopšte uvažavanja problematike postojanja rodne diskriminacije i konkretnog iniciranja promene u praksi, mada je prvo neophodna prethodna faza bez koje do drugog ne može uopšte ni da dođe.

Dakle, samo zadržavanje na priznavanju postojanja naučenih rodnih uloga nije dovoljno. Na primer, mnogi koji rade za razvojne agencije nemaju stvarnu nameru da diskriminiraju žene, ali se to često dešava usled nedostatka pravih znanja u pogledu rodnih odnosa i mogućih

tehnika uti-canja na njihovo menjanje. Jasno je, dakle, da dobre namere same po sebi nisu dovoljne. Potrebne su aktivnosti svesno usmerene ka menjanju postojećih diskriminativnih odnosa između žena i muškaraca.

5.1. Žene danas - na čemu nastoje?

Svetska javnost danas poklanja sve više pažnje ženama i problemima sa kojima se one **suočavaju**. Do toga sigurno ne bi doslo da se žene nisu same šire organizovale. Žene danas stiču saznanja o svojim pravima, podržavaju druge žene i doprinose razvitku kulture ženske solidarnosti i uzajamnosti, samoorganizuju se u ženske grupe za ostvarenje raznih aspekata ženskih ljudskih prava, a naročito za borbu protiv nasilja prema ženama, zahtevaju da državne institucije poštuju ženska ljudska prava, zahtevaju menjanje zakona kojima se žene diskriminišu, nastoje da utiču na zakonske promene koje doprinose zaštititi i oslvarenju ravnopravnosti žena i ženskog dostojanstva, nastoje da kroz demokratske izborne procese ostvare svoja prava na političko angažovanje kako bi menjale politiku u pravcu bolje zaštite interesa žena.

Pre svega, uočavaju da ne moraju da važe pravila patrijarhata: muškarac je bog; dobra žena poslušno usvaja pravilo broj 1; žena ne donosi odluke ni o sebi, niti o drugima; žena mora o svemu da traži dozvolu muškarca; žena ne priča mnogo; ženi je mesto u kući; žena ne može da raspoláže svojim novcem i sopstvenom imovinom; ženino mišljenje je nevažno; žena ne treba da se druži sa drugim ženama, niti da sa njima saraduje; ženi je muškarac sve¹²⁵.

5.2. Žene danas - šta nas ljuti, šta nećemo, šta bismo da menjamo?

Kao da važi pravilo, ako si žena, šta god znala i kako god bila obrazovana, jednostavno si manje vredno ljudsko biće. U novoizabranim sastavima većine lokalnih samouprava ima manje od 10% žena, a u mnogim ih je čak manje od 5%. Prema pokazateljima ženskih grupa, ženska neza-poslenost podjednako pogađa neobrazovane žene i one koje su fakultetski ili srednjoškolski obrazovane, jer žene čine oko 70% nezaposlenih. U privalnom sektoru žene teško dobijaju posao. Ako su mlade i atraktivnog izgleda. bivaju primljene kako bi služile za "izgled" firme, ili gazdi za "zabavu", ali se retko smatraju ozbiljnim radnicama.¹²⁶ Sve češća pojavuje da su žene na istim radnim mestima i sa istom školskom spremom kao i muškarci slabije plaćene od muškaraca, jer kako kažu u Čačku, "prošao je socijalizam i nema više ravnopravnosti".

¹²⁵ Ovo su "10 zlatnih pravila" iz Prijepolja, koja sigurno postoje i u drugim sredinama u Srbiji. Ona ukazuju na to da u našoj zemlji postoji čitav niz nepisanih pravila ponašanja koja regulišu odnose žena i muškaraca, a lako uspostavljena i 'zabrana' rezultat su tradicionalnog i patrijarhalnog društvenog ustrojstva. Zna se naravno da to nije slučaj samo "tamo negde" i da se ne dešava samo "nekim drugun ženama".

¹²⁶ Prema saznanjima žena iz grupe "Žene dolaze" iz Čačka.

Tradicionalno se kod nas retko koja žena usuduje da prijavi nasilje lcoje trpi jer se plaši osvete učinioca i osude svoje najbliže okoline, kao i neverovanja i odbacivanja onih sa kojima bi komunicirala. Po podacima ženskih grupa, sve je veći broj žena koje tipe domaće nasilje koje pred-stavlja takav model porodičnog ponašanja koji se koristi da uspostavi nadmoć i kontrolu nad drugim kroz korišćenje zastrašivanja i uznemiravanja koje često obuhvata pretnju ili primenu fizičkog i seksualnog nasilja, pretnje ubistvom, ekonomsku eksploataciju.

5.3. Sta su žene u svetu i kod nas uradile?

Tokom nekoliko poslednjih decenijažene širom sveta su uspele da izgrade ženski pokret u svojim mestima, zemijama i regionima. Uspele su da kroz organizovane aktivnosti menjaju ukorenjena shvatanja, stare prakse i običaje. Dokazale su nepravdu održavanja neravnopravnosti žena i muškaraca, jer razlozi za njeno postojanje nisu u prirodnim, nepromenljivim, biološkim razlikama između žena i muškaraca. One su društvene, ekonomske i kulturne prirode i kao takve su promenljive. Svi ti napori doprineli su javnom priznanju o postojanju diskriminacije žena i potrebe njenog iskorenjivanja. U tom pravcu donet je čilav niz novih međunarodnih dokumenata kojima se štite ljudska prava žena na jednaku zaštitu i uživanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda na političkom, ekonomskom, društvenom, kulturnom, građanskom i svim ostalim poljima.

Poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda je preduslov uspešnog ekonomskog i političkog života u svim društvima. Ostvarivanje tih prava ide putem omogućavanja promena postojećih patrijarhalnih i tradicionalnih odnosa i njima uzrokovanih problema sa kojima se žene suoča-vaju. Ženski probiemi prestaju da izgledaju nerešivi, a promene moguće kada o njima počne da se govori, na primer, kada se postavi pitanje:

A može li da bude i ovako: muškarac nije bog, dobra žena ne usvaja poslušno svako pravilo; žena treba sama da donosi odluke o svom zivotu i o onome što je od značaja za njen život; kada odlučuje, žena ne mora i ne treba da traži dozvolu od muškaraca; žena ima pravo da govori o svemu što je za nju od interesa; ženi je mesto u javnom životu kao i muškarcu; žena treba da raspoiaže u svakom trenutku sopstvenom imovinom i zaradom; mišljenje žena treba da bude uvaženo; žena treba da se druži sa drugim ženama i solidarno sa njima radi na ostvarenju zajedničkih interesa; muškarac ne treba ženi da bude sve u životu?

6. Uloga muškaraca u promeni rodnih odnosa

Važno je shvatiti da, iako nema mnogo muškaraca koji lično maltretiraju ili diskriminišu žene iz svoje privatne ili profesionalne okoline, Svi oni, kao kategorija, a da često toga uopšte nisu svesni, imaju koristi od postojanja opšteg sistema ugnjetavanja žena, jer kao

što smo npr. rekli, žene rade više, a zarađuju manje. Postavlja se zato pitanje zašto bi muškarci trebalo da budu zainteresovani da promene postojeće stanje stvari koje ih povlašćuje?

Analiza situacije daje odgovore koji jasno dokazuju da ni muškarcima ne odgovara situacija ili im odgovara samo na prvi pogled, jer su i oni očevi kćeri, a ne samo sinova, oni imaju mnoga draga ženska bića za koja ne žele da nastanjuju nepravedan, eksploatatorski i diskriminativan svet. Strateški ciljevi muškaraca, gledano racionalno, nisu održavanje statusa quo u kojem oni dominiraju nad ženama i drže više društvene moći u svojim rukama u svim društvenim domenima. Njihov strateški dugoročan interes je da rade na stvaranju poštenijeg, egalitarnijeg, demokratičnijeg sveta u kojem žene neće biti podređene muškarcima. Fer odnosi neiskorišćavanja dragih zapravo idu svima u račun.

7. Čovečanstvo i promena rodni odnosa

Svet nema nove izvore materijalnih dobara. Nije pronađena nikakva spektakularna nova energija ili novi neiscrpnj rudnici. Na druge planete se nije otišlo, niti će se to skoro desiti na način koji bi omogućio eksploataciju novih rudnih i energetskih bogatstava.

Ljudski rod, ipak, poseduje još jedan do sada nedovoljno iskorišćen izvor koji se sastoji od sopstvene, ženske polovine čovečanstva čija su znanja, leaderske sposobnosti, vizionarstvo, radna energija, umetnička, politička i naučna kreativnost do sada bili zapostavljeni. To je ogroman izvor potencijala i žene, ako im se da prava društvena šansa, mogu da predslavljaju novi snažni zamajac u progresu civilizacije.

8. Otpori i predrasude

Ono što čini sastavni deo i antirasističkog i rodno treninga je suočavanje sa početnim otporom i neprijateljstvom prema problematici, nepriznavanje da "tih" problema ima i kod nas, uverenje da se "ti problemi" iako ih i ima mogu rešiti sa mnogo manje priče, da se "pravi slon od miša", i da je sve to nekako nametnuto sa strane, spolja, da to čine oni koji ne razumeju našu situaciju i nastoje da nas sve uteraju u iste modele ponašanja koji nama nisu uvek bliski i jasni.

Zašto je razmatranje i nastojanje da se rodni odnosi promene nešto što nailazi na veliki otpor, dok se na primer, razmatranje i analiza pravednije društvene preraspodele bogatstva, političke moći ili klasnih društvenih razlika, uopšte ne prima sa toliko odbijanja?

Na putu ka postizanju društvene jednakosti rodne razlike su poslednja barijera i zahtevaju transformaciju ponašanja i praksi u svim društvima. Ona se tiče svih nas i naših najintimnijih odnosa. Promena rodne svesti ne predstavlja odvojeni problem pošto prožima

celokupni naš život i nudi nam novi način razumevanja međuljudskih odnosa u društvu. Rod je suština ljudskog identiteta i svih ljudskih ponašanja, verovanja i aktivnosti. Smatra se da su rodni odnosi mnogo dublje ukorenjeni od odnosa političke moći ili klasnih odnosa. Dok ovi drugi u jednom društvu mogu da se menjaju, prvi izgledaju kao deo "prirodno" datih i nepromenljivih odnosa.

Dovodenje rodni uloga u pitanje može da deluje preteći, kao napad na same osnove našeg shvatanja samih sebe, naših ličnih i društvenih odnosa, naše kulture i Iradicije. iz ustaljenog običaja da se žene zanemaruju, svako pominjanje žena ili analiza nekog od aspekata ženskog života dočekuje se kao neka vrsta feminizma, propagande, izuzetka. Kada žene i muškarci npr. govore potpuno jednaki broj minuta na nekom javnom skupu, smatra se da su žene govorile mnogo više. Ako je u TV programu posvećena podjednaka pažnja ženama i muškarcima smatra se da je poklonjeno daleko više vremena ženama.

To je zato što se javni prostor ne smatra normalno i podjednako pri-padajući ženama, i svaki pristup tom javnom prostoru pogotovo u nekoj većoj meri ima za rezultat negativnu reakciju ili precenjivanje. No, sve je to stvar navike i posle prve negativne reakcije nepriznavanja, neverice, zbunjenosti, počinje faza privikavanja da žene voze autobuse, rade na gradevinama, zauzimaju direktorska mesta, sede u parlamentima, podižu proizvodne kredite, poseduju vlastite firme, pišu knjige, predaju na univerzitetima i učestvuju u donošenju odluka koje se odnose na njih na svim nivoima.

9. Svetska banka

Narodi sa manjim društvenim razlikama između položaja žena i muškaraca u obrazovanju, zaposlenosti i svojinskim pravima, postigli su brži ekonomski rast nego oni kod kojih su te razlike veće, kaže se u izveštaju Svetske banke koji je objavljen 2. juna 2000. godine. Države koje su usvojile posebne mere za zaštitu prava žena i omogućile im intenzivirani pristup dnjštvenim resursima i obrazovanju poznaju manji obim konjpci-je i nizu smrlnost dece, kaže se u tom Izveštaju. Taj Izvestaj Svetske banke, objavljen uoči posebnog zasedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija posvećenog ženama, proizvod je pvogodišnjeg proučavanja obavljenog u više od stotinu zemalja u smislu istraživanja odnosa između pitanja društvenog položaja žena i muškaraca ¹ ekonomskog progressa u zemljama u razvoju.

10. Zaključak

- Ravnopravni odnosi muškaraca i žena su od suštinske važnosti za ljudski i ekonomski razvoj.

- Pojedini muškarci nisu odgovorni za sistematičnu nejednakost žena i muškaraca, pa su njihovo okrivljavanje i napadi na njih nepotrebni i nekorisni.
- Većina inteligentnih muškaraca je obeshrabrena koliko i žene, postojanjem diskriminacije žena.
- Nemoć da se popravi društvena i ekonomska situacija žena, koje čine većinu siromašnih celog sveta, čini opsti razvoj nemogućim.
- Nejednakost je viševjekovna i ne može se popraviti odjednom samo čitanjem neke knjige ili pohađanjemjedne radionice. To je dugotrajan proces.

NAVEDENA DELA

- Eade, D.: *Capacity Building, An approach to People-Centred'Developmeni*, Oxfam Publications, Oxford, 1977.
- Mcdonalds, E.M.: *Gender Plaming in Development agencies, Meeting the Challenge*, Oxfam Publications, Oxford, 1992.
- Williams, S.: with Janet Seed & Angelina Mvvanu: *The Oxfam Gender Training Manual*, Oxfam Publications, Oxford.

KOMITET UJEDINJENIH NACIJA ZA ELIMINACIJU DISKRIMINACIJE ŽENA

CEDAW/C/SRB/CO/2-3

Distribucija: Opšta

25. juli 2013. godine

Original: engleski

ZAKLJUČNA ZAPAŽANJA

O DRUGOM I TREĆEM IZVEŠTAJU REPUBLIKE SRBIJE

1. Komitet je razmotrio Drugi i treći periodični izveštaj Srbije (CEDAW/C/SRB/2-3) na svojoj 1144. i 1145. sednici 18. jula 2013. godine (CEDAW/C/SR.1144 and 1145). CEDAW/C/SRB/Q/2-3 sadrže listu pitanja Komiteta, a CEDAW/C/SRB/Q/2-3/Add.1. odgovore Vlade Srbije.

A.

U v o d

2. Komitet zahvaljuje Potpisnici na blagovremeno podnetom Drugom i trećem izveštaju. Osim toga, zahvaljuje Potpisnici na pisanim odgovorima na pitanja sa liste, a koje je Komitet postavio na pripremnoj sednici radne grupe, na usmenom izlaganju i odgovorima na pitanja koje je Komitet postavio u usmenom obliku. Međutim, izražava žaljenje što Izveštaj ne sadrži podatke razvrstane po polu i drugim relevantnim faktorima, kao i kvalitativne podatke o položaju žena u jednom broju oblasti koje su predmet Konvencije, posebno u pogledu žena iz grupa u nepovoljnom položaju.

3. Komitet pohvaljuje Potpisnicu na njenoj delegaciji, koju je predvodila gđa Brankica Janković, državna sekretarka Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike, a u kojoj su bili predstavnici različitih ministarstava i kancelarija kao i član Narodne skupštine. Komitet zahvaljuje na dijalogu koji su vodili delegacija i članovi Komiteta.

B.

P o z i t i v n i a s p e k t i

Komitet pozdravlja usvajanje, od razmatranja poslednjeg izveštaja, zakonodavnih mera sa ciljem da se eliminiše diskriminacija žena, i to:

- (a) Zakona o zabrani diskriminacije iz 2009. godine, koji sadrži definiciju načela ravnopravnosti i zabranjuje diskriminaciju na raznim osnovama, uključujući rodno zasnovanu diskriminaciju;
- (b) Zakona o ravnopravnosti polova iz 2009. godine, koji sadrži odredbe o jednakim mogućnostima i posebnim merama za sprečavanje i eliminaciju diskriminacije na osnovu pola i roda kao i postupke za pravnu zaštitu lica izloženih diskriminaciji; Usvojen na Pedeset i petom zasedanju Komiteta (8-26. Jula 2013.)
- (v) Zakona o zapošljavanju i osiguranju u slučaju nezaposlenosti iz 2009. godine, koji takođe predviđa rodnu ravnopravnost i zaštitu od diskriminacije;
- (g) Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom iz 2009. godine, koji sadrži odredbe o rodnoj ravnopravnosti osoba sa invaliditetom;

- (d) Zakona o osnovama obrazovanja iz 2009. godine, koji sadrži odredbe protiv diskriminacije, kao i diskriminacije na osnovu roda; i
- (đ) Zakona o izboru poslanika i Zakona o lokalnim izborima iz 2011. godine, kojima se uvode rodne kvote.

5. Komitet, osim toga, pozdravlja usvajanje sledećih politika:

- (a) Strategije za sprečavanje i borbu protiv diskriminacije iz 2013. godine;
- (b) Nacionalne strategije za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima (2011-2015);
- (v) Nacionalnog akcionog plana za primenu Rezolucije Saveta bezbednosti UN 1325-„Žene, mir i bezbednost” (2010-2015);
- (g) Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009-2015); i
- (d) Nacionalne strategije za poboljšanje položaja Roma u Srbiji iz 2009. godine, i Akcionih planova (2009-2011 i 2013-2014).

6. Komitet sa zadovoljstvom konstatuje da je Potpisnica potvrdila ili pristupila jednom broju međunarodnih i regionalnih instrumenata, i to:

- (a) Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom i njenom Fakultativnom protokolom iz 2009. godine;
- (b) Međunarodnoj konvenciji za zaštitu svih lica od prinudnog nestanka iz 2011. godine;
- (v) Evropskoj konvenciji o borbi protiv trgovine ljudima iz 2009. godine.

V.

Glavne oblasti zabrinutosti i preporuke

Narodna skupština

7. I dok još jednom potvrđuje da je prvenstveno Vlada nadležna i da naročito snosi odgovornost za potpuno izvršenje obaveza koje je Potpisnica preuzela pristupanjem Konvenciji, Komitet naglašava da je Konvencija obavezujuća za sve grane vlasti i poziva Potpisnicu da ohrabri Narodnu skupštinu da, u skladu sa svojim procedurama, gde je odgovarajuće, preduzme neophodne korake u vezi sa implementacijom ovih zaključnih zapažanja od sada pa do narednog postupka izveštavanja Potpisnice saglasno Konvenciji. Vidljivost Konvencije, Fakultativnog protokola i Opštih preporuka Komiteta.

8. Komitet je zabrinut što se, do sada, na Konvenciju nije pozivalo, niti se primenjivala, a ni uzeta u obzir u sudskim postupcima, niti su se žene, tražeći svoja prava na zabranu diskriminacije i ravnopravnost, pozivala na Konvenciju ili odgovarajuće domaće propise, što ukazuje na nedostatak svesti među ženama i u pravosuđu i među pravnicima o pravima žena predviđenim ovom Konvencijom.

9. Komitet preporučuje Potpisnici da:

- (a) Nastavi da podiže svest žena o njihovim pravima predviđenim ovom Konvencijom i postupcima predviđenim Fakultativnim protokolom; i

(b) Obezbedi da Konvencija i njen Fakultativni protokol, Opšte preporuke Komiteta, njegova mišljenja o pojedinačnim predstavkama i preduzetim istragama, kao i odgovarajući domaći propisi budu sastavni deo pravne edukacije i obuke za sve sudije, tužioce i pravnike, sa ciljem da im se omogući da direktno primenjuju Konvenciju i tumače odredbe domaćih propisa u skladu sa Konvencijom.

Zakonodavni okvir za anti-diskriminaciju i ravnopravnost

10. Komitet konstatuje da je diskriminacija na osnovu pola zabranjena Ustavom, Zakonom o zabrani diskriminacije, i Zakonom o ravnopravnosti polova.

Međutim, Komitet je zabrinut zbog:

- (a) Neuspeha Potpisnice da primeni ove zakone na blagovremen i efektivan način i nedostatka svesti o odredbama ovih propisa među stanovništvom, zbog čega je broj pokrenutih postupaka mali;
- (b) Odsustva koncepta višestruke diskriminacije žena u propisima Potpisnice o zabrani diskriminacije;
- (v) Odsustva zakonodavnog okvira o dostupnosti besplatne pravne pomoći i podrške, što žene sprečava da traže svoje pravo na zabranu diskriminacije i na ravnopravnost.

11. Komitet poziva Potpisnicu da:

- (a) Obezbedi blagovremenu i efektivnu primenu anti-diskriminacionih propisa i da preduzme mere da podigne svest o tim propisima u opštoj javnosti, a naročito među ženama iz grupa u nepovoljnom položaju;
- (b) Uvede koncept višestruke diskriminacije u svoje zakonodavstvo; i
- (v) Preduzme neophodne mere da što pre usvoji nacrt zakona o besplatnoj pravnoj pomoći da bi se ženama omogućilo da valjano i na zadovoljavajući načini traže svoja prava.

Mehanizam pravnih žalbi

12. Komitet konstatuje da su zamenik zaštitnika građana za rodnu ravnopravnost i poverenik za zaštitu ravnopravnosti nadležni za rešavanje žalbi za diskriminaciju zasnovanu na polu. Komitet je, međutim, zabrinut zbog:

- (a) Nedostatka vidljivosti, transparentnosti i dostupnosti Kancelarije zaštitnika građana i poverenika za zaštitu ravnopravnosti;
- (b) Malog broja žalbi na diskriminaciju zasnovanu na polu koje su primili nacionalni žalbeni mehanizmi; i
- (v) Izveštaja da je većina žalbi na diskriminaciju žena koje je Kancelarija zaštitnika građana primila odbijena kao neosnovana.

13. Komitet traži od Potpisnice da obezbedi ženama mogućnost korišćenja mehanizama pravnih žalbi koji su im na raspolaganju i preporučuje Potpisnici da:

- (a) Preduzme mere da poboljša vidljivost, dostupnost i transparentnost Kancelarije zaštitnika građana i poverenika za zaštitu ravnopravnosti;

- (b) Preduzme mere da poveća svest žena o njihovim pravima i o funkcijama postojećih žalbenih mehanizama da bi im omogućila da traže zadovoljenje u slučajevima diskriminacije zasnovane na polu; i
- (v) Obezbedi da i Kancelarija zaštitnika građana i poverenik za zaštitu ravnopravnosti izvrše efektivnu istragu svih žalbi za navodnu diskriminaciju na osnovu pola.

Nacionalni mehanizam za unapređenje položaja žena

14. Bez obzira na postojanje obimnog nacionalnog mehanizma, Komitet žali što institucijama i telima za unapređenje položaja žena nije zaposlen dovoljan broj ljudi i nedostaju im odgovarajući resursi i ovlašćenja za uticaj na politiku vlade i odlučivanje. Komitet je zabrinut zbog nedostatka sistemskog i stalnog dijaloga između nacionalnog mehanizma na svim nivoima i odgovarajućih NVO, posebno ženskih organizacija, kao i zbog odsustva konsultacija sa njima prilikom kreiranja i sprovođenja politika rodne ravnopravnosti i osnaživanja žena.

15. Komitet preporučuje Potpisnici da:

- (a) Dalje jača nacionalni mehanizam tako što će mu obezbediti odgovarajuće ljudske, tehničke i finansijske resurse, poveća njegova vidljivost i efikasnost, osnaže njegovi kapaciteti, posebno na lokalnom nivou, i obezbedi dovoljno političke podrške kako bi mu omogućio da svoje funkcije izvršava na efektivan način;
- (b) Obezbedi formalni i neformalni dijalog i konsultacije između nacionalnog mehanizma i odgovarajućih NVO, naročito ženskih organizacija i uspostavi sistem saradnje koji će poštovati nezavisnost ženskih organizacija.

Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti 2009-2015

16. Komitet konstatuje usvajanje brojnih strategija i akcionih planova uključujući Nacionalnu strategiju za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti za period 2009-2015 i Nacionalnog akcionog plana za sprovođenje Strategije za period 2010-2015. Komitet je, međutim, zabrinut zbog:

- (a) Nedostatka odgovarajućih sredstava iz državnog budžeta Potpisnice za primenu tih i drugih strategija i akcionih planova sa ciljem da se eliminišu svi oblici diskriminacije žena, posebno žena pripadnica etničkih manjina, uključujući Romkinje, žene sa invaliditetom, starije žene, žene koje žive sa HIV-om, žene pogođene ratom, lezbijke i druge žene i devojke iz grupa u nepovoljnom položaju;
- (b) Nedostatka usklađenosti između različitih nacionalnih strategija i njihovih akcionih planova i strategija na lokalnom nivou i nedostatka mehanizama za koordinaciju, monitoring i evaluaciju sa ciljem njihove efektivne primene i redovnog i povremenog izveštavanja; i
- (v) Nedostatka rodno-specifičnih mera u nacionalnim strategijama i akcionim planovima za rešavanje neravnopravnosti i višestruke diskriminacije žena u nepovoljnom položaju, kao i nedostatka indikatora i repera kojima bi se merio ostvareni napredak.

17. Komitet poziva Potpisnicu da:

- (a) Opređeli značajne i održive resurse, i ljudske i finansijske, za sve nacionalne strategije, mehanizme i akcione planove čiji je cilj eliminacija diskriminacije žena, posebno žena u nepovoljnom položaju i da obezbedi njihovu efektivnu primenu;
- (b) Preduzme mere da uskladi svoje nacionalne strategije i akcione planove, posebno sa onima na lokalnom nivou, i unapredi koordinaciju između sektorskog kreiranja politike i njene primene i horizontalne i vertikalne koordinacije između nacionalnog i lokalnog nivoa, kao i da vrši monitoring i redovnu evaluaciju procesa njihovog sprovođenja putem izveštavanja o ostvarenom napretku;
- (v) Usvoji rodno-specifične mere u postojećim i novim nacionalnim strategijama i akcionim planovima za sprečavanje i uklanjanje neravnopravnosti i višestruke diskriminacije žena u nepovoljnom položaju; i
- (g) Ubrza izradu indikatora i repera kao sastavnog dela sistema monitoringa i evaluacije, i obezbedi njihovu redovnu primenu u merenju napretka i rešavanja zastoja u poboljšavanju položaja žena.

Privremene posebne mere

18. Komitet konstatuje da su neke privremene posebne mere preduzete u oblasti zapošljavanja žena, uključujući grupe žena u nepovoljnom položaju kao što su Romkinje i žene sa invaliditetom. Komitet je, međutim, zabrinut zbog:

- (a) Odsustva sistematske i ujednačene primene privremenih posebnih mera za postizanje stvarne ravnopravnosti u oblastima koje uređuje Konvencija i za naročito prevazilaženje prepreka za ravnopravnost i antidiskriminaciju žena u nepovoljnom položaju;
- (b) Odsustva rodno relevantne statistike o primeni privremenih posebnih mera; i
- (v) Odsustva posebnih mera namenjenih ženama pogođenih ratom i ženama koje žive sa HIV-om.

19. Komitet ohrabruje Potpisnicu da:

- (a) Preduzme dalje korake da proširi primenu privremenih posebnih mera, u skladu sa članom 4 (1) Konvencije i u skladu sa Opštom preporukom Komiteta br. 25 (1992.), kao dela neophodne strategije za ubrzanje ostvarivanja stvarne ravnopravnosti žena, posebno žena koje pripadaju grupama u nepovoljnom položaju, uključujući žene pogođene ratom i žene koje žive sa HIV-om, u svim oblastima koje uređuje Konvencija.
- (b) Obezbedi da se odgovarajući resursi opredele za navedene mere i da odgovarajuće državne institucije koordiniraju među sobom njihovu primenu;
- (v) Obaveste javnost, posebno žene, o privremenim posebnim merama koje je Potpisnica uvela sa ciljem da poboljša položaj žena u nepovoljnom položaju, izvrši evaluaciju njihovog uticaja, a nalaze o tome, uključujući rodno relevantnu statistiku, stavi na raspolaganje javnosti.

Stereotipi

20. Komitet prima k znanju informacije koje je pružila Potpisnica u vezi sa naporima da eliminiše negativne rodne stereotipe u medijima i svoju spremnost da reši problem izloženosti lezbijki i žena sa invaliditetom negativnim stereotipima, kako je izrazila Delegacija Potpisnice. Međutim, Komitet je i dalje zabrinut zbog:

- (a) Opstanka duboko ukorenjenih stereotipa i nedavnog trenda vraćanja na tradicionalne uloge i odgovornosti žena i muškaraca u porodici i društvu, što podriva društveni položaj, učešće u javnom životu i profesionalnoj karijeri žena; i
- (b) Prevladavajućeg negativnog stava, uključujući, u određenim slučajevima, zločine iz mržnje, prema ženama pripadnicima manjina, Romkinjama, ženama sa invaliditetom, ženama koje žive sa HIV-om i lezbijkama, što štetno utiče na uživanje mnogih njihovih prava.

21. Komitet preporučuje Potpisnici da:

- (a) Nastavi da ulaže više napora u prevazilaženje stereotipnih stavova o ulozi i odgovornosti žena i muškaraca u porodici i društvu i da nastavi da primenjuje mere za eliminaciju rodnih stereotipa podsticanjem pozitivne slike i stvarne ravnopravnosti žena; i
- (b) Sprovodi Strategiju prevencije i zaštite od diskriminacije posebno u pogledu žena pripadnica manjina, Romkinja, žena sa invaliditetom, žena koje žive sa HIV-om i lezbijki, i da radi sa civilnim društvom, medijima i drugim akterima na poboljšanju tolerancije i borbe protiv isključenosti ovih grupa žena iz društva.

Nasilje nad ženama

22. I dok konstatuje usvajanje Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv nasilja nad ženama u porodičnim i partnerskim odnosima u 2011. i protokola na nivou ministarstava u 2011, Komitet je i dalje zabrinut zbog:

- (a) Sve većeg broja žena koje su ubili muževi, bivši muževi ili partneri i žena žrtava drugih oblika nasilja, uključujući psihološko, fizičko, ekonomsko i seksualno nasilje;
- (b) Značajne razlike između broja policijskih intervencija, broja podnetih krivičnih prijava i broja lica osuđenih za nasilje u porodici;
- (v) Značajnih prepreka sa kojima se žene suočavaju, posebno Romkinje i žene sa invaliditetom, kada traže zaštitu od nasilja;
- (g) Nedostatka naloga za hitnu zaštitu; i
- (d) Nedostatka razvrstanih podataka o svim oblicima nasilja nad ženama.

23. Podsećajući na Opštu preporuku br. 19 (1992.) o nasilju nad ženama, Komitet zahteva od Potpisnice da:

- (a) Izvrši analizu i izmeni Krivični zakonik, Porodični zakon i druge odgovarajuće zakone sa ciljem da se efektivno spreče svi oblici nasilja nad ženama i zaštite žrtve;
- (b) Ohrabri žene da prijave pojavu porodičnog i seksualnog nasilja tako što će podizati svest o krivičnoj prirodi ovih dela;
- (v) Obezbedi efektivno vršenje istrage slučajeva nasilja nad ženama i goni i kažnjava počinioce takvih zločina sankcijama srazmernim težini zločina;
- (g) Obezbedi da sve žene žrtve nasilja imaju odgovarajuću pomoć i nesmetani pristup efektivnoj zaštiti od nasilja, uključujući obezbeđenjem dovoljnog broja skloništa za koje su sredstva obezbeđena u državnom budžetu i poboljšanjem saradnje sa, u tom smislu, odgovarajućim nevladinim organizacijama;
- (d) Obezbedi da odgovarajući organi imaju svest o značaju izdavanja naloga za hitnu zaštitu žena u riziku i sprovođenja takvog naloga do momenta kada više nisu u riziku;

- (đ) Unapredi sistem prikupljanja podataka staranjem da se oni razvrstaju po vrsti nasilja i po odnosu između počinioca i žrtve, putem podupiranja istraživanja u ovoj oblasti i staranja da te informacije i podaci stoje javnosti na raspolaganju; i
- (e) Hitno potvrde Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama.

Trgovina ljudima i eksploatacija prostitucije

24. I dok konstatuje zakonodavne, institucionalne i policijske mere preduzete u borbi protiv trgovine ljudima, uključujući usvajanje Nacionalne strategije za borbu protiv trgovine ljudima i Nacionalni akcioni plan za borbu protiv trgovine ljudima (2009–2011), Komitet je i dalje zabrinut zbog:

- (a) Značajnog kašnjenja sa usvajanjem novog akcionog plana za borbu protiv trgovine ljudima;
- (b) Nedostatka programa rehabilitacije i reintegracije za žene žrtve trgovine ljudima i nedovoljno resursa opredeljenih za ove programe; i
- (v) Nedostatka saradnje sa organizacijama civilnog društva koje rade na problemu trgovine ljudima.

25. Komitet preporučuje Potpisnici da:

- (a) Bez daljih odlaganja usvoji novi plan akcije protiv trgovine ljudima;
- (b) Opredeli dovoljno resursa za programe rehabilitacije i reintegracije žena žrtava trgovine ljudima; i
- (v) Uspostavi efektivnu saradnju sa organizacijama civilnog društva koje rade u ovoj oblasti.

Učešće u političkom i javnom životu

26. Komitet prima k znanju odredbe za podsticanje jednake zastupljenosti žena i muškaraca u političkom i javnom odlučivanju, ali je i dalje zabrinut zbog nedostatka uticaja tih mera.

Komitet je naročito zabrinut zbog:

- (a) Ograničene primene odredaba Zakona o ravnopravnosti polova (član 35) prema kojima se traži da političke stranke, sindikati i strukovna udruženja podstiču jednaku zastupljenost žena i muškaraca u svojim telima za odlučivanje;
- (b) Neuključivanja ženskih organizacija u izradu Nacionalnog akcionog plana za primenu Rezolucije Saveta bezbednosti UN 1325 „Žene, mir i bezbednost“, kao i njihove isključenosti iz pregovora u vezi sa Kosovom; i
- (v) Malog broja žena u izabranim telima na lokalnim nivoima i ženama u najvišim redovima diplomatske službe.

27. Komitet preporučuje Potpisnici da:

- (a) Obezbedi puno i ravnopravno učešće žena u političkom i javnom životu primenom člana 35. Zakona o ravnopravnosti polova, i izvrši procenu njegovog uticaja, posebno na žene iz grupa u nepovoljnom položaju, kao što su Romkinje i žene sa invaliditetom;
- (b) Uključi ženske organizacije u sprovođenje svojih politika u vezi sa mirom i bezbednošću, uključujući pregovore u vezi sa Kosovom, i

(v) Poveća broj žena na mestima gde se odlučuje, posebno u lokalnim administracijama i u najvišim redovima diplomatske službe.

Obrazovanje

28. I dok konstatuje novo inkluzivno obrazovanje u skladu sa Zakonom o osnovama obrazovnog sistema, Komitet je i dalje zabrinut zbog:

(a) Malo upisanih Romkinja i Roma na osnovnom i srednjem nivou obrazovanja i niskoj stopi svršenosti, što je izraženije među devojkicama;

(b) Istrajnosti rodnih stereotipa u nastavnom gradivu i udžbenicima za srednje obrazovanje;

i

(v) Neodgovarajućem uvođenju seksualnog obrazovanja, reproduktivnog zdravlja i pravima u nastavna gradiva na svim nivoima obrazovanja.

29. Komitet preporučuje Potpisnici da podigne svest o značaju obrazovanja kao ljudskog prava i kao osnove za osnaživanje žena i devojaka. U tom cilju, zahteva od

Potpisnice da:

(a) Podstiče upis romske dece i njihovo pohađanje nastave, posebno devojkica, na osnovnom i srednjem nivou obrazovanja u redovnim školama, i ukloni sve prepreke, uključujući finansijske, u dostupnosti obrazovanja;

(b) Izvrši analizu i izmeni materijale i udžbenike koji se koriste u srednjem obrazovanju da bi eliminisala patrijarhalne rodne stereotipe; i

(v) Uvede uzrastu prikladno obrazovanje o seksualnom i reproduktivnom zdravlju i pravima, uključujući pitanja rodni odnosa i odgovornog polnog ponašanja, u nastavno gradivo na svim nivoima obrazovnog sistema.

Zapošljavanje

30. Iako je Potpisnica preduzela mere u cilju eliminacije polno zasnovane diskriminacije na radnom mestu, Komitet ostaje zabrinut zbog:

(a) Istrajavanja razlike u zaradama među polovima;

(b) Nesrazmerno visoke nezaposlenosti žena, posebno među Romkinjama, ženama sa invaliditetom i ženama na selu;

(v) Sve veće feminizacije određenih zanimanja;

(g) Nedostatka mogućnosti da se usklade radne i porodične obaveze;

(d) Seksualnog uznemiravanja žena na radnom mestu; i

(đ) Nedostatka razvrstanih podataka o položaju žena na tržištu rada.

31. Komitet preporučuje Potpisnici da:

(a) Usvoji mere za primenu principa iste zarade za rad iste vrednosti da bi se smanjila i nestala razlika u zaradama;

(b) Poveća pristup žena zapošljavanju i preduzetništvu, uključujući Romkinje, žene sa invaliditetom i žene u seoskim područjima;

(v) Podstakne učešće žena u profesionalnim oblastima gde su tradicionalno manje zastupljene;

(g) Olakša usklađivanje profesionalnog i privatnog života žena i

muškarca, uključujući povećanje broja kapaciteta za brigu o deci i ohrabrivanja muškaraca da ravnopravno učestvuju u porodičnim obavezama;

(d) Ojača mere za sprečavanje i borbu protiv seksualnog uznemiravanja žena na radnom mestu uspostavljanjem efektivnog mehanizma izveštavanja i sankcije; i

(đ) Prikupi razvrstane podatke o položaju žena i muškaraca na tržištu rada i o broju i prirodi sudskih predmeta i upravnih žalbi u vezi sa polno zasnovanom diskriminacijom na radu i seksualnim uznemiravanjem na radnom mestu.

Zdravlje

32. I dok konstatuje zakonodavne i mere politike koje je Potpisnica preduzela, uključujući proširenje obaveznog zdravstvenog osiguranja na romsku populaciju, Komitet ostaje zabrinut zbog:

- (a) Ograničene primene tih zakona i politika i restriktivnog pristupa uslugama zdravstvene zaštite Romkinjama, ženama sa invaliditetom i žrtvama silovanja;
- (b) Teškoća sa kojima se suočavaju žene sa invaliditetom u uživanju svog prava na reproduktivno zdravlje zbog predrasuda, nedostatka osposobljenog kadrai dostupnih kapaciteta;
- (v) Korišćenja abortusa kao metode kontrole rađanja i ograničene upotrebe modernih oblika kontracepcije, lošeg kvaliteta usluga savetovanja i planiranja porodice kao i rizika da, suočena sa opadajućim stopama fertiliteta, Potpisnica može da preduzme mere za smanjenje sadašnje dostupnosti abortusa; i
- (g) Nedostatka dostupnosti anti-retrovirusnog lečenja druge generacije za žene koje žive sa HIV/AIDS-om i nedovoljne informisanosti o sprečavanju prenosa HIV/AIDS sa majke na dete i mogućem lečenju.

33.

Komitet zahteva od Potpisnice da:

- (a) Poboljša dostupnost kvalitetne zdravstvene zaštite i sa zdravljem povezanih usluga za žene, u skladu sa Opštom preporukom br. 24 (1999);
- (b) Obezbedi efektivnu primenu zakona i politika kojima se obezbeđuju obavezno zdravstveno osiguranje i besplatne usluge za sve žene i devojke;
- (v) Preduzme neophodne mere da obezbedi puno i efektivno ostvarenje prava žena sa invaliditetom na seksualno i reproduktivno zdravlje uklanjanjem predrasuda, obukom medicinskog osoblja i povećanjem broja zdravstvenih kapaciteta opremljenih da odgovore na njihove potrebe;
- (g) Smanji korišćenje abortusa kao metoda u kontracepciji poboljšanjem informisanosti o dostupnosti modernim oblicima kontracepcije koji bi bili na pozitivnoj listi lekova kao i da obezbedi da abortus ostane dostupna kao što je sada, i zakonodavno i finansijski, i da razmotri mogućnost uključivanja troškova abortusa u sistem zdravstvenog osiguranja;
- (d) Bez odlaganja preduzme mere da obezbedi ženama i devojkaama koje žive sa HIV/AIDS-om dostupnost anti- retrovirusnih lekova druge generacije i drugih neophodnih lekova i usluga, kao i informacije o metodama sprečavanja prenosa HIV/AIDS-a sa majku na dete.

Žene na selu

34. Komitet konstatuje sa zabrinutošću neravnopravnost između žena u gradu i na selu u državi Potpisnici, u pogledu standarda življenja i zapošljavanja, uključujući starije žene. Osim toga, zabrinut je zbog de facto diskriminacije žena na selu u domenu dostupnosti imovine usled tradicionalnih i društvenih obrazaca po kojima se muškarcima daje prednost kao nosiocima imovine.

35. Komitet preporučuje da Potpisnica obezbedi da žene sa sela, uključujući starije žene, imaju nesmetan pristup odgovarajućim standardima življenja i zapošljavanja. Osim toga, preporučuje da Potpisnica preduzme neophodne mere za iskorenjivanje stereotipa o ulozi žena u seoskim područjima i eliminiše praksu diskriminacije žena u pogledu imovinskih prava.

Grupe žena u nepovoljnom položaju

36. I dok konstatuje usvajanje izmenjene Nacionalne strategije o položaju izbeglica i interno raseljenih lica u periodu 2011–2014, Komitet je zabrinut zbog nedostatka državnog monitoringa nad uslovima žena izbeglica, žena koje traže azil i interno raseljenih žena i nedostatka razvrstanih podataka po polu, posebno u vezi sa nasiljem nad ženama. Osim toga, zabrinut je što postupak upisivanja rođenja u matičnu knjigu lica bez dokumenata, posebno lica iz romske zajednice, u skladu sa izmenama Zakona o vanparničnom postupku, i dalje u diskretivno pripada Ministarstvu unutrašnjih poslova.

37. Komitet poziva Potpisnicu da uspostavi mehanizam za monitoring nad položajem žena izbeglica, žena koje traže azil i interno raseljenih žena da bi bolje zaštitila njihova prava, uključujući zaštitu od nasilja i obezbedila odgovarajuće podatke. Osim toga, preporučuje Potpisnici da obezbedi da se sudske odluke o upisu rođenja u matičnu knjigu i državljanstva lica bez dokumenata efektivno izvršavaju i da ne može da ih ospori neko telo izvršne vlasti.

Brak i porodični odnosi

38. Komitet konstatuje da Akcioni plan (2010-2015) za primenu Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti sadrži mere usmerene na priznavanje, sprečavanje i rešavanje problema dečjih brakova, prinudnih (ugovorenih) brakova i prakse „prodaje neveste“. Osim toga, konstatuje spremnost Potpisnice da „razgovara o Modelu zakona o istopolnom partnerstvu koji je izradilo građansko društvo“ koju je izrazila delegacija Potpisnice. Međutim, Komitet je i dalje zabrinut zbog:

(a) Neostvarenog napretka na sprečavanju prevremenog i prisilnog (ugovorenog) braka među romskom populacijom i drugim manjinskim grupama;

(b) Izmenama Krivičnog zakonika iz 2009. godine, kojima su ukinuti članovi o „zaključivanju ništavog braka“ i o „omogućavanju sklapanja protivzakonitog braka“, i

(v) Prestanka državnog dečjeg dodatka kod četvrtog deteta, i neefikasnosti naplate izdržavanja za dete od očeva na osnovu izdatog naloga.

39. Komitet zahteva od Potpisnice da:

(a) Preduzme sve neophodne mere da primeni odredbe svog Akcionog plana sa ciljem da se spreče prevremeni i prisilni (ugovoreni) brakovi među manjinskim grupama, posebno Romima, i poveća svest takvih zajednica i socijalnih radnika o negativnim efektima prevremenog stupanja u brak na zdravlje i obrazovanje žene;

- (b) Preispita svoj Krivični zakonik da bi obezbedila da se zabrane i odgovarajuće sankcionišu zaključivanje ništavog braka i omogućavanje sklapanja protivzakonitog braka;
- (v) Uspostave mehanizmi za pružanje podrške velikim porodicama i deci čiji očevi nisu ispunili svoju obavezu izdržavanja, i
- (g) Obezbede brzo usvajanje Modela zakona o istopolnom partnerstvu. Izmena člana 20, stav 1, Konvencije 40. Komitet ohrabruje Potpisnicu da prihvati izmenu člana 20, stav 1, Konvencije o terminima održavanja sednica Komiteta.

Pekinška deklaracija i Platforma za akciju

41. Komitet poziva Potpisnicu da koristi Pekinšku deklaraciju i Platformu za akciju, u svojim naporima da primeni odredbe Konvencije.

Distribucija i primena

42. Komitet podseća na obavezu Potpisnice da sistematski i bez prekida primenjuje odredbe Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena. Zahteva od Potpisnice da prvenstveno posveti pažnju primeni ovih zaključnih zapažanja i preporuka od sada, pa do podnošenja narednog periodičnog izveštaja.

Komitet, stoga, zahteva blagovremenu distribuciju Zaključnih zapažanja, na službenim jezicima Potpisnice, odgovarajućim državnim institucijama na svim nivoima (nacionalnom, regionalnom, lokalnom), a posebno Vladi, ministarstvima, Narodnoj skupštini i sudstvu, da bi se omogućila njihova puna primena. Ohrabruje Potpisnicu da saraduje sa zainteresovanim subjektima, kao što su udruženja poslodavaca, sindikati, organizacije za ljudska prava i ženske organizacije, univerziteti i istraživačke ustanove, mediji, itd. Osim toga, preporučuje da se njegova zaključna zapažanja distribuiraju u odgovarajućem obliku na nivou lokalne zajednice, da bi se omogućila njihova primena. Još, Komitet zahteva od Potpisnice da nastavi da distribuiraju Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, njen Fakultativni protokol i sudsku praksu, i Opšte preporuke Komiteta svim subjektima.

Potvrda drugih sporazuma

43. Komitet konstatuje da bi poštovanje devet glavnih međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima* od strane Potpisnice uvećalo mogućnosti za žene ostvarivanja njihovih prava i osnovnih sloboda u svim aspektima života.

Komitet, stoga, ohrabruje Potpisnicu da razmotri mogućnosti potvrđivanja ugovora koje još nije potpisala, tj. Međunarodne konvencije o zaštiti prava svih radnika migranata i članova njihove porodice.

* Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima; Međunarodni pakt o civilnim i političkim pravima; Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije; Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena; Konvencija protiv mučenja i drugog okrutnog, nehumanog, ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja; Konvencija o pravima deteta; Međunarodna konvencija o zaštiti prava svih radnika migranata i članova njihovih porodica; Međunarodna konvencija o svim prisilno nestalim licima i Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom.

Postupanje po Zaključnim zapažanjima

44. Komitet zahteva od Potpisnice da obezbedi, u roku od dve godine, pisanu informaciju o koracima preduzetim da se primene preporuke sadržane u stavovima 17. i 23, tač. (a), (v), (g) i (d).

Priprema narednog izveštaja

45. Komitet poziva Potpisnicu da podnese svoj četvrti periodični izveštaj u julu 2017. godine.

46. Komitet zahteva od Potpisnice da sledi „Usklađene smernice o izveštavanju prema međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima, uključujući smernice o zajedničkom osnovnom dokumentu i dokumentima specifičnim za određene ugovore“ (HRI/MC/2006/3 and Corr.1.).